

MÚLTISMERET ÉS HELYTÖRTÉ-
NET • A SZÉKELYFÖLD MEGIS-
MERÉSÉNEK FORRÁSAI • A PÁN-
CÉLCSEHI VÁSÁR • NAGYKAPUS
MÚLTJA ÉS JELENE • DETTA A
VÁROSIASODÁS ÚTJÁN • SIMON
WIESENTHAL EMLÉKIRATÁBÓL •
CSILLAGKÖZI KAPCSOLATOK •
SZABÉDI LÁSZLÓ SZÍNműVE •
ILLYÉS GYULA — VAGY A CSE-
LEKVÉS KÖLTÉSZETE • ZENE-
OKTATÁS ÉS DALKULTÚRA •

1969 | 4

Bukarest

Bleyer György
Lányi Gábor
Majtényi Erik

Detta

Büchl Antal

Hétfalu

Seres András

Hodgya

Geréb Attila

Kolozsvár

Bálint Tibor
Balogh Edgár
Bodor András
Egyed Akos
Herédi Gusztáv
Imreh István
Kántor Lajos
Király László
Ifj. Kós Károly
Lászlóffy Ilona
Lázár József
Maksay Sándor
Mureşan, Camil
Ifj. Szabó T. Attila
Szilágyi Júlia
Váczy Leona
Veress Pál

Marosvásárhely

Bözödi György
Erdélyi Lajos

Nagykapus

Ady László

Nagyvárad

Horváth Imre

Segesvár

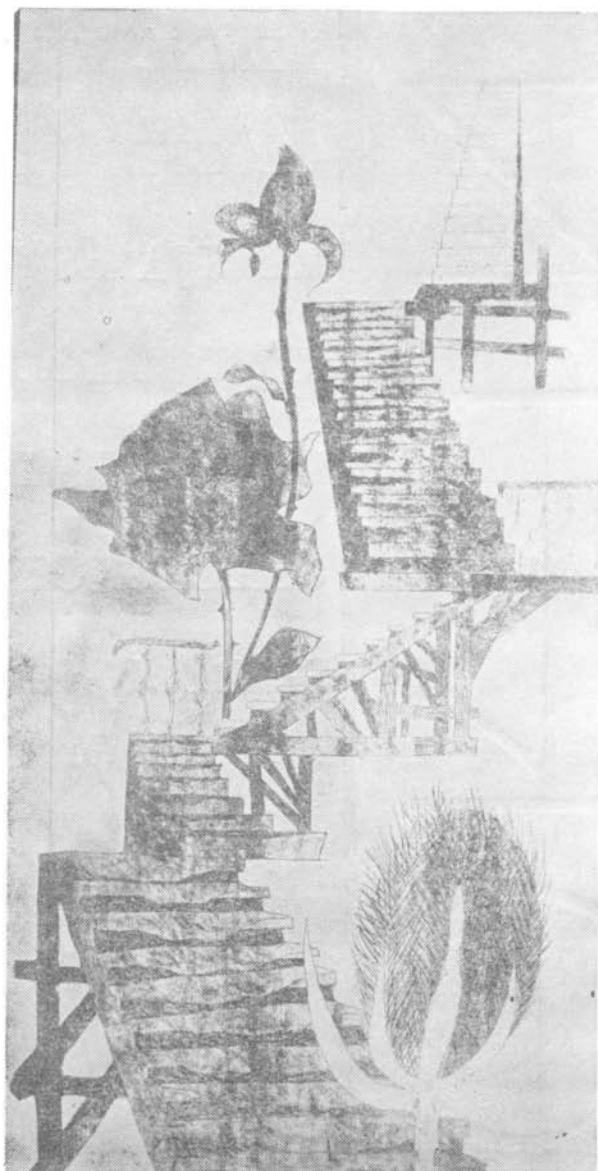
Dávid László

Temesvár

Szekernyés János

Külföldi szerzők

Berque, Jacques
Kulin György
Wiesenthal, Simon

Kisgyörgy Tamás: Lépcsőink
(rézkarc)

KORUNK

havi szemle

IMREH ISTVÁN	Múltismeret és helytörténet	503
CAMIL MUREȘAN	Agrárhistoria és a régi falu	511
EGYED AKOS	A Székelyföld megismerésének forrásai	515
* *	Helytörténeti mozaik	524
IFJ. KÓS KÁROLY	A páncélcsehi vásár	524
ADY LASZLÓ	Nagykapus múltja és jelene	535
SERES ANDRAS	A barcasági inghímezsről	540
DAVID LASZLÓ	Székelyföldi műemlékek	543
GERÉB ATTILA	Keresztnévadás Hodgyában	547
BÜCHL ANTAL	Detta városiasodásának útja	550
BLEYER GYÖRGY	Ingázás — urbanisztikai anomália	559
KULIN GYÖRGY	Csillagközi kapcsolatok	567
MAJTÉNYI ERIK	Egy vers egyedül (vers)	573
BÖZÖDI GYÖRGY	Önkéntes népdal egy 16 éves gyermek sír- kövére (vers)	574
KÁNTOR LAJOS	Illyés Gyula — vagy a cselekvés költészete	576
SZABEDI LASZLO	Van egy témám (dráma, Mózes Huba be- vezetőjével)	586
HORVATH IMRE	Önvád, Száműzött írásjelek	595
BALOGH EDGAR	Simon Wiesenthal emlékirata	596
SIMON WIESENTHAL	Utóhang Anne Frank naplójához	597
	Egy az igazak közül (Bodor András for- dítása)	604

JEGYZETEK

LÁZAR JÓZSEF	Monológ közügyről	606
SZEKERNYES JANOS	Temesvári reflektorfény	607

NEMZETKÖZI ÉLET

JACQUES BERQUE	Technikai civilizáció és emberség (Lantos László összeállítása)	610
----------------	--	-----

ELŐ TÖRTÉNELEM

ERDÉLYI LAJOS	Orbán Balázs székelyföldi fényképei	616
VERESS PAL	Vallatás, 1941 (Részlet egy készülő önélet- rajzból)	620

IFJÚSÁG — NEVELÉS

HERÉDI GUSZTAV	Dalkultúra — zeneoktatás	626
LÁSZLÓFFY ILONA	Tantervelméleti újdonságok	631

TUDOMÁNYOS SZEMLE

IFJ. SZABÓ T. ATTILA	Kromoszóma-operáció és élettervezés	638
LÁNYI GÁBOR	UNESCO-jelentés az apartheidről	641
VÁCZY LEONA	Egy új román néprajzi bibliográfiáról	644

IRODALOM — MŰVÉSZET

KIRÁLY LÁSZLÓ	A jelenlétről (Kitérő)	645
BALINT TIBOR	Mi újság a törpék országában?	648
SZILÁGYI JÚLIA	Móricz Zsigmond és a líraiság természete	654

SZERKESZTŐK — OLVASÓK

MAKSAY SÁNDOR	Mustkóstolás után...	660
---------------	----------------------	-----

KRÓNIKA, TÉKA, TALLOZÁS

Műmellékleten Orbán Balázs eredeti fotói
Aranyossy György, Benkő Mrazek Berta, Keleti Ádám, László
Gyula, Soó Zöld Margit, Szöcs Ágnes grafikái
Balogh Ferenc felvétele

K O R U N K

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929–1940)

Postacím: Cluj, Piața Libertății 4–5, Republica Socialistă România
Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4–5. Telefon 1 14 68, 1 38 05

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gáll Ernő (főszerkesztő), Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtktár), Lázár József, Szabó Sándor, Weismann Endre. Bukaresti szerkesztő: Aszódy János.
Str. C. A. Rosetti 43/a. Telefon: 167–465.

IMREH ISTVÁN

Múltismeret és helytörténet

A válságjelenségeket feltérképező nyugati tudósok és művészek óhatatlanul keresik az elszigetelődés, a tehetetlenségérzet, kétségek, a szorongások okait és gyógyszereit. Többen — így az amerikai Erich Fromm pszichológus is — a tőkés individualizmust megelőző korszak szerves közösségeiről és kötöttségeiről a „szabadságba“, de egyben a jelentéktelenségbe, egyedüllétbe, eszközsorba és rémületbe hullott ember számára az újjáélesztett közösségtudatban, a közös múlt erejében keresnek oldalmat.

A szocialista humanizmus természetesen nemcsak a védelem, hanem az építés eszközét is látja a történeti ifjúkor egygyéforrasztó erejében. A múlt, jelen és jövőt nyitó távlatainak megismerésében és megértésében sajátos szerepet játszik a *helytörténet*. Sokszor leírták a szocialista államok történészei, hogy az ország története csupán a szülőföld-ismerettel társítva töltheti be ember- és honpolgár-nevelő hivatását. A bennünket alakító környezet hagyományaival alakítja vagy éppen meghatározza világlátásunkat, ízlésünket, magatartásformáinkat, életrendi normáinkat. Kell valahová tartozni, kell érezni az élmények és célok másokkal való közösségét. Önérzetet, önértéktudatot ad az, amit a nép sorsáról, harcáról, a tömegek mindig építkező, mindig alkotó életéről a történet, sajátlagosan a helytörténet elénk tár. Kell tehát hazai viszonylatban, az együttes építkezésben, *a nemzetiségi önismeret történeti megalapozása is*, folytatva az e téren országunkban oly nagy múltú és követésre érdemes haladó hagyományokat, hasznosítva módszertani síkon mindazt, amit a legkorszerűbb nemzetközi tudományosság kitermelt.

A helytörténetírás módszeréről

Jöllehet a kortárs L. M. Munby, az angol helytörténetírást majdnem félezer esztendősként ünnepli, félszáz évvel ezelőtt Marc Bloch még úgy szólott róla, mint sokat ígérő, de még „dadogó“ diszciplínáról. Már csak ez is sejteti, hogy tudományunk meghatározása nem könnyű feladat. Annál inkább, mivel Ju. I. Szemjonovval szólva — az általános történet-tudomány fogalmainak java része sincs még elméletileg kellőképpen ki-munkálva. A „disputa“ tehát még akkor sem felesleges, ha további fórumot kér, s nem vállalkozik kánonok szentesítésére.

1.

A helytörténet körüli vitákban első helyen a *terminológia kérdése áll*.

A régebbi német történeti irodalom az *Ortsgeschichte* és *Territorialgeschichte* fogalmakkal egyaránt élt. Az előbbi, a tulajdonképpeni helytörténeti kutatás, területi alapegységeként a falvakat és városokat jelölte meg, az utóbbi pedig a valamikor még állami szuverenitással is rendelkező fejedelemségeket, tehát a nagyobb kiterjedésű, történeti múltjukban azonosságokat hordozó tájegységeket sorolta a kutatás hatáskörébe. K. Czok lipcsei történész — az 1963-as olomouci első nemzetközi helytörténeti konferencián — már mindkét kategóriát azonos súlyúként fogadta el. Hozzá hasonlóan mások is helytörténeti kutatásra alkalmasnak tartanak bármilyen nagyságrendű „helyet”, amely nem esik egybe az ország napjainkbeli területével. Philip D. Jordan jellegzetesebb ismérveket keresve, „hely”-ként a „környék”-et jelöli meg. Ez lehet államocská, körzet, megye, város, mezőváros, falu, tanya, bank, kollégium vagy mezőgazdasági szervezet, csak legyen olyan érdekeknek az együttese, amelyeknek közös jellemvonásaik vannak. H. P. R. Finberg a „helyi közösség”-ben keresi a helytörténet kutatásra alkalmas alapegységet. Az ő értelmezésében ez olyan embercsoportot jelöl, amely egy bizonyos körülhatárolt területen él, és gondolkodásában, cselekvésében annyira egységes, hogy ellentétben a hozzá nem tartozók sokaságával, az összetartozás érzése tölti el. Így helyi közösségnek minősülhet egy igazgatási egység, de akár egy utca is. Több helytörténész a földrajzi hely és a szociológiai közösség-fogalom ötvözésével valójában a „területi közösség” kategóriájához jut el.

Az angol historikusokat az időbeli változás nem elhanyagolható vonatkozásai is élénken foglalkoztatják. Azok a hagyományos formák, amelyek „a közösségnek, az összetartozásnak határozott tudatával, közös ethosszal és saját organikus egységgel rendelkeznek” — az ipari forradalom után megfogyatkoznak. Az ipari társadalmakban előtérbe nyomulnak a szervezetek, s a vasútvonalak megépülése után a zártság fokozatosan felbomlik; ezért hangsúlyozzák például, hogy „a XIX. századi angol helytörténetet egyre kevésbé lehet pusztán a helyi közösségek keretei között tárgyalni”.

Álljon bár az idő függvényében, az osztályrétegződés, a strukturális elemek vizsgálata alapján meg kell alkotni a különböző *területileg* meghatározott társadalmi alakulatok történeti-szociológiai tipológiáját. Az összefüggések mélyrehatóbb, teljesebb feltárása, a történeti lét létezerűbb rekonstrukciója feltételezi a társadalmi alakulások területi alapegységek szerint rendszerezett kutatását.

2.

Elvi jelentőségű a *helytörténet funkciója* körül kialakult vita. Paul Leuilliot felfogásában a helytörténet ismérve az, hogy individuális és partikuláris. Tagányi Károly már 1894-ben állást foglal a megyetörténet bizonyos értelemben vett öncélúsága mellett. Ma is többen vallják, hogy a helytörténet elsődleges célja maga a helytörténet, és hangsúlyozzák: az országos történet nem modellje a territoriálisnak, hiszen a fő feladat a sajátos, egyedi jelenségek kutatása.

Mások a helytörténetírástól csak a konkrét tények feltárását, a történeti szintézisekhez nélkülözhetetlen illusztratív anyagot, az általános áttekintéshez nyújtott alapvetést várják. Olomoucban egyeztető vélekedés hangzott el, és eszerint a helytörténet a nemzeti történet szerves része, és a helyi keretben egyaránt kutatja az általános, valamint a sajátos fejlődését.

A helytörténet feladatköre tehát: a) vizsgálni a sajátost (a részt önmagában és önmagáért); b) feltárni a sajátost, hogy lehetővé váljék az általánosítás (a rész az egészben nyeri el értelmezését); c) felismerni a sajátost az általánosban (a rész feltételezi az egész ismeretét).

A kutatói gyakorlat számára nyilvánvaló irányelvnek véljük, hogy az általános (az egész) minél teljesebb ismeretében közeledjünk a rész és a sajátos felé. Még akkor is, ha a helytörténetkutató kizárólagosan az egyedi, a specifikus vizsgálatára törekszik, ismernie kell az általánost, másként hogyan látná valóságos méreteiben és jelentőségében azt, ami a részben sajátos. Másodsorban az anyagot, a forrásokat vallatva kérdéseket kell feltennünk, tudván tudva, hogy irataink aszerint válnak beszédessé, ahogyan bővül a kérdésfelvetés köre, és ahogy igyekszik megközelíteni a lényegét. Ehhez pedig elengedhetetlen mind az általános törtévnyszerűségeknél, mind a különböző egészeknél az ismerete.

Természetesen a részletek (helytörténeti adatok) megismerése visszahat a problémafelvető általános tételeire; ha a részletkutatások eredményei nagy összefüggések határaitra vezetnek, lehetőség nyílik az általános bővítésre, bizonyos aspektusainak megvilágításával a szükséges helyesbítésre.

3.

A helytörténet *társadalmi szükségessége* tekintetében nincs vita. Az olomouci tanácskozáson is hangoztatták: mind az ismeretterjesztés és a nemzeti hagyományok felélesztése, mind az iskolai oktató-nevelő munka és a politikai öntudatosodás jelentős eszközének tekintik a regionális kutatást. Elmondották, hogy nélkülözhetetlen bizonyos gyakorlati célok megvalósításához is, így a gazdasági tervezésben, a területrendezésben. Csehszlovákiában például a helyi kutatás eredményeit haszonnal értékesíti az erdőgazdálkodás, másutt a mezőgazdaság. V. D. Rakovszkij írásának címe is jellemző: *Allítsuk a levéltár kincseit az intézmények mindennapi tevékenységének szolgálatába*. A szovjet gazdasági életben már a geológusok, a külkereskedelem szervezői is éltek a lehetőségekkel.

A jelenkort a gyakorlati termelőmunkában közvetlenül segítő történetkutatás lehetőségeiről nálunk többek közt a *Falvak Dolgozó Népe* közül néhány gondolatot. Ezekre válaszolva Nagy Miklós *Múlt — jelen — jövő* című cikkében azt írja: „Az érdeklődők számára hiányzanak az olyan agrártörténeti munkák — s ezek lennének a ma élő agrárszakembereknek a leghasznosabbak —, amelyek egy vidék agrártörténetét dolgozzák fel.” A történész és az agrárszakember közötti kapcsolatteremtés lehetőségeit is megmutatva kéri: „... tegyük lehetővé, hogy aki érez magában elhivatottságot és képességet, hogy vidéke, tája, községe, faluja mezőgazdaságát azok múltjának ismeretében, hagyományainak felhasználásával fejlessze tovább, annak legyen meg a lehetőség erre.”

Századunk embere mindenhatóként tiszteli a változtató, az átalakító erőket és a szervezést. Miként a felvilágosult abszolutizmus császára divinizálta a nevelést, korunk úgy növeli magával ragadó erejűvé a keretek építését, a rendelkezéses szervezést. Az organizatorikus beavatkozás azonban könnyen feledi, hogy az avultra joggal mért csapás más kapcsolat huzalokat is szétzúzhat, s egészséges fejlődésfolyamat áramkörét is megszakíthatja.

4.

A módszertani fejtegetések megegyeznek: világszerte teret hódít a marxista történetfelfogás, amely központi kérdésének tekinti a *nép történetét*, alapvetően az anyagi életviszonyok kutatását. Ez természetes módon megkövetelte a tipikus, a tömegjelenségek vizsgálatát. Az ilyen irányú kutatás pedig a „történeti hely”-hez vezetett el — a faluhoz, a városhoz, az igazgatási vagy gazdasági alakulatokhoz, megyéhez, uradalomhoz, üzemhez. Talán szokatlanul hangzik, de úgy is fogalmazhatnánk, hogy a történetkutatás demokratizálódott. Hiszen az államtörténet uralmát és a vezető „történeti osztályok” szinte kizárólagos tanulmányozását mindinkább a társadalom egészének, a néprétegek, az osztályok anyagi és társadalmi viszonyainak az elemzése váltotta fel.

A szociológiai szemlélet terjedése szintén ebbe az irányba hatott. Mind többen döbbsen rá arra, hogy mind ez ideig milyen keveset váltalt a történelem azoknak a lehetséges társadalmi viszonylatoknak a konkrét vizsgálatából, amelyeket a szociológia feltárt és az általánosítás szintjére emelt. A különböző résztörténetek, valamint az új kutató módszerek (történeti demográfia, technikatörténet és mások) szintén a munkás hétköznapi történeti hőiséhez vitték közelebb a históriát. Jellemző, hogy már 1955-ben, a római történetsszinkongresszuson nyomatékosan hangsúlyozták a résztvevők a kis területekre korlátozott, elmélyült részletkutatásoknak, a statisztikai forrásanyag felhasználásának és a technikatörténet alapos feltárásának fontosságát.

Hivatkoznunk kell az *Annales* köré tömörülő francia historikusokra is, hiszen mind elveik, mind kutatói gyakorlatuk a népiségtörténet térhódítását példázzák. Java részüket az egyén helyett a társadalmi alakulat, az egyedivel szemben a tömeges jelenség, az állam helyett a nép és annak konkrét anyagi életviszonyai, valamint tudatának alakulása érdeklik.

A cambridge-i egyetem mellett működő helytörténeti szabadegyetem marxista szemléletű előadója írja: „... az egyszerű ember életének tanulmányozása talán csak félig tudatosan lett számos angol helytörténeti mű tárgyává. Még nem osztálytudatos történelem ez, még kevésbé tudatos marxista történelem, bár marxisták is dolgoznak rajta. Mindazonáltal kialakult már a nép története felé haladó irányzat, mely az egyszerű emberek történetét fogja központi témájává tenni, és sokkal mélyebben meg fogja érteni a történelmi folyamat fő mozgatóiként játszott szerepüket, mint a forradalmi mozgalmak »Ding an sich«-ként való tanulmányozása tehetné.”

A helytörténet *sokféle műfaj* igényel, és alkalmazza mindazokat a hagyományos és korszerű eljárásokat, amelyekkel a múlt megeleveníthető. Van mégis néhány *sajátos vonása* az idevágó kutatásoknak és feldolgozásnak is.

Paul Leuilliot „lazított csomójú históriának” nevezi, mert a helytörténetnek a kötöttebb egyetemi tézisekben gyakorolttal szemben nem kell egy jól meghatározott időszakot arányosan befednie, és van lehetősége a kiáradásra, egy adott helyi kérdéskör és privilegizált övezet eredetének és fejlődésének nyomon követésére.

A helytörténet egy-egy jelenség-csoport, életterület, alakulat belső szerkezetének *analitikus vizsgálata*. A variánsokat is láttatni tudó tárgyalásmódjával elősegíti az előítéletektől való szabadulást, a beidegzett tan-tételek uralmának megbolygatását.

A *minőségi jellemző jegyek* felderítése — ami a helytörténeti kutatás elengedhetetlen sajátossága — megköveteli a „hely”-re vonatkozó adatoknak a teljesség igényével való összegyűjtését, s mert tömegjelenségeket elemez, a *tipikus tényeknek* statisztikai módszerrel való kiemelését (különösen az újabb korokban, ahol nagyobb az adatbőség). Így, mérve és számolva állapíthat meg a kutató méretnagyságokat, minőségi különbözőségeket, a fejlődés ritmusát jelző görbéket, és (Albert Soboulra figyelmezve) értékelheti és kell is értékelnie azokat.

A helytörténetben különösképpen szerephez jut a *komplex kutatás*. A történettudomány differenciálódása során olyan szakdiszciplínák születtek, amelyek a sokrétű társadalmi-történeti valóság nyomon követésére mindinkább alkalmassá váltak. A gazdaságtörténeten belül például mármár önállósult az agrár- és technikátörténet. Sajátos feladatkör ellátását vállalta — a művelődéstörténet keretében — a művészettörténet, amely a számunkra oly fontos műemlékeket is tanulmányozza. Elmélyült a kapcsolat a hagyományos rokontudományokkal, a nyelvészettel, a földrajzzal és a néprajzzal. Főként azokkal a kutatási ágazatokkal, amelyek helyhez kötöttebbek és táji sajátosságokat elemeznek. A történeti földrajz, valamint a településföldrajz szoros kapcsolatai szintén nyilvánvalóak, a néprajz és a regionális történet egymásra utaltsága pedig már régen elismert. Számos új kutatási módszer, így a statisztika fejlődése, a történeti demográfia szakszerű művelését tette lehetővé. A helytörténeti monográfia terét nyit tehát a társadalmi tudományok különböző ágazatainak kooperációja számára, s ezzel a fejlődés ugyancsak korszerű formáját, a tudományok integrálódását szolgálja (kötelező és hálás feladat, de ez alkalommal el nem végezhető, a helytörténetkutatás hazai eredményeinek, a magyar nyelvi helytörténeti irodalomnak, valamint a módszertan fejlődésének a felmérése).

A lelkiismeretes analízis, a tipizálás, a komplex kutatás, amelyek egymásnak feltételei, folyományai, biztosítják, hogy a provinciakutatás — ne legyen provinciális műfaj. Vidékiessé akkor válik a történeti vizsgálgatás világméretben vagy országos viszonylatban is, ha elmulasztjuk a kutatói gyakorlatra alkalmazni Brecht tanácsát: „Vizsgáljátok meg, szükségszerű-e az, ami megszokott.”

A múltban sokan leírták, és a lelkes, de képzetlen lokálpatrióták munkáit bírálva igazolták is, hogy a helytörténetírás a dilettánsok vadászterülete. E vonatkozásban még ma is van okunk aggodalomra. Hiszen a múltba nézőnek ismernie kell a forrásokat, értenie kell mondanivalójuk kihámozásához, felkészültséggel és sajátos érzékenységgel kell felfognia a régi társasviszonyok lényegét, az emberek gondolatait, érzéseit, és tudnia kell értelmezni őket. Más tudományágak szakirodalmában is jártasnak kell lennie, s szükséges tanulmányoznia a hazai és határokon túli helytörténeti irodalom eredményeit. Elvárható-e, hogy a vidéken élő, elszigetelt és magára utalt kutató jól végezze munkáját, amikor a korszerű kívánalmaknak egyetemi és akadémiai központok kutatóinak sem könnyű megfelelni? Szükséges tehát a felkészítés, a *helytörténetésznevelés*, a magánosan dolgozók irányítása vagy éppen munkaközösségekbe tömörítése.

Példaként említjük, hogy Csehszlovákiában a vidéki kutatók és a történettudomány országos központjai között szoros a kapcsolat. Az egyetemeken a helytörténetírásra való felkészítés is tág teret kap; a regionális kutatás egészét átfogó szerv hiányát azonban ők is panaszolják. A Magyar Népköztársaságban mind az egyetemi, mind a levéltári centrumok különleges gonddal támogatják a helytörténeti mozgalmat; a *Levéltári Szemle* kiváló szakírói azonban gyakran sürgetik a munka szervezettebbé, tervszerűbbé tételét. A Német Demokratikus Köztársaság historikusai szintén az erők szétforgácsolódásáról, a felesleges erőpazarlásról, a koordináló szerv hiányáról értekeznek.

Sajátos módon oldották meg az összefogás, irányítás és nevelés kérdését az angol céhbeli historikusok, akik különben a leicesteri egyetemen helytörténeti tanszéket is létesítettek. A *The Amateur Historian* című lap köré tömörülve a neves szakemberek hetente tartottak felkészítő előadásokat szabadegyetemi keretben, majd az irányított munkát egy év múltán a kutató csoportok sokszorosított jelentései alapján vitatták meg, és a tanulmány végső megszerkesztését is közösen végezték.

Nem kevésbé jelentős a *dokumentáció* kérdése és elsősorban a levéltári anyag problémája. Egy adott terület múltjáról a legtöbb információt, a legfolyamatosabb és legrendszeresebb anyagot a helyi levéltár iratanyaga szolgáltatja. Érthető, hogy világviszonylatban erősbödő az a kíváncsi, hogy tegyék lehetővé a levéltárosoknak a helytörténeti célra felhasználható forrásanyag összegyűjtését, a mások tájékoztatásában, irányításában, nevelésében és a kutatómunkában való részvételét. A korszerű és egykorú levéltári segédlet, az alap- és ismertető leltárak, s különféle szintű tematikai cédula-rendszerek vagy a sokszorosított ismertető leltárak, repertóriumok, iratjegyzékek olyan eszközökkel láthatják el az érdeklődőket, amelyek nélkül a kutatómunka nehézségeit nehezen gyűrhetnék le.

Erősbödik az az igény is, hogy egy-egy vidéki levéltár gyűjtse egybe a más archívumokban őrzött, de az ő territóriumukra vonatkozó levéltári állagok nyilvántartásait is. Ez a gyűjtemény kiegészülhet hazai, sőt külföldi anyag fényképmásolataival, hiszen értékes anyagot külföldi levéltárak szintén őrizhetnek.

Gondot okoz a nyomtatásban megjelent és kéziratos helytörténeti anyag megszerzése is. Sok külföldi könyvtár vagy múzeum vállalta már ezek összegyűjtését, mikrofilmen tárolva a nehezen hozzáférhető helyi vonatkozású műveket.

A korábbi századok dokumentációs anyagának oklevéltárakban való kiadása szintén sokat lendíthet a kutatók munkáján. Egy-egy időszak, terület, esemény történetének a forrásait közlő kiadvány olyan feladatot old meg, amelyre különösen az egyénileg dolgozó helytörténészek nem vállalkozhatnak.

A kolozsvári akadémiai fiók történeti intézetében dolgozók például Erdély történetének dokumentumait gyűjtik és közlik 1437-ig vagy 1541-ig, párhuzamosan Moldva és Havasalföld hasonló jellegű iratanyagával. A Királyföldre, valamint a Székelyföldre vonatkozó régebbi oklevéltárak sorozatainak kiegészítése, valamint új sorozatok indítása is kívánatos volna. Igen hasznosak a szintén kolozsvári kutatók munkájaként előkészületben levő forráspublikációk, amelyek a Horea-felkelés vagy az 1848—49-es polgári demokratikus forradalom anyagát ölelik fel, elkészítve az anyag bősége miatt nem közölhető források mutatóit, tárolva a másolatokat is.

A *publikálás* gondját, nehézségeit szintén szóvá kell tennünk. Sok szocialista országban a tanácsok vállalják a helytörténeti művek kiadását. Szorgalmazzák — miként nálunk is — a múzeumi, levéltári évkönyvek kiadását. Elsősorban a történeti társaságok folyóirataiban biztosítanak helyet a regionális kutatások eredményeinek, de rovatot kap ez a tudományág az akadémiai, egyetemi folyóiratokban is. Helyi történeti folyóirat kiadására természetesen szintén sokan gondolnak. A helyi sajtó, a rádió is sokat tehet a területiális közösségek múltjának megismertetéseért. És miért ne lehetne — ahogyan azt szerény, de szép sikereket elérő helytörténész-körök teszik — a korszerű sokszorosítás lehetőségeit kihasználni, számolva és élve az előfizetési rendszer előnyeivel.

(A kolozsvári egyetem, az akadémiai történeti intézet, valamint a történeti múzeum folyóiratai rendszeresen közölnek helytörténeti vonatkozású szaktanulmányokat. Legutóbb D. Prodan tette közzé a XVI. század erdélyi jobbágyságtörténetét tárgyaló monográfiáját. A II. kötetben az egyes uradalmak jobbágyszerveinek együtteseit helyi, szerves fejlődési keretekben tárgyalja. Analitikus bemutatásukkal kiváló szolgálatot tesz a helytörténetkutatásnak.)

A vizsgált időszak, területnagyság és tárgykör szempontjából különböző műveknek szerkezeti problémáira utalva csupán az újabban kaposabbakká váló műfajok közül említünk néhányat.

A *falutörténet*nek nálunk hagyományai és szép eredményei vannak. Külön és megye- vagy tájtörténet keretében — Orbán Balázs módjára — sokan munkálkodtak falvaink történetén. A szociográfiai kutatásban Dimitrie Gusti monografikus módszerének a hatására, a múlt és jelen vizsgálata szorosabban össze is fonódott. Clopotiva, Nerej vagy Drăguş falumonográfiái a történeti meghatározottság tanulmányozásának hasznosságát is példázzák; az újabb kutatások — a *Korunk* is beszámolt róluk — szélesebb körben, a város és falu összefüggésrendszerét is felfejtve, folytatják az elődök munkáját.

A *helytörténeti olvasókönyvek* rendszerint egy-egy megye, körzet múltjának válogatott írott emlékeit tartalmazzák. Van, aki olyan szöveggyűjteményként fogja fel, amely elsősorban iskolai szemléltető segédeszköz, a középiskolai történeti anyag helytörténetté tágítása. Mások e dokumentum-publikációkat szélesebb olvasóréteg számára szerkesztik.

A *helytörténeti lexikonok* egy-egy tájegység, körzet, megye, járás adatait feltérképező, sokoldalú, igényes vizsgálatot követelő, több tudomány szak képviselőit (történészeket, nyelvészeket, településföldrajz osokat, statisztikusokat) is felsorakoztató munkák. Példaként említjük az osztrák *Landestopographie des Burgenlandes*, a német *Historisches Ortsnamenbuch für Bayern*, a *Historisches Ortslexikon für Brandenburg* sorozatait, a jugoszláv akadémia megindította hasonló jellegű munkálatait. Ila Bálint és Kovacsics József kiváló munkája, *Veszprém megye helytörténeti lexikona* számunkra is bőven szolgál módszertani tanulságokkal. Ennek a lexikonnak az a célja, hogy tájékoztassa a megye múltja iránt érdeklődőket, fejlődéstörténeti vázlatot kínáljon a gyakorlati élet szervezői, a jelen és jövő építői számára, valamint alapadatokat közöljön, a jövődöbéli helytörténetkutatókra gondolva. Nem „zsugorított” terjedelmű helytörténeti monográfia tehát, hanem módszeres, romantikamentes számbavétel, a források és a leglényegesebb adatok folyamatos, napjainkig elmenő, minden egyes településre és az azokat egybefogó megye egészre kiterjedő közlése. Összefoglalja tehát a vármegye történetét, s tartalmazza a falvak népességére, településére, társadalmi szerkezetére, az anyagi és tágabban: az emberi életviszonyoknak az alakulására vonatkozó történeti tényeket.

A *modern krónika*-, a *falukrónika*írás szintén sikeresen megújította az annalesek, krónikák, domus-históriák ősi műfaját. Forrásképző, történeti kútfőt szolgáltató, primér történetírás — mégpedig jelenkor-történet — ez, amely elsősorban falvak, de városok, üzemek, termelőszövetkezetek, iskolák, intézmények életét örökíti meg. Oly módon, hogy a legfontosabb életterületek — falusi viszonylatban például gazdaság, társadalom, politika, kultúra, sport, népmozgalom, községfejlesztés — adatait, eseményeit rögzíti, de összegezi is egy év keretében, és áttekintő elemzést nyújt a fejlődésről, csatolva hozzá a leglényegesebb dokumentumokat. Így válik kronológikus eseménynaplóvá, fejlődési folyamatokat, életet elemző beszámolóvá és iratgyűjteménnyé. A krónikaírás munkaközösségekbe vonzotta a különböző szaktudású vidéki értelmiségieket, növelte látókörüket, elmélyítette mind a helyi, mind az országos társadalmi, politikai kérdések iránti érdeklődésüket.

*

A helytörténetírás kapcsán szóba hozható problémák szétágazó szövevényének rendszerezését tekintettük legfontosabb tennivalónknak, így még történeti illusztrációkra sem futotta a rendelkezésünkre álló lapokon. Ez a kérdéskör azonban nem egy cikk vagy egy kutató gondja: a helytörténet közösségi szükséglet, megalkotása közösségi feladat.

Agrárhistória és a régi falu

A tudományos kutatás bármely más területéhez hasonlóan a történettudomány is két alapvető módszert ismer: az analitikust és a szintetikut. Főlegesen kitérnünk a két forma szükségszerű és állandó összefonódásának elemzésére, arra, hogy minden összefoglalást — ha jól megalapozott kíván lenni — meg kell előznie az elemzésnek, hiszen ez a tudományos módszeresség elemi követelménye. Hasonlóképpen vitathatatlan — bár kevésbé szembetűnő — az is, hogy a történelem tanulmányozásában a valóság-elemzés e két módjának ötvöződése és kölcsönös feltételezettsége a spirális fejlődés formájában nyilvánul meg. A história alapvető kérdéseinek analitikus és szintetikus vizsgálata egyre magasabb szintre emelkedett az idő folyamán.

A román történettudományban a történelmi materializmus győzelme a legjelentősebb mozzanat az utóbbi időben. Ez nagy vonalakban a szintetizáló törekvések erősödéséhez vezetett. Ugyanakkor az analitikus vizsgálódás előtt is új utak nyíltak; hiszen a mi történetírásunkban a gazdasági és társadalmi jelenségek rendszeres és széles körű kutatása a marxista felfogás elsajátításának és alkalmazásának eredménye, még ha voltak is a múltban ilyen irányú törekvések. Mégis az utóbbi időben, főként egyes események és időszakok feldolgozásában, az összefoglalások irányzata uralkodott. A szintézis gyakran korábbi stúdiumok eredményeire támaszkodott; legjobb esetben új, de egyik vagy másik kérdéskör hatalmas föltáratlan forrásanyagához képest töredékes dokumentációs anyagra.

A XIX. századi Erdély agrártörténete szintén ezt a helyzetet példázza. Az 1848-as forradalmat megelőző időszak föltárásában jó néhány a fehér folt. Az agrárkérdés a forradalom előtt és alatt élesen vetődött fel, s ennek tulajdonítható, hogy a múlt század közepével foglalkozó történet-szek érdeklődését a politikai vetületek, a nyílt társadalmi harcok, a jogi vonatkozások, tehát az agrárkérdés legszembevetőbb megnyilvánulási formái kötötték le. Az 1848 utáni agrárviszonyokat pedig a forradalom törvényeiből vagy az 1853—54-es császári pátensekből kiindulva közöltették meg, s az agrárkapitalizmus lassú fejlődési folyamatába ágyazva tárgyalták.

Ugy véljük, a fentiek alapján hangot adhatunk annak a szerény vélekedésünknek, hogy újra kell kezdenünk Erdély agrártörténetének kutatását, főleg a XIX. század első felére nézve, vissza kell térnünk a forrásokhoz, szívós munkával kell feltárnunk és értelmeznünk a még kiadatlan dokumentációs anyagot. Itt említjük meg, hogy — még ha tárgyilagosságát illetőleg vannak is fenntartásaink — az 1819—20-as Cziráky-konszcripció teljes kritikai kiadása, valamint más hasonló történeti-statisztikai források feldolgozása mindinkább szükségessé válik. Az,

aki e munkát elvégzi, a feudalizmus bomlása korabeli erdélyi agrártörténet kutatását is nagymértékben lendíti előre.

Addig is, de azután is nyitva áll az út a helyi források vizsgálata előtt. A „helyi“ fogalmát nem szabad lebecsülnünk. Tévedés volna azt gondolnunk, hogy a helytörténetkutatás csak egy szűk területre vagy egy falura érvényes megállapításokat szolgáltat. Még ha így is volna, az ilyen irányú munkát akkor sem hanyagolhatnók el, hiszen azt, amit a megállapítások érvényességi körének, az általánosítás fokának tekintetében vesztenénk, visszanyernők a rész kutatások mélységében és pontosságában. Nem képzelhetjük el a biológiát a sejt ismerete nélkül. Ugyanúgy, nem dolgozhatunk ki érvényes társadalomtörténetet, amíg nem helyeztük mikroszkóp alá a tárgyalt időszak társadalmi sejtjét: a falut és a parasztgazdaságot.

Időszerű és elvülhetetlen feladatunk minél több olyan forrást feltárni, amely ezekre az alkotóelemekre világít rá; csakis így készíthetjük elő a szintézisalkotás új szakaszát.

A társadalomtörténetnek, amely lényegében szintetikus jellegű, analitikus típusú „történeti-mikro-szociográfián“ kell alapulnia.

Ennek a módszernek az erényeire és távlataira az utóbbi években az egyes falvak életére vonatkozó és javarészt a faluban élő, lakó személyektől származó eddig ismeretlen forrásfajták hívták fel figyelmünket. Ezek tehát valójában a falu „belső forrásai“. Ilyenek például az Alsó-Fehér megyei falvak bevételeiről és kiadásairól készült falus-bírói feljegyzések az 1799—1801 közötti évekből. E falu-számadások azonban távolról sem a bevételek és kiadások száraz adatait közlik csupán. Rávilágítva a költségek természetére, valóságos kis krónikáját adják a falu életének; képet nyújtanak közigazgatási viszonyairól, bemutatják a „communitás“ tisztségviselőit és intézményeit, valamint kapcsolataikat a felsőbb adminisztratív szervekkel.

A falu életének még teljesebb képe rajzolódik ki a Szászváros melletti Romosz jegyzőkönyveiből. Az iratok az 1808 és 1840 közötti időszakról tudósítanak. Ahhoz, hogy felvillantsuk a helytörténeti kutatás sokrétű lehetőségeit, elegendő egyetlen egyre felhívunk a figyelmet e „protocol-lumok“ közül: a hagyatéki ügyek leírását tartalmazó jegyzőkönyvre. (Tudnunk kell, hogy az örökösök közötti vitákat helyi szerv, az osztoztató bizottság — általában: elnök, két tag és a határozatokat írásba foglaló jegyző — döntötte el.) A parasztok hagyományos ragaszkodása a formákhoz, aprólékoskodó gondosságuk anyagi ügyekben s talán a túlságos tisztelet, amivel a bürokrácia e kibontakozó szakaszában az írott szó iránt viseltettek, a paraszti gazdaság rendkívül bő leírásával ajándékozta meg a kutatókat. Az iratok bevezető soraiból és a határozatokból rekonstruálni tudjuk az örökösödési viták eldöntésének normáit és a falu jogi rendtartását. Az eredmény megerősíti „a törvény és a szokásjog szimbiózisára“ vonatkozó föltevésünket, amelyről nemrég Imreh Istvánnal közös cikket közzeltünk (*Un nou izvor pentru cunoașterea vieții satului din Transilvania la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Acta Musei Napocensis* V. 1968. 215—226). A hagyományok meg az országos rendelkezések kölcsönhatásából eredő sajátos „népi, paraszti jognak“ ugyanis, amely a korábbi századokban feltehetően vagy éppen bizonyíthatóan

megvolt, sokkal nehezebb kimutatni az érvényesülését a viszonylag késői időszakokban.

Említettük, hogy azok a hagyatéki ügyek, amelyeket az örökösök nem tudtak békés „osztály” révén rendezni, az osztoztató bizottság elé kerültek. Ennek tagjai állították aztán össze az aprólékos hagyatéki leltárt a vagyonról, felbecsülve a „hagyomány” értékét, megszabva a javak árát. Így tudomást szerzünk mindegyik szántóföld-, szénafü-, szőlő-, gyümölcsös-tag kiterjedéséről és áráról. Megemlítik és néha le is írják a telket, a házat, a kertet és a gazdasági épületeket. Leltározzák és felbecsülik a termelőeszközöket — szekeret, ekét, kaszát, kapát, sarlót — és az állatállományt. Számba veszik a háztartási eszközöket és a gazdasági berendezéseket; a hordókat, nagyságukat is feltüntetve; a gabonátároló szuszékokat; a szerszámokat; a ruhaneműket és szőtteseket, utalásokkal minőségükre, illetve színükre; a tányérokat, poharakat, lábosokat, nyársakat, jelezve azt is, hogy miből készültek. Kivételesen könyveket is leltároznak. Nem érdektelenek a tartozásokról szóló részek sem; ezek felölelik a hitelezők névsorát, és néha következtetni engednek a kamatlábra is. Egyezőval forrásunk átfogó és hiteles képet nyújt a paraszt háztartásáról és gazdaságáról. Az a mintegy 120 ilyenyszerű hagyatéki leltár, amely egy évtizednyi időszakból ránk maradt, igen változatos gazdaságtípusokat állít elénk, hiszen a halálozási arányszám oly magas volt, hogy tíz év leforgása alatt majdnem mindegyik gazdaságban történt haláleset.

Az örökösök nyilatkozatai helyenként az időszak paraszti gondolkodásmódjára és a kor jellegzetes életkörülményeire is fényt vetnek. Mit szólunk például a következő vallomáshoz: a család egyik tagja munkára ment Havaselvére, sok évvel azelőtt, azóta semmit sem hallotak róla, azt hiszik, meg is halt, úgyhogy örökrészét szét kell osztaniuk. Gyakran megtörtént a katonának vitt legényekkel is, hogy sorsuk örökre homályba veszett az otthoniak számára. A napóleoni háborúk árnya ott lebeg a marosvölgyi falu felett, és áldozatokat követel.

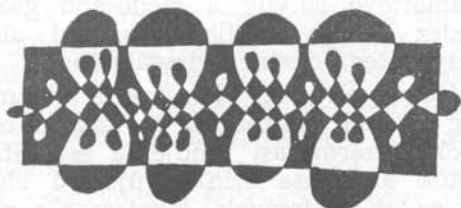
E források különleges becse abban áll, hogy lehetővé teszik a paraszti gazdaságok tüzetes tanulmányozását. Mindenekelőtt pontosan feltüntetik az ingatlan javak — az épületek, a különféle kultúrákra beállított határrészek — nagyságát és értékét. Ezeket a számadatokat módunkban van az igás állatok és a termelőeszközök mennyiségét és értékét jelző számokhoz arányítani. Felmérhetjük azt is, milyen súlya van a paraszti gazdaságban és háztartásban a mindennapi szükségletek kielégítését, a „belső komfortot” szolgáló ingóságoknak. Nem jelentéktelen adalék az adósságoknak és a vagyon összértékének az aránya sem. Az osztoztató bizottság határozata nemegyszer oly nagy összeget tüntet föl a hitelezők járandóságaként, ami szinte az egész hagyatéktól megfosztja az örökösöket. Általában az adósságok arányosan növekszenek a szegénységgel, és csak ritkán van számottevő súlyuk a módosabb gazdaságok „hagyomány”-listáján. Mindez — úgy véljük — szilárd alapot szolgáltat a parasztgazdaságok helyi rétegződésének vizsgálatához.

A hagyatéki leltárak nyelvészeti kitérőkre is alkalmat adnak. (Szinte hihetetlen, mennyire eredeti, változatos és szép a romoszi parasztok névadása.) A családok leszármazási rendje, a családfák szétágazódása, a rokonsági kapcsolatok alakulása szintén újszerű elemzésekre csábít. Szembetűnő jelenség az új gazdaságok „kirajzása” a régi, az apai köré.

A falu utcáin a rokoncsaládok házai igen gyakran egymás mellett helyezkednek el, s még a határban sem ritka az efféle szomszédság, jóllehet a szántó parcella a teleknél könnyebben átruházható, mobilisabb eleme a gazdaságnak. Rendkívül sokat árulnak el a hagyatéki leltárak az árakról; márpedig a feudális termelőmód kutatója szemében az árkérdés a legfontosabbak egyike. Már a felmérés kezdeti szakasza is meglepetésekkel szolgál: megtudjuk például, hogy a háziállatok — a tehén, a disznó — ára felettébb alacsony volt az igás állatokéhoz képest. Az eke értéke rendszerint nevetségesen csekély a szekéréhez viszonyítva. Kevésre becsülik a szerszámokat, a háztartási eszközöket, a textilnemüket. Mindenesetre olyan kérdés ez, amely körültekintő és alapos vizsgálódást igényel.

Az, amire e forrásanyag feldolgozásával törekszünk, nem kevés, hiszen egy funkcionális, dinamikus szemléletmód útjait egyengetve, túl akarunk lépni a parasztgazdaságnak és a falunak mint gazdasági egységnek a leíró jellegű történetén, a társadalmi és gazdasági élet sejtjeinek nem az anatómiáját, hanem a fiziológiáját kívánjuk nyújtani. A többi „protocollum“, amelyet tanulmányozni fogunk, a falu vezető testületének, a falu-székének a jegyzőkönyveit, a gazdasági és igazgatási határozatokat, a lakosság vitás kérdéseiben hozott döntéseket, a kiszabott büntetéseket öleli föl; reméljük, hogy még biztosabb támpontokra lelünk bennük kutatásaink kiteljesítéséhez.

Mindez vitathatatlanul „helytörténetírásnak“ minősíthető. A régi falu azonban hagyományörzésével, stabilitásra törekvésével — a változatformáló külső körülmények ellenére — „pars pro toto“ jellegű. Ez pedig lehetővé teszi, hogy általánosítsunk anélkül, hogy nagyobb tévedésektől kellene tartanunk. És ha jogunkat az általánosításra kétségbe vonnák is, fenntartjuk azt a nézetünket, hogy a hasonló módszerekkel végzett stúdiumok kiterjesztése biztosít szilárd alapot az 1848 előtti időszak agrártörténetének kidolgozásához. A falut töle túlságosan idegen prizmákon át szemlélte a történetkutatás. Olyanokon, amelyeket földesúri vagy felsőbb állami hatóságok szerkesztettek. Mi az új forrásokból merítve azt kíséreljük meg, hogy az eddigi gyakorlattal ellentétes látószögből, belülről szemléljük a falu életét. A légifelvétel állóképe helyett földi mozgóképet ajánlunk, olyat, amely talán korlátozottabb amannál, cserében konkrét és reális.

A Székelyföld megismerésének forrásai

A kútfőproblémáktól historiográfiánk egyetlen ága sem mentes. A források adottságai pedig nem maradnak hatás nélkül a történeti ábrázolásra: utalhatunk például az erdélyi feudalizmussal foglalkozó agrártörténet közismerten magas színvonalára. Ez pedig — amellett, hogy e kor megismerésébe a történettudomány mérhetetlenül nagy energiát fektetett — éppen annak köszönhető, hogy a mennyiségileg kevesebb, de sokfelé ágazó anyagát jobban számba vette, és felhasználásuk módszerét is megoldotta. Viszont historiográfiánk egyik legfiatalabb hajtása, a kapitalizmus korával foglalkozó agrártörténet — bár ez paradoxonként hat — forrásgondokkal küzd, fegyverzete hiányos, és ennek következtében eredményei is szerényebbek.

A probléma egyáltalán nem periferikus jelentőségű. Ugyanis, ez a mához közvetlenebbül kapcsolódó újkor, melynek valóságghű feltárása az önmegismerés bő forrása lehet, egyszersmind a történetírás korszerűbbé válásához is döntően hozzájárulhat. E problémakörön belül az agrártörténet művelése — bár az újkort általában az ipar és kereskedelem szimbolizálja — mindig aktuális feladat marad, mert a mi múltunk alapvetően agrárjellegű, s az agrár-parasztkérdés a gazdasági-társadalmi és szellemi élet majdnem minden területét befolyásolta.

A kapitalista szakasszal foglalkozó agrártörténetírás útkeresésében — saját tapasztalatain kívül — elsősorban a hozzá tematikailag és lehetőségek szempontjából is közelebb eső feudális társadalom bomlási periódusával foglalkozó agrártörténetírásból indulhat ki és meríthet. Teheti ezt annál inkább, mivel a két utolsó évtizedben ez a résztudomány nagyot lépett előre jórészt annak köszönhetően, hogy népesebb kutatógárdája több tagjának sikerült megtalálnia az agrártörténet helytörténeti jellegű, sokoldalú forrásfelhasználásra alapozó eredményes módszerét. Ennek kimunkálásában — amint arról a *Korunk* olvasói is többször tudomást szerezhettek — Imreh István ért el számottevő eredményt.

Az 1848-cal kezdődő s az első, imperialista világháborúval záruló korszaknak a főtartalma az agrárkérdés szempontjából a mezőgazdaság kapitalista fejlődése s az ehhez kapcsolódó alapvető társadalmi erők, a parasztságnak polgári jellegű átalakulása. Így az agrártörténetírás feladata bemutatni ennek a hazánk minden területét átfogó hatalmas történelmi folyamatnak konkrét s egyben sajátos megvalósulási formáit. A mezőgazdaság kapitalista fejlődésének útja nem töretlen: kitérői, kanyarutai a történelmileg és tájilag jellegzetes arculatú területeken eltérőek voltak. Temesvár, Arad vidéke és Erdély déli részei hamarabb tértek rá, s a polgári haladás valamivel egyenesebb szakaszán haladtak, mint például a bánági román határőrvidék vagy Máramaros. Sok szempontból különleges¹ feltételek között fejlődött 1848 után a Székelyföld agrártársadalmi is — s ennek következtében a vele kapcsolatos kutatás módszerének is ehhez kell igazodnia. A következőkben — ha vázlatyszerűen is — a Székelyföld újkori agrártörténetírása néhány forrás- és könyvészeti kérdésével foglalkozom.

¹ Részletesen Böződi György: *Székely bánja*. Kolozsvár, 1938.

Ezeknél a kútfőknél tulajdonképpen nem kellene sokat időznünk egyrészt, mert eddigi kutatásainkban is a legtöbbet őket használtuk, másrészt, mert velük kapcsolatban viszonylag kevesebb sajátos kifejezetten helyi probléma merül fel. Ha mégis kitérünk erre a kérdésre, ezt azért tesszük, mert az említett források vélt és valóságos értékei között nagy az eltérés. Sőt, a sajtóanyaggal kapcsolatban egyenesen előítéletekről beszélhetünk.

Majdnem hihetetlen, pedig valóság, hogy levéltári források alapján jobban megrajzolható a fejedelemségkori jobbágy történeti portréja, mint az alig felszabadult paraszté vagy a századforduló parasztságaé. Ez a helyzet főleg abból következik, hogy a kapitalista korszakban a falu szerves életének bomlása arányában csökken a paraszti írásbeliség, amelyet nem pótolnak a kialakuló polgári közigazgatás mennyiségileg hatalmas, de zömében más jellegű s kevés értékű aktahegyei. Az a néhány uradalmi levéltár, amely szerencsésen átvészelte a két világháború pusztításait, a parasztság gazdálkodási problémáiról, terheinek szaporodásáról, az életmódbeli változásokról majdhogyan semmit sem mond. Jelentősek viszont az alispáni időszaki jelentések a megye helyzetéről, valamint a közgazdasági előadók beszámolóit. De ezeknek is fogyatékoságuk, hogy csak sommás értékelést nyújtanak. Így tehát levéltárainknak a kapitalizmusra vonatkozó agrártörténeti helyi anyaga viszonylag szegényes, viszont annál gazdagabb a törvényszéki levéltárak iratanyaga.

Általánosan elfogadott nézet, hogy a kapitalizmus korának legtöbbet ígérő kútfője a *statisztika*. Valóban, az 1848 utáni székelyföldi viszonyokra az 1850-es részleges népösszeírás adatait (közölte kisbaconi Benkő Károly: *Csik, Gyergyó és Kászon múltja, jelene*. Kolozsvár, 1853) a helytörténet is jól értékesítheti. Az 1857-ben foganatosított osztrák népszámlálás vagy az 1870-től kezdődően tízévenként megismételt népszámlálások statisztikai összesítései szintén értékes agrártörténeti adatokat tartalmaznak, de azokat nem részletezik falvanként, s ezért a falutörténet kevésbé hasznosíthatja. Az 1895-ös nagyszabású — sajnos, egyetlen — országos mezőgazdasági üzemmatisztika elsőrendű forrás marad, de az előbbi észrevétel részben erre is vonatkozik. Az előbbieken a kutató a már végbement fejlődés társadalmi következményeinek mennyiségi mutatóit találja meg, míg az üzemmatisztika a parasztgazdaságok és nagygazdaságok fejlettségi színvonaláról tájékoztat megyei szinten. A statisztika nélkülözhetetlen a történeti kutatáshoz, de egyoldalú használata a vázolt történeti kép elszürkülését is eredményezheti. Az ilyen történelmi munka olyan épülethez hasonlítható, amelynek csak a váza kidolgozott, de falazása hiányos, és az egész konstrukcióról hiányzik a táji szín, a jelleg, a hagyomány.

Sokat segít a *sajtó*, amelynek forrásértékét a távolabbi korokkal foglalkozó kutatók nagy része erősen megkérdőjelezi. Pedig mezőgazdaságunk újkori fejlődésének valóságos tárháza különösen a mezőgazdasági szaklapok (*Erdélyi Gazda*, Kolozsvár), a gazdaújságok (*Székely Gazda*, Sepsiszentgyörgy), de a kisebb városokban, sőt nagyobb községekben megjelenő vidéki lapok is. Gondolunk a piaci kereslet—kínálat- és árviszonyokat rendszeresen bemutató gazdasági beszámolókra, a különböző helyeken kezdeményezett új mezőgazdasági eljárások ismertetésére és így tovább.

Ezekben néhány hivatásos újságíró mellett közismert gazdasági írók, írók, történészek, etnográfusok és jogtörténészek jelentették meg írásaikat. T. Nagy Imre például a *Csiki Lapokban* a később igen elterjedt agrárszociológiához közel álló módszerrel a kisgazda és a kapitalista piac viszonyát boncolgatta, Barabás Endre az uzsoráskodásairól ismert bankocskák és a köznép eladósodását tartotta napi-

renden, Benedek Elek és közelebbi munkatársai politikai írásaikkal mutattak rá a kisgazdák gondjaira.

Egy-egy vidéki lap — akárcsak napjainkban — szellemi pezsgést indított el: a városi értelmiség mellett a falun élő tanítónak, orvosnak és papnak is lehetőséget adott az írásban való megnyilvánulásra, akik természetszerűen a falu problémáit vetették fel. Sőt — bár a sajtónak ezt a szerepét nem mindig vesszük észre — a vidéki vagy regionális érdekeket védő központi lap ösztönzőjévé válhatott a paraszti írásbeliség fejlődésének is. Benedek Elek székely napilapjában (*Magyar-ság*, Budapest) több olyan cikk is látott napvilágot, amely közvetlenül paraszti szerzőtől származott, vagy olyan, amely egy-egy község lakóinak, esetleg közbirtokosságának nevében íródott, és ennek következtében jobban tükrözi a nép gondolkodásmódját, mint a sokszor szándékosan is torzító, sivár hatósági jelentés.

Am, a kutató, különösen, ha kezdő, könnyen áldozatul eshet az ilyen forrással járó buktatóknak, mert a polgári korszak sajtója nemcsak informált, nemcsak bírált, hanem agitált is, szűk párt-, osztály- vagy csoportérdeket képviselt, s így a kizárólag erre a forrásra építő kutató a bonyolult történeti fejlődést egysíkúvá szimplifikálhatja. Ennélfogva talán sehol sem fontosabb a forráskritikai szempont következtetés érvényesítése, mint a polgári korszak sajtójánál.

Egykorú irodalom

A helytörténeti kutatás színvonalának emelése végett jobban számba kell vennünk az egykorú irodalmat, és jobban ki kell használnunk forrásértékét. Különb-ben is csak így válhat művelődési életünk részévé, s a benne tükröződő haladó jellegű magatartás annak formálójává.

A patriarkális falu kereteinek régen megkezdődött, de egyre inkább felgyorsuló bomlása s a székelyföldi parasztság polgárosulásának megkezdése, illetve sajátos fejlődése természetesen nem kerülhette el a XIX. század derekán tevékeny-kedő, az 1848-as forradalom és szabadságharc leverése ellenére a társadalmi hala-dásért őszintén lelkesedő, s a földművelő lakosság sorsfordulatát aggódo érzésekkel nyomon követő történészek, etnográfusok, közgazdászok és írók figyelmét. Mégis nagyon kevés azoknak a műveknek a száma, amelyek kifejezetten agrár-problémákkal foglalkoznak. Így — ha szabad ezzel a kifejezéssel élni — a kevéssé szakosodott irodalom felhasználása kétszeresen indokolt. Ha kellő módszer-sséggel tanulmányozzuk az illető korszak irodalmát, abból a székelyföldi agrár-társadalom fejlődésének néhány általánosabb koordinátája (a természeti feltételek, a folytonosság, a periódusok, differenciálódás) bontakozik ki. De a kérdés nagy-mérvű feltáratlanságából következően még napjainkban is akad alig ismert egy-korú kiadvány, amelyet a fellendülése előtt álló helytörténeti kutatás nem nél-külözhet.

A 48 utáni korszakra vonatkozó történetírói tevékenység² Benkő Károly már említett munkájával indul meg, ugyancsak az ő tollából származik *Marosszék ismertetése 1860—1861-ben* (Kolozsvár, 1868), melyet Orbán Balázs *A Székelyföld leírása* című monumentális alkotása követ. De az előzmény is idekiváncozik, hiszen Kőváry László *Székelyhonról* címmel 1842-ben megjelent könyve és az előb-biekben felsorolt művek között a tematikai hasonlóság mellett szerves kapcsolat van: a történeti koncepció, cél és — különösen Benkő Károly és Orbán Balázs esetében — az adatgyűjtés módszerében is; ezt a kutatónak nem árt figyelembe

² Az általános erdélyi keretet lásd George Barițiu: *Părți alese din istoria Transilvaniei. II. Sibiu*, 1890. és Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből Kolozsvár*, 1894.

vennie. Mindenekelőtt művük gyökere közös: az a társadalmi szükségességből fakadó s véka alá nem rejtett egyéni szándék, hogy a Székelyföld múltját és jelenét feltárva és ismertté téve előmozdítsák a jövőbeli fejlődést, a polgárosulást, de olyan reális talajra építve, amely lehetővé teszi az anyagi és szellemi műveltség örökségének beépülését az új rendbe. Hisznek a haladásban — s bár Orbán Baláznál a reális történelembárázolásban gyakran átüt a romantikus túlfűtöttség —, észlelik és értékelik a nép mindennapi termelőtevékenységét, kutatják a mezőgazdaság mellett az ipart s kereskedelmet, dicsérik a munkát s a szorgalmat, mert — amint a veterán Benkő Károly írja — „lehető igazi boldogság csupán a folytonos hasznos iparokban, munkásságokban s az erkölcsök szentségében állhat és áll“. Ehhez reális történelmi önismeretre van szükség, és ezért — ugyancsak Benkő Károlyt idézve — a „valót“ kell írni „háttérben hagyva az ábrándokat mint céltalanokat“.

A székelyföldi helytörténet mai kutatója nem engedheti meg magának, hogy az említett művek szintetizáló részeinek összehasonlítása után össze ne vesse Kőváry, Benkő és Orbán Balázs falvait, hiszen ebből az azonos irányú történés megannyi konkrét mozzanata áll össze, annak anyagi és folklorikus öröksége, mely úgyszólván napjainkig hatott parasztságunk fejlődésére.

Mégis azt érezzük, hogy az említett faluképen sok a fehér folt, többek között homályban maradt a kapitalizmus korára jellemző társadalmi differenciálódás (a foglalkozásbeli kevésbé!). Ilyen vonatkozásban — az egykorú irodalom eredményeit vizsgálva — a századforduló nagy székely íróinak egy-egy, szociológiai elemekkel átítatott faluleírása visz előbbre. Petelei István *Mezőségi út* című munkája Mezőbánd, Bergenye és más falvak, Benedek Elek *Édes Anyaföldem* című önéletrajzi — de legtöbbször régebben keletkezett írásokra épített — kötetiben Torja s több más háromszéki vagy udvarhelyi falu társadalmi viszonyairól nyújt életszerű képet. Ezekben a kapitalizmus szülte ellentétek is körvonalazódnak, de a hangsúly a rendi ellentétek maradványainak kidomborításán van, mert azok húznak vissza, hiszen — mint Benedek írja —, Torján huszonöt évvel a forradalom után „... a lelkek még nem szabadultak fel. Sem a nemesi, sem a paraszti lelkek“. Mindketten a polgári haladás hívei, egyben a kapitalizmus bírálói. Petelei mező-ségi falujának összképe — Orbán Balázs után — inkább statikus, komor, a Benedek Eleké — amely nem nélkülözi a romantikus színezést — mozgalmas-küzdelmes; ez már a megélhetésért harcoló székely közember megszokott otthona. Írásai, mint Balogh Edgár mondja, a nép érdekeivel és vágyaival való azonosulás dokumentumai is. A többsikű kutatás nyomán így tágu a székelyföldi agrárkérdés, a parasztság újkori történetének horizontja.

A történeti irodalom körének bővítéséért

A paraszttársadalom gazdasági, tehát alapvető természetű problémáinak szakszerű feltárására s a teendők kijelölésére a közgazdasági irodalom vállalkozott.

A 48 utáni korszak első nagy gazdasági szintézisét Kozma Ferencnek, a székelykeresztúri tanítóképző tanárának köszönhetjük, aki *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota* című művét 1879-ben adta ki Budapesten. Pályadijára munkájában így körvonalazta célját: „A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapotának összes alkatrészeit kellett megismertetni, kijelölve mindenben az észlelt hátrányokat és előnyöket és rámutatván azon teendőkre és eszközökre, melyeknek kezdeményezése, végrehajtása és alkalmazása által a székelység anyagi és szellemi ügyeinek előmozdítása a leggyorsabban eszközölhető.“ Nagy érdeme, hogy megszünteti a korábbi székelyírásokra jellemző mozaikszerűséget, és az általános

összefüggéseket helyezi előtérbe. Közben az általános gazdasági irodalom (Sebess Dénes: *A székelység anyagi pusztulása*. Marosvásárhely, 1904.; Joós Imre: *Közigazdasági tanulmányok a Székelyföldről*. Brassó, 1892 és más munkák) tovább tagozódik, kiszélesedik az etnográfiai kérdések tanulmányozása is (Malonyai Dezső: *A székelyföldi, csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest, 1909), de a szakszerűség vonalán haladva ismét a rész kutatásokhoz visz az út.

Akadémiai megbízatás alapján, nagy vonalakban megadott szempontok szerint a századfordulón elkészülnek a megyei *közigazdasági monográfiák*³. Köz- és mezőgazdasági írók, így T. Nagy Imre (*Csik megye közigazdasági leírása*, 1902), Parabás Endre (*Udvarhely megye*, 1904 és *Maros-Torda megye és Marosvásárhely leírása*, 1907) a „helyi viszonyok szemléletéből kiindulva” arra vállalkoztak, hogy az országos statisztikákból már ismert általános összefüggéseket a helyi problémák kihangsúlyozásával árnyaltabbá tegyék. Hasonló céllal készítették el Nyegre László Máramaros (1900), Téglás Gábor Hunyad (1903) és mások további megyék monográfiáit.

Az elképzelés — legalábbis részben — megvalósult: Csik, Udvarhely és Maros-Torda megye monográfiája több annál, amit statisztikai adatokból már ismertünk, s előnyükre szolgál a teljességre való törekvés, hiszen annak ellenére, hogy a székely megyék kifejezetten agrárjellegűek voltak (a lakosság több mint 80%-a 1900-ban is őstermelő!), a gazdasági élet egészét tanulmányozzák, s adataikat megpróbálják a járások s néha a falvak szintjén is részletezni. Hangsúlyozandó, hogy nem a földesúri gazdaságot kutatták, hanem a paraszti és annak helyzetét. Nézetük koruk élenjáró szakirodalmának mércéjével mérve sem elavultak, de természetszerűleg a teendőket a székelyföldi elmaradott mezőgazdaság konkrét helyzetéhez és adottságaihoz kellett igazítaniuk. Anakronizmusnak nevezik azt az általában ugartartásos szemtermelésre épülő termelési rendszert, melyet a székely kisközségek folytattak, s szorgalmazták a mezőgazdaság struktúrájának átalakítását úgy, hogy abban egy fejlett állattenyésztése legyen a primátus.

Régi faluleírások és falumonográfiák

Ha a megyei monográfiák még szerepelnek néha a gazdaságtörténeti tanulmányok bibliográfiájában, a kor olyan sajátos termékei, mint a faluleírások és falumonográfiák, alig fordulnak elő. Ennél a műfajnál hosszasan kell időznünk főképpen azért, mert tudomásunk szerint érdemben alig foglalkoztak velük; az agrártörténetírás módszereit kutató tanulmányok is egy-két mondattal napirendre térnek fölöttük.

Mindenekelőtt felmerül néhány terminológiai probléma. Az egykorú szakirodalom megyei monográfiák mellett városi és falumonográfiákról beszél. A „megyei monográfia” megjelölés nem okoz zavart. Tisztázandó azonban, hogy mit kell értenünk faluleírásról, illetve falumonográfiáról. Úgy véljük, hogy az igényesebb „falumonográfia” elnevezést — függetlenül a korábban használttól — csak abban az esetben vehetjük át, ha olyan munkáról van szó, amely a gazdaságtudomány akkori szintjén a monografikus igényt kimeríti. Tehát nagyobb lélegzetű, módszeres művek esetében. A néhány oldalas, kezdetlegesebb munkákat helyénvalóbb faluleírásnak nevezni. Hangsúlyozzuk, hogy a tulajdonképpeni modern faluszociográfia és ennek megfelelő modern falukutatás — bár meríthetett az említett falumonográfiákból is — más ágon keletkezett: a szociológia térhódításával kapcsolatos, s annak kiala-

³ Sok szempontból összehasonlíthatók a kor haladó szellemű román mezőgazdászának, Ion Ionescu de la Bradnak a nézeteivel és módszerével, aki mint ismeretes, hazánk három Kárpátokon túli megyéjének írta meg a monográfiáját.

kulásához századunk elején Braun Róbert és a magyar polgári radikalizmus más szociográfusai (Bosnyák Béla, Vass Béla) is hozzájárultak.

E műfaj fejlődéstörténete először is arról győz meg, hogy az az általánosítás, mely egyenlőségi jelet tesz egyrészt a faluleírás és monográfia, másrészt a dilettantizmus közé, nem állja meg a helyét. Mivel születő műfajról van szó, a mércét a polgári gazdaságtudomány akkori szintjéhez kell igazítani, melynek igen szerény hajtásai. Differenciálni is kell, mert bár közöttük s a magasabb szintű tudományos-ságot jelentő faluszociográfia között tematikai azonosság áll fenn, hiszen a cél mindegyik esetben egy-egy falu megismerése, az egyes munkák sem módszer, sem koncepció, sem eredményesség szempontjából nem egyenértékűek.

Mennyiben volt a falu alkalmasabb keret a mezőgazdaság, parasztsélet tanulmányozására, mint a szék vagy később a megye? A kérdés konkrét történeti megközelítése vezethetne pontosabb eredményre, de arra itt nem nyílik mód. Tény, hogy a paraszti gazdaság és család egyedi módszerű kutatása nagyobb eredményt nyújthatott volna, hiszen a falu paraszttársadalmának régen megkezdődött a felbomlása. Viszont azt sem kell elhallgatnunk, hogy ez a folyamat nem volt olyan gyors és radikális, hogy eleve reménytelenné tette volna a faluleírás módszerét. Emellett hangsúlyoznunk kell, hogy egyes szerzők igyekeztek az általános faluképet egyedi esetek kutatásával plasztikusabbá tenni, s többen a falumonográfia keretében gazdatípusokat is bemutattak azok bevételeinek és kiadásainak részletezésével. Értékük a helytörténet szempontjából így rendkívüli mértékben megnő.

Társadalmi igény hívta-e létre?

A jobb faluleírások már a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben sikerrel mutatkoztak be az akkor újjáalakuló, szélesedő és polgárosuló közvélemény előtt, és ez bizonyít. Az Orbán Balázs által is említett Mezőbándról szóló faluleírást a *Kolozsvári Közlöny* 1857. március 12-i számában a lapszerkesztő Berde Áron ezekkel a szavakkal vezette be: „Örömmel közöljük azt minden rövidítés vagy változtatás nélkül, s mint becses ismertetését egy község gazdasági és művelődési viszonyainak, ajánljuk mind az olvasó, mind pedig levelezőink figyelmébe.” Ha a Mezőségi fedőnév alatt szerényen meghúzódó szerző oldaláról közelítjük meg a kérdést, a feudális szemléletmód maradványainak partomlását figyelhetjük meg, mert egy 2000 lelkes falu régen kizárólag belső ügyeinek tartott problémáival jön a közvélemény elé. „Sokan fognak hiszem csodálkozni azon, hogy egy igénytelen falu helyzetének ismertetésével óhajtanám foglalkoztatni a szerkesztőséget, s becses lapjában helyet kérek, holott sok város sem részesül azon szerencsében; azok már magukban is elég ismertek, de egy-egy ilyen falu, amelyet szép jövő kecsegtet, méltányos az elfoglalt térre, s mentől korábban virradt a munkásra, annál többet képes az dolgozni; aki fölkelti az alvókat, az a gazda.” Felmérni, ismertté tenni, nem önmagukért, hanem a haladásért. Megerősítik ezt a hetvenes évek elején keletkezett leírások létrejöttének körülményei is, sőt a századfordulón íródott monográfiáké is. A hetvenes évek néhány faluleírását az *Erdélyi Gazda* közli, mert — amint írja — „önismereti célra különös fontossággal bírnak“ (1871. 22). Világos tehát, hogy az új polgári rendszer fejlődését nyomon követő szakemberek indították el ezt a mozgalmat. Emellett szól az a tény is, hogy ilyenek írását a továbbiakban is gazdasági jellegű szervezetek (Erdélyi Gazdasági Egylet, Reuniunea Română de Agricultură, Sächsischer Landwirtschaftsverein) szorgalmazták.

A felmérés igénye együtt keletkezett a falu régi közösségi kereteinek, szerves életének fokozódó bomlásával. A XIX. század második felében ugyanis a hagyományos falu — mely Szabó István meghatározása szerint egyszerre volt „települési forma, gazdasági szerkezet, társadalmi képlet és jogi közösség“ — viszonylagos

egyensúlya a kapitalista termelési viszonyok térhódítása következtében kezdett felborulni, lakosságának jelentékeny hányada részben vagy egészen kisorult a termelésből. De a termelési szerkezet kívánatos átalakulása előtt nagy akadályok tornyosultak, s a kisgazdák tömegeit kiúttalan helyzetbe hozták. Ezek hosszas tengődés után — Bözödi György találó észrevétele szerint — a századfordulón nagymértékben elproletarizálódtak.

A múlt század hetvenes éveiben keletkezett székelyföldi faluleírások (Nyárad-Gálfalva, Nagy-Ernye, Mező-Panit) szerzői képzett mezőgazdák, illetve gazdasági írók, akik közül különösen Galgóczy Károly csillantotta fel azokat a lehetőségeket, melyeket e műfaj nyújthat (*Erdélyi Gazda*, 1871). Galgóczy a falut több szempontból tanulmányozta, s arról olyan leírást hagyott ránk, amilyent más forrásból aligha sikerülne rekonstruálni.

Milyen ez a megnevezett irodalom alapján kialakuló falu és parasztsága a múlt század hetvenes éveinek elején?

Galgóczy leírása mint élő falumúzeum eleveníti meg Panit külső képét: „A község 317 háza közül tíz földesúri, 307 községi (paraszti), s házaik közül három cserepes, mintegy ugyanannyi zsindeyes, a többi szalmás.” Valóban, a falu akkori jelenét sok s még erős szál fűzi a régi világhoz; a hajdani faluközösség maradványai — a székelybirtokosság, a legelőtársulatok, a közös juhtartás és ugartartás — még hatnak, a lakosság többségét egymásra utalják és összefogják. Primitív a mezőgazdasági technika (Panitban még a vastalpú ekék sem „divatoznak”) és nagyobbára önellátó gazdálkodás (a falu népe „Vásár útján nagyon keveset vesz”).

De a fejlődés irányát a kapitalizmus belső törvényszerűségei határozzák meg, s így e korszak faluja már magán viseli a kapitalista fejlődés jegyeit is. A marosszéki falvak egy részében a kapitalista piac törvényei a dohány-, dinnye- vagy zöldségtermesztésen át tágitják a rést a hagyományos gazdálkodás rendszerén: Nagy-Ernyén abbamarad az ugartartás, Panitban a régi kétfordulós gazdálkodásról áttérnek az előnyösebb háromfordulósra. A vagyoni és társadalmi differenciálódás tovább bomlasztja a falu társadalmát: Panitban 15—20 gazda cselédet tart, s százakra megy a napszámosok, cselédek, tehát az agrárproletárok száma.

Rendkívül sokatmondóak Galgóczy észrevételei: a falu vagyonosságának alapja „nem a föld minőségében, nem határa terjedtségében, hanem főképp népe szorgalmában, értelmességében és józan takarékos életében fekszik”. Itt tehát a hajdani román és magyar jobbágyok, zsellérek is visszanyerték gazdálkodási kedvüket, ami korántsem mondható általánosnak Erdélyben, s különösen nem — mint azt Petelei írásai is elárulják — a Mezőségen; Torján viszont a volt székely kisnemes restelli megfogni a „kaszanyelét, kapanyelét, ekeszarvát” — észleli Benedek Elek.

A műfaji fejlődés következő állomása a századforduló, amikor magyar nyelven mintegy tizenöt falumonográfia jelent meg. Ezek a már említett megyei monográfiákhoz mégis szerveesebben kapcsolódnak, mint a korábbi faluleírásokhoz, amelyek szép számban keletkeztek a falumonográfiák létrejötte után is.

A kutató figyelmét nem kerülheti el Barabás Endre *Székelykeresztúr község gazdasági leírása* (1904), Bartalis Ágost *Csik-Menaság székelyei* (1901), Vásárhelyi László *Sikló Arad megyei nagyközönség monográfiája* (1900), Marton Andor *Glogovác* (1907) című munkája. Módszerük igen közel áll a megyei monográfiákéhoz, annál inkább, mivel a szerzők közül Barabás Endre és Marton Andor szerkesztésükben is részt vett.

A székelyföldi példánál maradva a szerzők közül Barabás hosszabb ideig volt Székelykeresztúron a tanítóképző tanára, jól ismert gazdasági író, Bartalis jogi végzettségű szakember, több mint egy évtizedig Csík megye közigazgatásában tevékenykedik; mindketten a sajtó munkatársai. Ismerve az általános viszonyokat, egységesebben szemlélik a falu és környezet viszonyát, s arról dinamikusabb képet rajzolnak. De mégsem ez a fő erősségük, hanem a két falunak a sokoldalú, módszeres bemutatása. Elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy a rendkívül bonyolult tulajdonviszonyok hű ábrázolásáért az említett szerzők az adatok legautentikusabb forrásához — a kataszteri összeírásokhoz fordultak, s ez a tény értéküket illetően önmagában is perdöntő. Emellett a népdalairól is nevezetes Csík-Menaság monográfiája (eredetileg a *Csiki Lapok*ban jelent meg 1901-ben, de nyomban átvette az egyik nagy budapesti lap, mely különlenyomatként is kiadta) ilyen fejezeteket tartalmaz: a község fekvése, a határ terjedelme, a falu előtörténete (ennél is, de másoknál is a történeti rész csupa általánosság), a földművelés, a birtok minősége, a magánbirtok megoszlása, az állattenyésztés, a lakosság a népoktatás, a táplálkozási és foglalkozási viszonyok, árverések, adósságok, a megélhetés, a birtokrendezés, a kivándorlás és végül a segítség módja. Székelykeresztúr gazdasági-társadalmi keresztmetszete szisztematikusabb terv alapján készült el, amely külön fejezetet szentel az ipar, községi háztartás, munkásviszonyok és a közbirtokosságok bemutatásának, s együtt tárgyalja a kivándorlást és betelepülést. Elmondhatjuk, hogy a falu gazdasági-társadalmi képletének fontosabb összetevői nem kerültk el a szerzők figyelmét. Politikai nézeteik azonban — s ez különösen a teendők megindoklásánál tűnik ki — nem mindig voltak mentesek a kapitalizmus kifejlett korszakának polgári ideológiáját jellemző túlkapasztól.

Ha a múlt század hetvenes éveiben keletkezett faluleírások és a századforduló említett monográfiái módszerességének, adataik értékének és felhasználhatóságának a szerzők kompetenciája is garanciája, mit kezdhet a kutató az erdélyi viszonylatban szám szerint sem jelentéktelen olyan leírásokkal — függetlenül attól, hogy melyik periódusban keletkeztek —, melyek nem a szakember tollából, hanem inkább tanítóktól⁴ vagy egy-két esetben írástudóbb parasztoktól származtak (például Soós János faluleírása: *A kökösi tagosítás*)? Kétségtelen, hogy ezek létrejöttében nagy szerepe volt az amatőr lelkesedésnek⁵. A szerzők általában vagyoniilag és társadalmilag nemigen differenciálnak, leírásaikban gyakori a naiv szemléletmódból eredő jelentéktelen rész. De sok esetben évtizedes megfigyelések sűrűsödnek bennük értékke, s adataik is megfelelő kritikai rostálás után használhatók. Írásaikat a falu köznépével való bensőbb kapcsolat heve is fűti, melyek egyben egyfajta kordokumentumok is.

A századforduló székelyföldi falujának arcát — viszonyítva a három évtized előttihez — már alaposan átformálta a kapitalizmus. De korántsem szabad a polgárosulásnak egy olyan fokára gondolni, amely például a szomszédos százsfalvakra volt jellemző. Inkább a kapitalista viszonyoknak a századfordulón valóban gyors terjedéséről van szó, amely a prekapitalista társadalmi formációktól örökölt s eleddig a székely falu életében oly nagy szerepet játszott közföldeknek (legelők,

⁴ Gyarmathy Dénes: *Maradjunk, itthon (Bencéd). Magyarország, 1902: Kendeffi Katinka: a Kibéd vidéki nép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségre. Egészség, 1900 (pályadíjas munka); Pálffy Albert: Etéd nagyközség története. 1903. Különösen sok a román nyelven írt munkák száma.*

⁵ *Lelkes amatőrök napjainkban is dolgoznak egy-egy falu történetén. A magyarhermányi Máthé János meg éppen évtizedek óta, s tőle Kelemen Lajos sem vonja meg támogatását.*

erdők) egyéni: kapitalista, földesúri s nem kevésszer paraszti kézbe jutásában, a banktőke rohamos térfoglalásában és a tömegméretű elszegényedésben mutatta meg igazi mibenlétét. Mert valóban szilárdabb alapokon nyugvó kapitalista gazdaságot a Székelyföldön százalékban is alig kifejezhető csak igen vékony rétegnek sikerült (a földesúri gazdaságokat ide nem számítva) kialakítania.

A Menaság-típusú havasalji falvak népének a kapitalista viszonyok fejlődése a régi földművelés mellé a bérért vállalt erdei munkát hozta. De mi volt az eredmény? Az úttalan utakon teljesített fuvarozáshoz jó ló és erős szerszám kellett, s akinek ehhez nem volt pénze, a bankhoz folyamodott. „Megismerkedett a törlesztési rendszerrel és váltóval. A kölcsönből vett ló és szekér a terhes úton való fuvarozással elpusztult, s a pénz, amit így szerzett, elment a kamatokra, a különböző állami és közügyi adókra, dohányra, sóra, pálinkára s élelemre“ — írja Csík-Menaságról Bartalis Ágost. Az eredmény: sok árverés, tömeges elvándorlás.

Székelykeresztúr más típusú község. Itt több a polgárosodásra mutató jel. Adminisztratív központ, ami előny, s emellett kapcsolatát a kapitalista környezettel a vasút, a messzi földön híres tenyészállatvásárok, s a gyümölcskereskedelem, valamint a lentermesztés fellendülése biztosította. 1886 és 1902 között 9 egyesület alakult a faluban 666 taggal. S az érem másik oldala? 400 olyan család, amelynek nem volt talpalatnyi szántója. Így aztán a megélhetésért való küzdelem szinte emberfeletti: a már régen kialakult piactermelő parasztiipar (a község régi neve: Szitáskeresztúr) a külföldi verseny miatt sokat veszített jelentőségéből, s ami maradt, a kereskedelmi tőke függvénye lett. De „amint a gazdasági élet mindinkább kevesebb embernek kezdte biztosítani a megélhetést, a székely gazdák hagyományos szülőföldjükhöz való ragaszkodás kényszeréből mind többen iparosokká lettek“ — írja Barabás Endre. 1901-ben 151 csizmakészítő, cipész, asztalos, szabó és fazekas szerepelt az iparosok listáján. Nyáron az iparosok egy része visszaalakult földművessé. Ez az iparúzés a földet volt hivatva pótolni.

Nehéz és sokszor kilátástalan volt az a küzdelem, amelyet a parasztság pusztta fennmaradásáért radikális nézeteket valló, de kisszámú értelmiség inkább erkölcsi jellegű támogatása mellett folytatott, anélkül, hogy hathatós segítséget kapott volna a magyar államtól, s így a székely sohasem vált uralkodó osztályai nemzeti elnyomó politikájának haszonélvezőjévé; osztályküzdelmében együtt ment az erdélyi román és szász parasztsággal. A Székelyföld gazdasági visszamaradása és népének hatalmas arányú vándormozgalma is e mellett bizonyít.

*

Tudatában a vázaltszerűségből adódó hézagoknak a 48 utáni székelyföldi agrártörténetnek csak néhány kérdését tekintettük át. Mint láttuk, a korabeli általános és szakirodalom lehetőséget ad a módszeres kutatásra. De csak a vázat adja: a kutatónak viszont módjában áll, hogy más kútfők alapján kitöltse az űrt. A levéltári, statisztikai és sajtóanyagra támaszkodva jobban fel kell használni a megyei monográfiákat, faluleírásokat és falumonográfiákat, melyek éppen a helyi jelleg, a sajátos kidomborításának tűnnek ki. Utóbbiak a helytörténeti kutatás egy-egy sajátos termékei, s forrásértékük révén is ennek tehetik a legnagyobb szolgálatot. Beépülve a szellemi életbe, a majdnem elfeledett szerzők munkái gazdagíthatják a helyi művelődési életet, annak új színt adva. De mindezeket hasznosíthatja a hazai történetírás is, mely a rész kutatások révén megifjodva, növelheti hatékonyságát, s közművelődési s ezen belül a romániai magyar közművelődési életünkben játszott szerepét. Múltunk: jelenünk része.

A romániai magyarság önismeretének áldozunk, amikor néhány cikkben felvillantjuk a helytörténeti kutatás nagyszerű erőtartalékait. Nemcsak a szakembert szólaltatjuk meg (ebben az esetben ifjabb Kós Károly etnográfus személyében, aki egy Kolozs megyei vásárhely kereskedelmi múltját elveníti fel), hanem a falun, kisvároson élő értelmiségiek pontos helyismeretét, ténybeli tudását is, akár a kalotaszegi Nagykapus, akár a Bánság falu-, illetve kisvárosmonográfiájáról vallanak, akár a Barcaság népművészeti hagyományait, a Székelyföld műemlékeit vagy csak a 400 lelkes Hodgya (Józsa Béla szülőfaluja) személynévhasználatát veszik vizsgálat alá.

Alkalmi válogatásról van szó: szerkesztőségi íróasztalaink fiókjában régóta gyűlnek az ilyen írások az ország minden részéből, bizonyára találnánk kész helytörténeti munkákat is a szakembereknél s vidéken is, és kétségtelen, hogy mai kezdeményezésünk nyomán sokan leülnek majd falun-városon, hogy környezetük múltját, értékeit kibontsák, a nép, a munka íratlan történetét feldolgozzák. Egy bizonyos: bárhol nyúlunk tájaink iratokban, kövekben, emlékezetben rejlő titkaiba, szétválaszthatatlanul tárul eléink e föld lakóinak közös múltja, s ez nemzetiségi önismeretünket mindenkor az egymásraltatás, az együttélés, a román néppel és más nemzetiségekkel közös érdek humánnumával ruházza fel.

Hazai magyar sajtónkban — a már hamarabb megindult román helytörténeti érdeklődés mintájára — egyre sűrűbb múltunk konkrét feltárása, a múlt törvényszerűségeinek máig való vezetése és korszerű magyarázata. A Vörös Lobogó, a Hargita, a Megyei Tükör és az Új Idő szinte versenyez már a székelység művészetének, néptörténetének felújításában, folyóirataink közül a Falvak Dolgozó Népe és a Művelődés egyre inkább fordul az agrár- és művelődéstörténeti kérdések felé, Kalotaszeget fedezte fel nemrég az Igazság... úgy gondoljuk, itt az ideje, hogy az elszórt törekvések találkozzanak egymással, s a romániai magyarság önismerete egységesen irányított, tervszerű feldolgozást kapjon. Nyelvészeink és irodalmáraink, néprajzos szakembereink és történészeink, építészettörténészeink és társadalomkutatóink „itt és most” foghatnának össze a vidéki értelmiség ezres tömegeivel közös feltáró és alkotó munkára, hasznos ellenszerül minden szkeptikus elidegenedéssel szemben, s a szülőföld szeretetével dúsítva az egészért vallott hitünket, a szocialista köztársasági tudatot.

KORUNK

A páncélcsehi vásár

A népi árucseré sokoldalú témája mindeddig kimaradt néprajzunkból. Múlt századi útleírásokban fölmerül ugyan néha egy-egy romantikus vásárcép, de a vásárt mint a falusi lakosság életében a közelmúltig gazdasági-társadalmi és kulturális funkciót betöltő ősi intézményt bemutató munkák máig nincsenek.

A vásár néprajzi tanulmányozására, működésére és jelentősége megfigyelésére igen alkalmasak a nagyvárosok vonzókörén kívül eső falucsoportok könnyen áttekinthető vásárai.

A Szamos és Almás határolta, város nélküli terület mintegy 160 falujának lakossága szükségleteinek túlnyomó részét még a múlt században is a közeli falusi vásárokon szerezte be.

E vásárhelyek két egykori országos jelentőségű út mentén alakultak ki: Alparét és Csákgorbo a désaknai sót Zsibó felé szekerezők, Borsa, Páncélcseh, Vajdaháza, Drág, Hídalmás és Magyaregregy pedig a széki sót Szilágyosmlyó felé szállítók a Lóna illetve Borsa völgyén haladó útjában.

E vásáros helyek közül jelentőségben kiemelkedett a vidék középpontjában elhelyezkedő Páncélcseh, melynek messze földön híres baromvására és városi méretű kirakóvására is volt, ahol mintegy 60—100 falu lakossága látta el magát legkülönbébb ipari termékekkel az eladott mezőgazdasági terményei árából. Baromvására az ottani nehéz terepen és gyenge legelőkön is jól beváló környékbeli bivaly tartására alapult, kirakóvásának alapja pedig a vidék szükségleteit tökéletesen ismerő helybeli iparosság és zöldségkertészkedés, valamint a helybeli szekeresesség volt. A vásári forgalomra épült, de ezt egyben elő is mozdította a század vége felé a község 5 boltja, 3 kocsmája, 1 deszkalerakata és 2 nagy malma.

Páncélcseh két országos nagyvásárát, mint a régi vásárokat általában, hagyományos jeles napokon tartják: a nyárkezdő Szent Iván (június 23—24) és Kisasszony napján (szeptember 8—9). A kétnapos nagyvásár első napján baromvásárt, másnapján pedig kirakóvásárt tartottak. 1870-ben még keddi hetivásár-tartás jogot is kap a falu.

BAROMVÁSÁR

A fakorláttal elkerített Baromvásártér a felhajtott állatfajták szerint újabban „bihajpiac“, disznópiac és juhpiac részekre oszlik. A bivalypiac, a bivaly századeleji elterjedésével fokozatosan foglalta el a tér legnagyobb részét. Az állatfelhajtás méretére mutat, hogy például 1940 körül még a hetivásárokon is átlag 500 bivaly, 120 fehérmarha, 200 nagy sertés, 400 malac, valamint koratavasszal több mint 100 bárány, későősszel pedig 4—5 csoport (40—50) juh került eladásra.

Az 1920—30-ig még tenyésztett régi fehérmarha javát Csernek, Fodorháza, Bodonkút, Kajántó és Esküllő felől hajtották vásárra, a bivalyt pedig kezdetben Medgyes, Segesvár és Brassó vásáraitól hozták a kupecsek. Legtöbb bivaly azonban már több évtizede a környékről került eladásra. Különösen a bő legelőjű Kecskéhátán és Kalocsán tenyésztének eladásra nagyszámú és szép bivalyt.

Páncélcseh bivalytartásának Kalotaszegen is híre kelt, rendszeresen vásároltak innen jól tejelő bivalytehenet a mérai, bácsi és vistai tejgazdák

és a helybeli, mérai, szucsági, kajántói és bodonkúti kupecsek, kik valamelyest feljavítva, nagy haszonnal adták el a kolozsvári vásáron a mészárosoknak és környékbeli parasztoknak.

A disznófelhajtás túlnyomó részben az Antos, Bujdos, Tálásfalva, Igric és Alparét felé tenyésztett szürkés és éles szőrű régi helyi fajtából, valamint a magyar lakosságú falvakban és Ilonda táján tartott mangalicából került ki. Látható volt még a piacon a fekete, göndörszőrű és szürkehasú bagoner és a Borsa felé tenyésztett báznai fajta is. Antosi és bujdosi disznókupecsek még Nagyilondán, Sósmezőn és Magyarlápason vásárolt disznót is hajtottak a vásárra, s ami itt el nem fogyott, azon Kolozsvárt adtak túl.

A környék nagy juhvásárai Drágon voltak, Páncélcsehre inkább csak keletre eső falvakból (Köblös, Kecseháta, Völcs, Tők, Alparét, Doboka) hoztak havasi fajta racka-juhot. Ennek vásárlói elsősorban a kolozsvári és gyalui vásárra „gyűjtő” bodonkúti kupecsek voltak, de előfordult, hogy máramarosiak is „szedtek” juhot. A helybeli juhkereskedők a Bánffyhunad és Nagyszeben felé vásárolt juhokkal nyerészkedtek Páncélcsehen.

Az igénytelen és olcsó bivaly elterjedése előtt a szűk határu falvakban (például Felsőtők, Igric, Bujdos, Antos, Köblös) még „közepes gazdák” is tartották a „szegényember tehenét”, a kecskét, mert — mint Köblösön mondják — „négy kecskéje több tejet adott a gazdának, mint a tíz juha”. A kecskét e falvakban egykor szabadon tartották az erdőkön, de a végbevitt pusztításai miatt 1940 óta tilalmazzák erdei és pásztor nélküli legeltetését.

DESZKAPIAC, FAMUNKÁK

A páncélcsehi kirakóvásárokra felhozott faárunak a piac keleti és nyugati sarkaiból kiinduló utcákban volt kijelölt helyük. A deszkás szekerek a Keresztúri utca torkolatánál, a deszkalerakattal szemben alkották a deszkapiacot, viszont a Köblösi utcában volt a bútortiac, a Derzsi utcában pedig különféle faeszközöket árusítottak. 1945 után a deszkásokat is erre a tájra, kisajátított telekre költöztették.

A faáru a szükségleteknek megfelelően évszakonként változott, deszkát, lécet, s hornyolt fenyőzsindelyt főleg ősszel hoztak a Gyalui havasokból hidegszamosi, keleceli, bélesi mokányok és páncélcsehi szekeresek. A deszkások közelében volt még két-három völcsi szekér tűzifával és néhány zálhai és csöményi szekér bükkfából hasított drányicával. (A zsindely és drányicafedés 1910 táján váltotta fel a környéken az addigi tűzveszélyes szalmafedést.) Megjelentek itt a Drág, Ördögműt, Csömörlő vagy Dész felől (Bába, Galgó) jövő meszes szekerek is.

A bélesi csebresek szekérrel, a szkerisóraiak pedig lóháton ősszel csebrét, kátyust, tavasszal túrós deberkét, nyáron pedig főleg vízfordó légelyt hoztak. A Gyalui havasok bükkerdő-övezetéből (Gyurkucáról) vékást és kűvedret hoztak a vásárra.

A többféle fából összeállított eketaligák, boronák és szánok a környező vegyeserdős szótélki, zálhai, csöményi és hagymási mesterektől kerültek a

piacra, mert a helybeli kerekesek csak megrendelésre dolgoztak. 1890 előtt Szótelkén, és Zálhán nagyban készítettek faekét is, de ezt ritkán hozták piacra, inkább „faluzni“ mentek velük (szekérrel), hogy gabonáért árulhassák. A gereblyét és favillát tavaszi heti- és nyári nagyvásárra Zálháról, Csöményről és Magyarlónáról szállították. A gabona- és kendermag rostálásra használt bőrrostát derzsi cigányok árulták.

A zálhai mesterek őszi nagyvásárra és februári hetivásárokra osztovátát, a nyári nagyvásárra pedig tilót is készítettek. A vásárra felhozott tekenő, kenyérbevető lapát, valamint a nádból s kukoricacsutkából készült szövőborda bujdosi, zálhai és csöményi cigányok munkája volt, viszont a tartós somfabordát már a zarándi Riskulicáról hozták. A rengeteg (fanyél nélkül kötött) cirokseprőt az őszi nagyvásáron a völcsi vincellérek árulták, akár csak a venyigéből font kétfülű nagy kerekkosarat s a méhrajzás idején árult méhkast. A fűz vesszőből font kari-, kenyér- és ruháskosár viszont a derzsi cigányoktól származott. Szalmakalapot Simon Bözsi helybeli kalapos hozott piacra. A völcsi magyar vincellérek még játék-madarat és kigyót, cite-rát és hegedűt is, felsőilosvai, bélesi és fogarasi románok pedig furulyát hoztak a vásárra.

A régi nagyvásárokon a Köblösi utcában hosszú sort alkottak a zálhai, hagymási és csöményi mesterek hasított bukkfadeszkából összeácsolt gabonásszuszinkok s a kisebb hornyolt díszítésű vörös ruhás szuszinkok. Utóbbiakat vagy 75 éve szorították ki a piacról a dési asztalosok kék alapszínű tulipános ládái. A század elején aztán a dési és szamosújvári asztalosok már festett padládát, asztalt, széket, padot, ágyat és fogast is hoznak, amelyeket 1930 tájától egyszerű barna pácerezéssel készítettek, fokozatosan kiszorítva a környékbeli parasztházakból is a középkorias faragott és a reneszánszos virágos bútorokat.

A deszkapiac közelében a hid mellett volt a gabonapiac is. Rosszabb termés esetén, ősszel a helybeli szekeresek nagy mennyiségben hoztak vásárra a Szilágyságból és az Alföldről (főleg Szatmár vidékéről) kukoricát, árpát és zabot, amelyet a helybeli és szomszédos gyengehatárú falvak lakói közül többen egyébként is rendszeresen vásároltak. Ősszel még a közönséges hetivásárokon is volt 5—10 szekér gabonával, valamint szótelki, récekeresztúri és kecskeháti szekerek pityókával, amit főleg a vályogos (agyagos) határú, burgonyát alig termelő Vajdaháza, Paptelek, Kalocsa és Csernek lakói vásároltak. A tavaszi hetivásárookra Kidéből rendszeresen hoztak előcsiráztatással termelt újkrumplit, amit a páncélcsehi iparosok, kereskedők és falusi értelmiségiek vettek meg.

A PONYVÁN ÁRUSÍTÓK

A piac közepén az 1848-as jobbágyfelszabadulás emlékére állított kereszt körül volt a csupasz vagy letakart földről a különféle élelmiszerek, zöldség, cserépedény és más népi készítmények árusítása. Azok a parasztok, akiknek több disznójuk is volt az András-nappal (november 30) kezdődő disznóölésből, mígcsak a téli hideg tartott, sok orjaszalonnát, félzalonnát és fazék-számra disznósírt hoztak a keddi hetivásárookra. A falusi füstöltzalonna mellett kapható volt a szamosújvári örményárusoknál sósszalonna is. Majorság közül rucát és libát a hagymásiak és völcsiek hoztak. Az el nem kelt majorságot és tojást aztán déltájt olcsón felvásárolták a helybeli kofák (például a Gulyás-lányok), és fogadott szekérrel vitték a kolozsvári piacra. Juhtúrót, sajtot májustól kezdve hoztak a hetipiacra és a nagyvásárra kör-

nyékbeli juhosgazdák. A románok nagybőjtje idején néha dési kereskedők hordószámra hoztak szamosi heringet.

Nagy ünnepek előtt mák és dió volt kapható a piacon, valamelyik közeli utcában pedig néha 4—5 diósadi szekér is állott nagy boroshordókkal, amelyekből nagyban „mérték” a bort. Gyakran pálinkát is hoztak a diósadiak. Almát, szilvát, körtét, diót, aszaltszilvát és szilvaízt a kideiek hoztak szekérszámra, de Kalocsáról, Szilvásról is sok került a piacra. A gyümölcsöt véka- és kupaszámra árulták. A páncélcsehi hagymatermelők hagymáért cserébe is vettek szilvaíznek való szilvát; rendszerint 4—5 koszorú hagymát adtak egy véka szilváért.

Mert Páncélcseh a „hagyma hazája”, hol a Rápolti- és Szép-család nő tagjai, majd pedig mások is régóta foglalkoznak nagybani zöldségkertészetel. Terményeik igen kelendőek voltak a csákgorboi, vajdaházi, drági és alparéti vásárokon is, mivel a legtöbb környékbeli faluban csupán kevés káposztát, fokhagymát és petrezselymet termeltek. A helybeli őszi nagyvásáron paradicsomot, paprikát és uborkát (elvetésre), az októberi és novemberi hetivásárokon pedig pityókát, káposztát, karalábét, sárgarépát, cellert, petrezselymet, peszternákot, céklát, retket, tököt és nagy mennyiségű hagymát hoztak piacra. A sokféle zöldség legfőbb vásárlói a falusi értelmiségiek voltak. A páncélcsehi kertészasszonyok állandó cikke volt még a kávédarálón őrölt paprika: tavaszi vásárokon sokféle zöldségmaggal jöttek, pohárral vagy gyűszűvel mérték. Az élelmiszerárusok sorában kínálták falusi asszonyok a tartós faggyúszappant, a fehér („mint a hó”) vajszappant és a lágyabb olajszappant.

A környező falvakból a karácsony előtti hetivásáron néha 50-en is árusítottak sing-számra téliruhának való szürke és fehér ványolt háziosztót. Más juhosgazdák viszont csak gyapjút árultak a piac déli során.

A népi ipar leglátványosabb árucikke volt a cserépedény. A keddi hetivásárokon csak a szomszédos köblösi fazekasok jöttek, a két nagyvásáron viszont ott voltak a tihói, désházi, zilahi és tordai fazekasok is.

A köblösi fazekasok állandó cikke volt a mázas főzőfazék, tál, tányér, csupor és fedő. Az őszi nagyvásáron sok volt a nagy káposztás- és lekvárosfazék, uborkáskanta, pálinkáskorsó és lekvárszűrő, nyári nagyvásáron meg az ebédhordó röstöklő, fülesfazék, zörgőskorsó és kanta. Készítettek egyszerűbb evő- és díszesebb falra való tányért. Az edényeket ecsettel festették, szaruval írták, gyűszűvel karikázták (nyomtatták), fehér és fekete festékbe mártották, bogáncsal preckelték, majd összerázták.

A tihói fazekasok fehér csikokkal mázatlan veres parasztedényeket készítettek: káposztás-, tejoltó- és vajválasztó fazekat, tálát és korsót. A megvásárolt edényeket a vevők úgy tették vízhatlanná és tartósabbá, hogy ott-hon használat előtt bennük zsírt olvasztottak.

A désházi fazekasok elsősorban mázatlan káposztásfazekat és mázas főzőfazekat, tejessedényt, csuprot és három lábú lyuggatott palacsintatányért hoztak a vásárra. A fehérzöld vagy barna borostyánfestékkel alapozott edényeket ecsettel virágozták ki.

A városi fazekasmesterek közül leggyakrabban a tordaiak jöttek szép, fényesmázú és ecsettel kivirágozott főzőedényekkel, tejescsuprokkal, csészékkel, mindenekelőtt pedig kancsókkal és tálakkal. Ezeket a tálakat a magyarok hosszú fogasokra és a falra akasztva tartották, s így a lakás fontos díszei is voltak.

A vásáron a fazekasok közelében álldogált még egy-két drótostót is, hogy a megvásárolt fazekakat mindjárt megdrótozzák, valamint néhány láb-falvi pléhes szlovák is, kik árusító útjuk során a páncélcsehi vásárt is útba ejtették. Főleg bádogedényt, lámpást és tölcseért hoztak. Összel üstöscigányok szilvaifőző üsttel, nyáron pedig a magyarderzsei és felsőcsobánkai cigánykovácsok fogazott élű aratósarlóval, kaszaverő kalapáccsal, fúróval szintén a páncélcsehi vásári árusok között szerepeltek.

VÁSÁRI SÁTOROSOK

A nagyvásárok jellegzetes képehez tartoztak a sátrak. A páncélcsehiiek a vásár előtti napon nagy érdeklődéssel figyelték a sátrasok megérkezését, kiknek számából a vásár sikerére is következtettek. A parasztvásárlókat elsősorban érdekelték a tímárok, csizmadiák, szűcsök és szíjgyártók munkái, valamint a szlovák rőfösök és kolomposok árucikkei.

A piacról a baromvásártér felé menet elsők voltak a tímárok. A páncélcsehi 4 tímár közül „szerre” árult kettő a helybeli és kettő a csákborgói hetivásárokon, a helybeli nagyvásáron azonban mind jelen voltak és egész talpat (bocskorkészítéshez), féltalpat (csizmatalpaláshoz), fejbőrt (csizmafejeléshez), bocskorszíjat és ostort árultak. A hídalmási tímár is hasonló portékával jelentkezett. A jelenlevő szamosújvári tímár szattyán- és kordovánbőrt, a szíjgyártó pedig hámot, kötőféket, nadrágszíjat és gyűszűt (tűsző) árult. A helybeli szíjgyártók nem mentek ki a vásárba, csak megrendelésre dolgoztak.

A tímárok sátrait követte jobb oldalon 3 helybeli, hídalmási, 1—2 bánffyhungyadi és 1—2 zsigó vagy szamosújvári szűcs sátra. A páncélcsehiiek specialitása a viselésre való egyszerű fehér, valamint a festett bőrére himzett mejjrevaló, a fehér és fekete sapka. A hídalmási szűcs himzetlen fehér férfi és női parasztszejtőrevalót és sapkát, a szamosújvári cifra női mejjrevalót, kocsokot (bunda), sallangos dohányzacskót (acéllal és pipaszurkálóval is ellátva) hozott. Legdiszesebbek voltak a hungyadi szűcsök lakkos, gyöngyös és selyemmel telehímzett munkái. E cifra munkákat főleg románok és a kajántói magyar parasztszűcsök vásárolták.

A 20—40 csizmadiasátor közül a helybelieké és a desieké a szűcsök mögött, a kolozsváriaké és szamosújváriaké pedig velük szemközt sorakoztak a Vásár-utcában. E sátrakból a vajdaházi, drági, helybeli román és kajántói magyar parasztlányok a szamosújvári piros kordován csizmát vásárolták, mindjárt rézpatkót is veretve rá cigánykovácsal, az idősebb asszonyok viszont a századforduló táján inkább dési szimpla talpú zsíroscsizmát (zsíros bőrből) kerestek a vásárban. A fiatal férfiak régen a szamosújvári sátorból választottak piros bőr bélésű és kifordítható lágyszárú csizmát, a század elejétől kezdve viszont már a kolozsvári sátrakban megjelenő ráncos szárú csizmát vették.

A belső piac északi felén egész „utcát” képeztek a rőfös szlovákok sátrai. Jármos hámú lovak vontatta virágos festésű kék szekereikkel útjukban több vásárt felkeresve jutottak el Páncélcsehre is. A piacon a szekér fölött vontak sátrat, és a szekérből vették elő a portékát. A rőfösök hárászkendőt, fejkendőt, kartont, szövetet, selymet, parkétot, fejtőt, hárászt, pántlikát, házilag készített szlovák csipkét és többféle gyermekjátékot kínáltak hangos szóval asszony és ifjú vásárlóiknak.

A kolompos szlovákok a júniusi nagyvásárra jöttek, egy-egy szekérben

300—400 kolomppal: juhra és lakodalmas ökrökre való kicsi kolomppal és csengővel, valamint marhára és berbécsre való nagykolomppal, haranggal. Gyakran hoztak rezes kolompot és rézből öntött csengőt Nagyvárad felől jövő cigányok is. A júniusi nagyvásárokon a parasztság számára szükséges 100—200 darab kaszát és század elején már többnyire viszontelárusítók hozták távoli hámorokból, nagyvárosi lerakatokból.

A piaci „kereszt”-től délre ütötték fel sátraikat a bánffyhungyadi és kolozsvári szűrszabók, kiktől a parasztok fehér cifraszűrt vagy pedig fekete szűrt vásároltak. 1920 tájától e szűrszabók helyét már 2—3 kolozsvári szabó foglalta el, akik a magyarok számára fekete vagy kávészínű béköt (bekecs), kabátot és nadrágot, a román legények számára pedig himzett elejű mellényt hoztak. A közelben sorakoztak a kolozsvári és szamosújvári posztókereskedők, odébb pedig a dési, kolozsvári és szamosújvári fésűsmesterek, dési kefekötők és szitások sátrai. A szitások kalácslisztnek való selyem fátyolszítát, melyen csak a liszt lángja ment át, kenyérlisztnek való sűrű lőszőrszítát, málélisztnek való ritka lőszőrszítát és kakaspattogtató drótrostát árultak.

A kaszaárus felé húzódott sátrával a nagyvásárra érkező bosnyák, aki kést, bicskát, ollót, borotvát, cifra fedeles bocskort és gyermekszandált árusított. A rőfös sátrak közelében pedig a közös szekérrel érkező sztematurásnék (vándorkereskedő asszonyok) állították fel sátraikat, amelyekben dési és szamosújvári elszegényedett kisasszonyokkal horgoltatott gyapotszipkéket árultak. A csipkéket főleg román asszonyok vásárolták, hogy az alsólepedő, törülköző, alsószojnya, ingfodor és ingnyak köré varrják.

A belső piacon sok báméskodót vonzottak a különféle olcsó gyári holmit árusító bazárosok, ékszerészek, szentképesek sátrai. A dési és kolozsvári bazárosok a csillogó pléh- és üveg csecsebecséket nagyobb áruházak viszsamaradt készleteiből vették át. A 3—4 sátor közt volt hétkrajcáros bazár is, amelynek tulajdonosa harsányan kiabálta, hogy itt „hét az ára” mindennek. A Szamosújvárról és Hidalmásról érkezett zsidó ékszerész olcsó falí és zsebóra mellett jobbára ezüsből készült üveggöves ékszereket árult. A szamosújvári szentképes sátrában az egykori mikolai, hesdái és dengelegi parasztműhelyekből kikerült képek helyett már csak művészi érték nélküli olajnyomatokat, gipsz-szobrocskákat, ón-amuletteket, kereszteteket, olvasókat vásárolhattak a keleti egyház hívei. Már a század végén megjelennek az edényes sátrak is gyári üveg-, fajansz-, bádog- és zománcedényekkel.

A vásári árusok jellegzetes alakja volt a gyalogszerrel érkezett szerb utazó, aki a piac valamely forgalmasabb pontján megállva, a nyakában tartott és botjával alátámasztott lapos kosarából nagy hangon kínálta a borotvát, óraláncot, kést, bicskát, dugóhúzót és sokféle, inkább férfiakkal való apróságot.

VÁSÁRI CSEMEGÉK

A páncélcsehi vásárról sem hiányozhattak az izletes harapnivalót árusító pecsenyés és pogácsás sátrak. A helybeli kocsmákban csak szeszestített szolgáltak fel, így e sátrak pótolták a vendéglőt, falatozót és cukrászdát. Míg a pogácsások a piacnak a baromvásártér irányában eső legforgalmasabb sarkán álltak fel, a pecsenyések a hinta körül ácsorgó ifjúság étvágyára alapozva a közeli utcában kerestek helyet.

A 2—9 helybeli s ugyanennyi tordai pecsenyés bő, forró zsírban sült borsos kofapecsenyét készített. A pecsenyét egyes helybeli kofák (például

Nagy Sándorné) külön e célra sült és kettéhasított friss cipóban nyújtotta az embereknek, kik azt a sánc mellé ülve fogyasztották el. A helybeli és a szamosújvári hűtőis kofák rizzsel, vérrel, tüdővel és kevés vagdalt hússal töltött s erősen fűszerezett hurkát árultak. Összetétele miatt a hűtő olcsó volt ugyan, de nem volt jó híre.

A vásáros nép nagy része azonban rendszerint feltarisznyázva jött el hazulról, s ezért itt inkább csak nyalánkságokat keresett. Ilyen volt a lépes-méz, amelyet ősszel cseberszámra hoztak nagyvásárra egyes helybeli és szomszéd falubeli (szentkatolnai, récekeresztúri, völcsi, felsőtői és köblösi) asszonyok; egyenlő kockákra vágva káposztalapon kínálták.

Ugyancsak hagyományos vásári csemege volt a mézespogácsa. Még a 30-as években is látni lehetett a piacon 15—20 pogácsás sátrat. A 4—5 tordai pogácsás felül hasadt, nagy piskóta alakú pogácsát hozott. A tordai pogácsát még helyben fogyasztották el, vagy pedig házastársak vettek egymásnak vásárfiába. Kendilónáról a tetején villával keresztformán megcsikozott négy-szögű barna pogácsát hoztak, a szamosújvári sátrakból a cukros rózsákkal és papírlevelekkel cifrított baba, kosár, madár, huszár és kard formájú mézeskalácsokat a gyermekeknek vették vásárfiába, a szív alakú cifra tükröspogácsát pedig a legények vásárolták szeretőjüknek emlékül. A két helybeli pogácsás (Lengyel Bertalan és Tarka Kati) a szamosújvárihoz hasonló cifra-pogácsák mellett tányér alakú ropogós debrecenit is készített vásárra.

A fiatalsgót erősen vonzó pogácsássátrakban mézespalinkát is mértek, s a „konty alá valót“ szívesen megkóstolták mind az asszonyok, mind a lányok, ha volt ki rendeljen nekik.

VÁSÁROZÁS, LÁTVÁNYOSSÁGOK, SZÓRAKOZÁSOK

A páncélcehi vásárok, amellet, hogy különféle mezőgazdasági és ipari termékek cseréjét biztosították, a környék népe számára a tapasztalatcsere, ismeretszerzés, tájékozódás, látványosságok, szórakozás és ismeretségtetés alkalmi is voltak, s mint ilyenek, fontos társadalmi-kulturális intézmény szerepét is betöltötték. A tapasztalatcsere és ismeretszerzésre jó alkalom volt már a vásár puszta végigtekintése. A legtöbb ember csak azért is jött a vásárba, hogy itt „megjárja magát“. Így például a férfiak fő terepszemléjüket a baromvásáron tartják, ismerkednek az árakkal, tanulnak az eladó állatokat körülálló más parasztok észrevételeiből.

Aki komolyan akar vásárolni, s megtetszik neki valamelyik állat, például egy bivaly, megkérdi a gazdájától: „Hogy adod?“ — „Ennyi s ennyiért.“ — „Na, ez igen sok“ — mondja a vásárló s aztán megy tovább tájékozódni, majd egy igényének megfelelő eladó bivalynál megismétlődik az előbbi párbeszéd. Ha aztán ismét visszakérül a korábbi bivalyhoz, újra megkérdi az árat: „Hát aztán mennyiért is adod?“ A gazda viszont, felismerve, azt válaszolja, hogy: „Most már ígérj te is valamit.“ Ekkor a vásárló mond egy összeget, s erre megkezdődik a „kemény“ alku: „fogdossák egymás kezeket“, ugyanis bármelyik fél a másik érdekét megközelítő újabb ajánlatánál annak keményen a tenyerébe csap: „Na, várj, még mondjak egy utolsó szót!“ Végül is, egymás tenyerét jól „elpofozva“ kölcsönös kézfogással megállapodnak a végső árban. A vevő akkor ad valamelyes előleget, az eladó pedig szerencsét kíván: „Adjon az Isten szerencsét!“, majd mindketten — az eladó azon a címen, hogy megcsináltatja a marhacédulát (passzust), a vevő pedig, hogy hozza az egész pénzt, eljárnak még a vásárban, hogy lássák, mások hogyan

adták-vették a bivalyt, s ugyanakkor ki-ki meghívja valami jó ismerősét, komáját a fogadóba áldomásra. E tanúk jelenlétében az eladó odaadja a cédulát, a vevő pedig kifizeti neki a teljes összeget, majd pálinka mellett cserélik ki tapasztalataikat az egész vásárról, gazdálkodásról, közös ismerősökről és családi viszonyaikról. A volt bivalyos gazda egy idő után fel is keresi az új gazdát annak falujában, „hogyan megnézzem a biháját“, s még adjon tanácsokat a tartására. E látogatást aztán adott alkalommal viszontlátogatás követi, s az ismeretség sokoldalú kapcsolattá alakulhat.

A legtöbb vásárba jövő ember egyik célja volt a más falubeli rokonokkal való találkozás. A környék falusi lakosságánál gyakori a faluközi házas-ság (exogámia). Így aztán például a páncélcsehi Rápolti József, ki egyik lányát Felsőtőkre, a másikat meg Fodorházára adta férjhez, minden alkalommal bejelentette otthon: „Na, menyek a vásárba, vajon nem találkozom valami emberekkel, hogy lássam, mit tudnak a leányaimról.“

A férfiak a baromvásár mellett még a deszka- és gabonapiacon, a faszekélyknél és a bőrső sátraknál tartottak alapos szemlét, az asszonyokat pedig elsősorban az élelmiszerek, zöldségfélék, fazekasok, ruhás s rőfös sátrak érdekelték. Mindkét nembeli fiatalság — a különféle szórakozási alkalmak mellett — legszívesebben a vásári bazárok és pogácsás sátrak körül ödöngött, a román legények itt vettek emlékebe szerelmüknek tükrös pogácsaszívet, szalagot, gyöngyöt, a magyar legények pedig a lány fiókos kasztenére való festett poharat, kis álló tükröt. A férj feleségének köntöst, kendőt, az asszony férjének zsebkendőt, ingrevalót, kisgyermekének pedig mézeskalácsot, játékot vitt haza vásárfiába.

A sátrak és kirakott áru tarkasága mellett a vásárok jellegzetes színét adták az olyanféle vásári alakok, mint a cigányjósno, aki tenyéből vagy kártyából jövendölte meg a lánynak közeli férjhezmenetelét vagy a menyecskének a várható gyermekáldást, a papagájos vagy fehéregeres ember, kinek idomított állata nyomtatott cédulát húzat ki homályos értelmű jóslattal. A páncélcsehi és környékbeli vásárok sajátos alakja volt 1920—1940 táján Gavril, aki mindenkinek hangosan magyarázta, hogy hol s mikor lesznek közelebbi vásárok, s mikor már sok hallgatója volt, táncolt egyet, majd sapkáját tartotta, hogy abba pénzt vessenek.

A régi vásárok látványossága volt a cigány medvetáncoltatása, a század vége felé pedig az egyik piaci telken felállított cirkusz, amelynek nagy sátrában a belépők — trombitász mellett — idomított medvék, majmok, erőművészek, kisasszonyok és bohócok mutatványában gyönyörködhetek. A mai mozit pótolta a panorámás bódé, amelyben nagyítóúvegen át szép képeket lehetett látni.

Legnépszerűbb vásári szórakozás volt a hinta. Mivel körülötte gyülekezett a vásár fiatalságának egy része, az is jól szórakozott, akire nem kerülhetett sor a körhintán, amelyen lányok és fiúk vegyesen keringtek nagy sikoltózás-rikoltózás közepette.

VÁSÁRI TÁNCMULATSÁG

A vásár valóságos ünnepszámba ment a környékbeli lakosság számára. A falusi nép időszámításában is szerepelt, mikor valamely eseményről állították, hogy például „őszi vásár előtti napokban“ történt. A vásárosok jobb ruhába öltözve jelentek meg, még a marhát vásárlók vagy élelmet árulók is, hiszen akarva, nem akarva sok ismerőssel találkoztak, vagy új ismeretségeket kötöttek. Különösen az ifjúság, köztük is az „eladó“ lányok öltöztek ki

a vásárra. Ez természetes is volt, hiszen a vásár másodnapján tartott kirakó-vásár vége felé az ifjúság falvak és nemek szerint csoportokba verődve, kart karba öltve fel-alásétált és énekszó mellett szemlélgette az előttük és mögöttük járó csoportokat. Különösen dél felé, a vásár oszlásával a piacteret és a közeli utcákat teljesen az ifjúság lepte el, s ott időzött, míg csak elkezdődött a tánc.

A helybeli legények egy csúrt béreltek ki a vásári tánc céljára, és egy cigányprimásból, kontrásból és gordonosból álló bandát fogadtak, kiket aztán a tánc belépti díjából fizettek. A délután kezdődő táncon a hora rumuneste, ungureste, csárdás és polka járta, természetesen átalakított helyi formában. „hogyha, mondjuk, egy legény Zsibó felől jött, nem tudta, hogy mikor mit mozgasson” — jellemezte egyik sokat járt pánccelcehi román öregember. A vásári táncon minden lány végig ugyanazzal a legénnyel táncolt, s ha valaki ettől eltért, megbotránkozást keltett. A vásár folyamán s a végén rendezett táncon a különböző falubeli fiúk és lányok közt olyan meleggé fűződhetett a barátság, hogy ezt rendes udvarlás, nemegyszer pedig gyors vagy éppen azonnali egybekelés követte. Ha a lány szüleinek beleegyezése hiányzott (főként, ha a lány vagyonos, a fiú pedig szegény volt), akkor a következő vásár már a szöktetés alkalma lett. Ilyenkor a lány titkon több rend ruhát is vett magára, majd kijátszva szülei figyelmét, rendszerint épp a tánc forgatagából sikerült megszöknie a legény barátai által titkon előkészített gyors lovas-szekéren.

Ha a vásárban megismerkedett és egymást szerető ifjak már előre feltételezték, hogy a szülők jószántukból nem egyeznek bele a házasságba, akkor már a vásárt követő táncból megszöktek. Ilyen esetben pár hétig törvénytelenül éltek együtt, mignem a lány szülei beleegyezésüket adták, kiadták a leány hozományát, és megtarthatták az esküvőt.

Mindezekből következik, hogy a pánccelcehi vásár a környék falusi népének öltözte, ízlése, viselkedési módja, szokásai, tánca és zenéje szempontjából is alakító hatással volt. Így például az ünneplőbe öltözött ifjak falvak szerinti csoportokban való felvonulós éneklése, majd tánca valóságos népi viselet-, dal- és táncbemutató volt, hol egymástól eltanultak egy-egy még ismeretlen formát. „Volt, hogy megláttak a vásáron egy más vidékről való leányt, vagy valami bolondos leány elkezdett valamit, s a többi aztán utánozta” — emlékeznek vissza idősebb asszonyok, és számos példát tudtak mondani rá.

Ha meg akarsz ismerni egy néprajzi tájat, előbb tekintsd meg annak vásárát! — ez lehetne a jelszó, amely az erdőháti Pánccelceh esetében is érvényes.

De a vásár nemcsak „tükrözi”, hanem mindenekelőtt szolgálja a környék sokoldalú gazdasági, társadalmi és kulturális szükségleteit, egyben alakítva is ezeket. Mint az anyagi és szellemi javak cseréjének s a társadalmi kapcsolatoknak hagyományos intézménye fontos szerepet töltött be az egymástól egyébként elszigetelt falvak és különböző eredetű lakosságuk ismereteinek és szokásainak kiegyenlítésében, egymásrautaltságuk, sorsközösségük tudatosításában.

A beszerzés és értékesítés mai szervezett viszonyai közt a falusi vásárok szükségképpen veszítenek gazdasági jelentőségükből, viszont megerősödhetik és új tartalmat nyerhet a vásárok kezdettől fogva jelentős társadalmi-kulturális szerepe.

Ifj. KÓS KAROLY

Nagykapus múltja és jelene

Nagykapus 25 km-re Kolozsvártól a Kapus-patak partján terül el, a műút mentén. Neve sokféle alakban fordult elő az 1200-as évektől fogva. Mint érdekességet említjük meg, hogy a Gyerőmonostoron eredő és a hegyek közül Kiskapusnál a szélesebb völgybe kilépő patak e falvaktól kapta nevét, holott rendszerint a folyó ad nevet a partjain fekvő falvaknak. A mi esetünkben nem is lehetett másként, mert Kapus a gyepekputól kapta nevét; ez a magyar hűbéri foglalatások idején átkelőhely volt azon a gyeplíni vonalon, mely a Meszes hegységtől Egeresen át a két Kapus feletti Sátorhegyig tartott, itt megtört, és Kolozsvár irányába kanyarodott. Ennek emléket őrzí a régi métálisokból is ismert *Látópatak dombja*, mely igen alkalmas őrhely lehetett itt a Gyalu felé nyíló völgy szemmel tartására.

A rómaiak idején a Napocától a Szilágyság felé vezető út a Nádaspatak völgyében haladt. A mai Kolozsvár belvárosa helyén elterült Napoca nyugati őrhelye Gyaluban volt, hol a római időkből sok emlék került elő, de a Kapus felsőbb völgyéből római szállás nem ismeretes. Mégis van tudomásunk a faluhoz közel eső *Kenderájszája* nevű kis fennsík ókori településéről. Vízmosa szakadásos partjairól még 1948-ban egy edény és egy nyílhegy, valamint több emberi csont került napvilágra. Ennek alapján 1951-ben ásatásokat végeztek itt. Bronzkori edénytöredékek, kézimalmok kerültek elő. Bizonyos, hogy a primitív emberi társadalom korszakában lakott hely volt a fennsík, két patak szögében, roppant kiterjedésű erdőségek közelében. Ugyanakkor tizenöt sírt tártak fel a kutatók a VII. vagy VIII. századból. A temetésükkor megcsonkított holttestek csontjainak furcsa helyzetéből valami ismeretlen, pogányos szertartással végrehajtott temetkezési szokásokra lehet gondolni. A sírokból kevés tárgy került elő: néhány fésű, vaskések, csatok, vasdarabok, egy tör, nyílhegyek, egy római fibula és egy teljesen ép edény. Miféle nép temetője e hely? Valószínű, hogy az alán—hun korszak elején, de lehet, hogy az avarok idején temetkeztek ide ilyen különös módon (*Studii si cercetări in istorie veche*. 1952).

Az elmondottak bizonyossága szerint községünk külterületén, mint általában egész Erdély területén, évezredek óta lakóhelyet talált magának az ember. A mai falu viszont csak a magyar hűbériség hódítása idején népesült be. A falu belterületén végzett kút- és pinceásások sohasem árulták el, hogy itt a jelzett időnél régebbi települések lettek volna. A falu első lakói gyeplőrök voltak, amit a falu nyugati részén volt gyepekputó világosan magyaráz (Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kolozsvár, 1944). A magyar királyok sikerei — Ștefan Pascu megállapítása szerint — egyben a római katolicizmus sikerei is voltak (*Erdély története*, Bukarest, 1964). Falunk is már a XIII. század elején Gyaluval együtt püspöki birtokká lett, sok Szamos-menti faluval egyetemben. A részben ma is álló, akkor katolikus, ma református templom a falu püspök-gazdájának ajándékából épült félköríves ízlésben a XIII. század második felében, de lehet, hogy csak újjáépült a tatárpusztítás után.

Falunkban sohasem lakott földesúr. A föld a jobbágyok kezén volt, s nem is volt kevés, amit egy-egy család birtokolt, ami után ők a gyalui várnál mint várjobbágyok tettek úrdolga-szolgálatokat, s adtak a termés után dézsmát (a földesúré csak az a hat székér szénát termő allodiális rét volt, amelynek közönségesen *Hangyás* a neve). A középkor folyamán a híres kalotaszegi Gyerő-nemzetségből származó Gyerőffieknek van ugyan részjóságuk falunkban, de 1511-ben II. Ulászló király nagykapusi birtokaiktól a Gyerőffieket megfosztotta, s részüket Drágfi János királyi étekfogómasternek adományozta. Különben a földesúri világban Kapus mindig azé volt, aki Gyalu várában parancsolt. A gyalui vártartomány a XVI. század közepéig — az erdélyi fejedelemség megalakulásáig, a reformáció térhódításáig — a gyulafehérvári katolikus püspökség legjelentősebb birtoka volt. 1542-ben ezt a jelentős birtoktestet az erdélyi fejedelemség udvartartásának fenntartásához csatolták, mint egyházi vagyont megszüntették, és államkincstári jövedelmet biztosító uradalommá vált. A XVI. század végétől Gyalu — s vele Kapus is — magánbirtokosok kezére szállott, akik között ott van, hogy csak a legnevezetesebbeket említsük: 1600-ban Mihály vajda, azután a Rákóczi fejedelmek.

A XVII. század pusztító hadjáratai falunk népességét is megtizedelték. 1602-ben Básta hajdú- és rác-hadai Gyalu tartományában teleltek, 1660 tavaszán pedig Gyalu és Kapus között táborozott az a fejedelmi sereg, amely május 22-én, a török—tatár bosszúálló hadjáratra küldött sereggel szemben, hősi küzdelem után, csatát vesztett. Az ütközetben II. Rákóczi György fejedeleme is halálos sebet kapott. Erről a megpróbáltatásról az egykori krónikás, Köröspataki B. János így versel:

*Számtalan pogányság mene alád, Gyalu,
Annyi volt alattad, mint a por és hamu.
De mégsem árthatott, noha volt sok számu,
Idegen tűz által elége a falu.*

*Együtt veszel vele te is, Kalotaszeg,
Kiben az ifjúság volt mint virágsereg.
Belőled elvitt nép mostan csak kesereg,
Kinek étek-ítok az keserű méreg.*

A XVII. századi két nagy pusztítást néhány évtized múlva a kuruc—labanc hadakozások követték, s mindez az itteni jobbágytelkek dolgában is lényeges változással járt. A XVII. századra már állandósult jobbágytelkeket a pusztító hadjáratok elseperték s ezek helyére újra „a meggyérült lakosságot jobban összefogó földközösség lépett” — írja az idézett tanulmány bevezetőjében Jakó Zsigmond. Sok lett a lakatlan belsőség, bár az akkori falu meg sem közelítette a mai terjedelmét. A pusztta telkekre új lakosok jönnek. Eltűnik vidékünkéről a szász népelem, míg a román lakosok száma megnő a magyar lakosok mellett.

1663-ban a gyalui vártartomány — s vele Kapus is — Bánffy Dénes tulajdonába megy át. E család férfiágon egészen 1850-ig birtokolta a vártartomány falvait. Az 1848-as események után Kapus véglegesen elvált Gyalutól, de az itteni felszabadult jobbágyosság továbbra is ott kereste meg kenyeré javát. Amit 48 előtt robot formájában dolgozott, azt most fizetésért teljesí-

tette a gyalui uradalom gazdáinak. 1874-ben a Rosenberger-család vásárolta meg Gyalut. A kapitalista termelési viszonyok kifejlődésével az itteni birtokon hatalmas szeszgyár létesült, mely Gyalutól fel Bánffyhunyadiig ellátta szesszel az uradalom útmenti kocsmáit; az alföldi betyárokról elnevezett Rongyost, Cifrát, Liliomot és társait. Az uradalom maga termelte a szesz nyersanyagát, maga főzte és árusította. Népünk öregebbjei napjainkban is emlegetik, milyen szívesen mentek dolgozni a gyalui uradalomba, mert ott mindenki részére bőven folyt a pálinka ..

Kapuson 1873-ig — a vasút megindulásáig — postaállomás volt. Mindig volt itt egy kambiátor-lóváltó, ki a postalovakat gondozta és a váltó lovakat a gyorskocsi elé a maga idejében kiállította. Ennek emlékét őrzik a helyneveink: *Postakert*, *Postanyilak*. A gyorskocsi állomása egy nagy vendéglő udvarán épült hatalmas szín volt, amely napjainkig fennállott; ennek helyén épült fel a Kós Károly tervezte tizennégy szobás, gyönyörű művelődési otthon. Ahol régebben az uradalmi szesz mérték, most kulturális előadásokat tartanak, könyvtár, mozi, televízió révén művelődhetnek a falu lakói. A postaállomás korának sok forgalmat jelentő életét siratja egy 1882-ben falunkban kelt feljegyzés: „...más világ volt Kapuson. Akkor itt posta volt. Naponta járt a gyorskocsi. A jövő-menő katonaságnak itt volt az állomási helye. Marhacsordák hajtatnak — még külfországból is —, melyeknek éjjelre itt vettek szénát. Volt tehát kereskedelem és nagy volt a pénzforgalom. Most ez megszűnt, mióta az élet a vasúttal a túlsó völgyre költözött.“

A XIX. század végén itt valóban pangás mutatkozik a gazdasági életben. Néhányan megpróbálják a boldogulást Amerikában, a többség azonban hű marad a földhöz. A népesség, melynek száma ezelőtt kétszáz évvel csak 200 körül áll, száz év múltán megháromszorozódik, s az 1900-as évek elejére 1000 fölé emelkedik. Ennyi ember meg is él a falujában, mert minden családból elmegy valaki gyárba, városi vállalatokhoz „pénzt keresni“, a család többi tagja pedig az itthoni köves földön erős munkával kényszeríti ki a termést, elmaradott módon, gépek, vasekék nélkül. Földet szerezni, ez volt a nép főtörekvése. A földért való hajszában a 900-as évek elejének, azután a 30-as éveknek gazdasági leromlásai, majd a két világháború hátráltatta ugyan népünket, de az első háború idején földműveseink közösségben szereztek több száz hold terjedelmű legelőt, a második háború éveiben mezőgazdasági gépeket is kedvezményes áron.

A faluba érkező idegennek, akár Kolozsvár—Gyalu irányából, akár Bánffyhunyadi felől jön, kellemes látványban van része. A déli oldalon mindenütt a kaszálók, irtások, legelők feletti erdőkoszorúk, észak felé a hegyek szántóföldjei, kopár, vízmosásos, itt-ott akáccal, fenyővel beültetett dombok láthatók. Ezek csendjét 1962 óta a vasbányászattal és a vasérc dúsításával járó gépzakatelések, robbantások zaja töri meg.

A falu legmagasabb pontja a 687 m magas Köveshegy-tető. Dombjai átlag 480—560 m magasak. A két kilométernél hosszabb, útmenti településű faluban a völgy annyira összeszorul, hogy a hegyek és a patak között alig fér el a nemzetközi út két oldalán a két sor belsőtelek. A falu határának terjedelme 1369 hektár.

Helyneveink alapján elképzelhetjük a falu határának egykori képét, amikor még erdők fogták közre a falut. A fás területeket a szántóföldekkel való terjeszkedés és a legeltetés végett lassan-lassan kiirtották. A XVII. század végén még erdők jelzik a határt mind Kiskapus, mind az akkori Pusztá-

Gesztrágy felé, de a népesség és az állatállomány szaporodása elsősorban a faluhoz közel fekvő erdőket követelte áldozatul. Újabban a vasbányászat érdekében tűnt el az ősi Bükk erdősége, s ezzel a falu bükkfában megszegényedett. Különben a bányászatnak nemcsak jelene, de múltja is van a faluban, ezt bizonyítja *Bányászház* helynevünk, hol valamikor alabástromot és a *Köszörű-árok*, ahol köszörűköveket bányásznak ma is, és a sok kőbánya, amelyek az építkezésekhez szükséges követ szolgáltatják.

A falunak mezőgazdasági művelésben maradt határa ma már mindenféle gabonát, veteményt, takarmányt, ipari növényeket terem. Nyolcvan-száz évvel ezelőtt falunkban csak a rozsot, tönkölyt, alakort, zabot és tengerit termesztettek. A tengeri termesztéséről az első adatot 1740-ből ismerjük. Búzakenyeret e század elején még csak egy család evett. Egészen a legújabb időkig a nép legkedveltebb kenyérgabonája a búza és rozs keveréke, az ún. *kétszeres* volt. A földközösség megszűnte után két, majd háromfordulós, nyomásos gazdálkodást folytattak. Az első vetőgépet 1937-ben vásárolta tizenkilenc, e célra társult haladóbb gazda, amit a 40-es évek elején újabb hárommal szaporított az akkori Gazdakör. Volt még a faluban két gabonarosta, még abból az időből, amikor kézzel hajtott kis géppel csépeltek, s utána a gabonát ezekkel „szórták meg”.

A falu jövője a jelen idők nagy átalakulásainak eredményeként bontakozik ki. Alig alakult meg falunkban a mezőgazdasági társulás, máris felfedezték hegyeink titkos mélyének kincsét: a vasat. 1960-ban. Ez évben kezdett államunk e helyen a vas bányászására berendezkedni. A falu délkeleti részén régebbi kaszáló rétek helyén épült fel a dúsító üzem, melyet utak kötnek össze a bányákkal, azután a „túlso völgy” vasútjával, ahová gépkocsik viszik a hegyen át a zúzott és mosott vasércet.

A mezőgazdasági társulás néhány év múltán termelőszövetkezetté alakult át. Megkezdődött a mezei munka végzése, új gazdasági épületeket emeltek. A falu lakosai közül többen kaptak munkát a bányákban, a dúsító üzemben és szállításoknál. Emellett naponként sokan ingáznak kolozsvári munkatelepkekre, leginkább építkezésekhez. Akik gyárakban helyezkedtek el, azok közül nem egy ügyes szakmunkása, mestere lett különböző üzemeknek. Ezek számosan városi lakossá is váltak. Ide is jönnek az ország minden részéből munkás emberek. Gyermekeink az általános iskola végzése után többen szakmai iskolákban tanulnak tovább, s az iskola végzése után a bányászatban, gyárakban, kevesebben a mezőgazdaságban helyezkednek el. Néhányan elméleti líceumot végeznek, ami régebben nem nagyon fordult elő. A falu lassan *ipari központtá* alakul át. Az alkalmazottak részére két kétemeletes tömbház épült. De a mezőgazdaságnak is megvan a maga borce, mert a családok mindennapi kenyere, a háziállatok — szarvasmarha, disznó, juh, kecske és baromfi — tartásához szükséges táplálék onnan kerül ki. A családok tagjai közül legalább egy, de lehetőleg több is, pénzkereső munkában foglalkozik, a többi a közös földön és a háztáji kertekben. Emellett nem jelentéktelen bevételt biztosít, mint általában Kalotaszegen, a háziipar: a kalotaszegi varrottasok készítése és a nyírfa ágából történő seprűkötés és kosárfonás.

A mezőgazdasági népréteg életében a közös munkára való áttérés nem jelentett megrázkódtatást, hiszen az elmúlt századokban még valóság volt itt a földközösség. A régi Postakert egy részét napjainkban is harmincöt gazda közösen művelte, és termését megosztotta. Helyneveink tekintélyes része bizonyosága annak, hogy a földek jó részét évről évre nyílhúzással

csztották fel, s adták át a lakosságnak művelésre. A volt úrbéresek erdejét a legújabb időkig közösen használta a falu és minden ősszel hasonlóképp nyílhúzással csztották fel a fát 42 és fél részre, az eredeti örökségek szerint. Minden örökségnek megvolt a maga különlegesen faragott „nyíl“-ja, melyet kalapba dobtak és a kihúzáskor az illető örökség lakóit a nép által elnevezett ősi nevükön szólították az erdőrésztlet vagy a levágott fa átvételére. Ezeken a régi alapokon, évszázados szokásokon erősödik napjainkban a termelő-szövetkezet közössége.

Ha falunk mindennapjait vesszük számba, először is azt látjuk, amilyen pontosan kivonul minden reggel a falu férfiainak — kis részben asszonyai-nak — egyik rétege a különböző üzemekbe, olyan pontosan áll helyére — itt már az asszonyok nagyobb és a férfiak kisebb százaléka — a mezőgazdasági termelőmunkában. Mindkét réteg a szocialista termelési rend szabta idő eltelte után még mindig rendelkezik bizonyos idővel, amikor saját kertjét művelheti, állatait gondozhatja. Ez a sokféle elfoglalt falu több forrásból kapja jövedelmét is, és többet kap, mint bármikor a múltban. Ezelőtt főként földéhségét igyekezett kielégíteni. Boltokban a legkevesebbet, csak a legszükségesebbeket vásárolta. Élelme, ruházata főként a háztól telt ki. Ma meggyarapodott bevételei lehetővé tették, hogy a korábban csak termelő rétegből immár fogyasztó réteggé váljék. Ma már az élelmiszerboltok kőszleteit: liszt-jét, kenyerét, konzervált gyümölcs-különlegességeit, édesipari termékeit, zsír-ját éppen úgy felvásárolja, mint a textiltoltok legkülönbözőbb áruit. A népviselet olyan vidéken is elvesztette jelentőségét, mint a mi Kalotaszegünk. Az ősi, igen szép ruhadarabok ma már Kapuson is csak ládák fenekéről kerülnek elő mutatóba, de senki sem viseli.

A falu lakóházai közel 90 százalékban megújultak. Az új családi házak valamennyije éléskamarával, fürdőszobával, verandával készöl. Néhánynak saját vízvezetéke is van. A fürdőszoba modern felszerelése, aragázkályha, hűtőszekrény, villanymelegítő és villamos főzőkemence, mosógép, rádió, televízió, a ház melletti betonjárda, a ház előtti vasrácsos kerítés, betonoszlopú vaskapu mind általánosabb, és a civilizáció, az emelkedő jólét fokmérője. A civilizációnak ez a törhódítása a gyermekkocsival és kerékpárral kezdődött, ma már sokan robognak motorkerékpáron, és többen autóra gondolnak. Azt is kell látnunk azonban, hogy a művelődés még nem elég mély népünk lelkében. Még nagyon sok tanulásra, jó könyvek olvasására, e téren helyes vezetésre van szüksége. Sokat jelent a nyolcosztályos, a jövő iskolai évtől tízosztályossá alakuló iskola, melynek összesen tíz tantermében taníthatnak. Két óvoda működik. Van mozi, könyvtár, jó pár ezer könyvvel. A falu mezőgazdasági kultúrája is nagyon sokat fejlődött.

Ami nagyon hiányzik a faluból, az egy *helyi* múzeum lenne, melynek megszervezése pontosan erre a nemzedékre tartozó feladat. Ma még abban a helyzetben vagyunk, hogy a múlt évtizedek használatból kiment ruhadarabjaiból, már letett munkaeszközökből, félretett régi gazdasági, azután fonószövő szerszámokból, apróbb — ma már nem szükséges — házi felszerelésekből, bútorokból szép gyűjteményt hozhatnánk össze. A félretett ruhákban, házi-, és gazdasági eszközökben a népművészet tárgyi emlékei kallódnak. Ezek összegyűjtése, szakszerű kiállítása, ilyen módon további megbecsülése nemcsak emlékeztető, de tanulság is lehetne a fejlődő és művelődő újabb nemzedékek számára.

Ady László

A barcasági inghímzésről

A tüvel hímzés, a varrástechnika művészi, fejlettebb módja idők folyamán a barcasági csángók egyik jellemző néprajzi sajátjává lett. Az inghímzés-kultúra annak idején a tízfalu — Bácsfalú, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalú, Tatrang, Zajzon, Pürkerec, Barcaújfalu, Krizba és Apáca — csángóinál egységet mutat. Brassó mint kulturális és adminisztratív központ, továbbá a szászoknál való nap-számoskodás, szolgálás, házasságkötések hozták össze a tízfalu népét s alakított-

hányódnak még hímzett darabkáik. A közel 300 hímzés minta közül a legtipikusabbakat mutatom be, hogy némi fogalmat adjak erről a művészetről. A minták neve, valamint a varrási technikára vonatkozó adatok itt-ott hiányosak, mivel a hajdani mestereknek már csak az utódai élnek.

A népviselet elhagyását általában az iparosodásnak szokás tulajdonítani, érdekes azonban, hogy a hímesingek elhagyása után még fél évszázadig, a II. vi-

Leányingkézelő- és ujjminták

ták egységessé a csángóság hímzőművészetét. Hajdan, hosszú téli estéken a ponk köré telepedve, a tűz fényénél hímezték ezeket a művészi munkákat, amelyek nagy hozzáértést és szorgalmat követeltek. Innen maradt a régi szólásmondás, hogy „ez még nem hímvarrás”, vagyis annál gyengébb munka.

A barcasági csángó hímzés tisztisletébresztő műltra tekint vissza. Sipos Jánosné Bereczki Anna vezetésével hétfalusi csángó asszonyok varrták például 1893-ban Kossuth Lajos közelgő halálára a szemfedőt és a fejpárnát, majd Turinba küldték.

Hímes inget ma már csak nagyon keveset találunk; csupán Apáca községben varr ma is a 86 éves Imre Margit „főszödött” inget. Más falvakban a múlt század vége felé teljesen megszűnt a varrása, viselete. Kelengyészládák fenekeén azonban, a nagyanő hagyatéka közt

lánháború végéig használatban volt a háziszóttos fehérnemű. Hová lett a művészkedő kedv? Az inghímzés virágzása a jobbágy-korra és az 1848–49-es szabadságharcot követő két-három évtizedre tehető, amikor még nem következett be a vagyoni rétegződés, s az eladó lány értékét munkája, tehetsége, szorgalma, szép iránti érzéke is megszabta, amit többek között művésziesen hímzett inge tükrözött. A hosszúfalusi idős Bandi Jánosnének azt mesélte a nagyanője, hogy lánykorában, míg a sütőkemence meghevült, egy kézelőt kivarrt. A múlt század utolsó évtizedében még csaknem minden faluban varrnak, de már csak egy-két, más munkára nem alkalmas öregasszony, a hagyományhoz ragaszkodóknak — pénzért. A jobbágyság felszabadulása után a nép anyagi helyzete egyenetlenné válik, a lány értékét — szépségén túl — hovatovább vagyona,

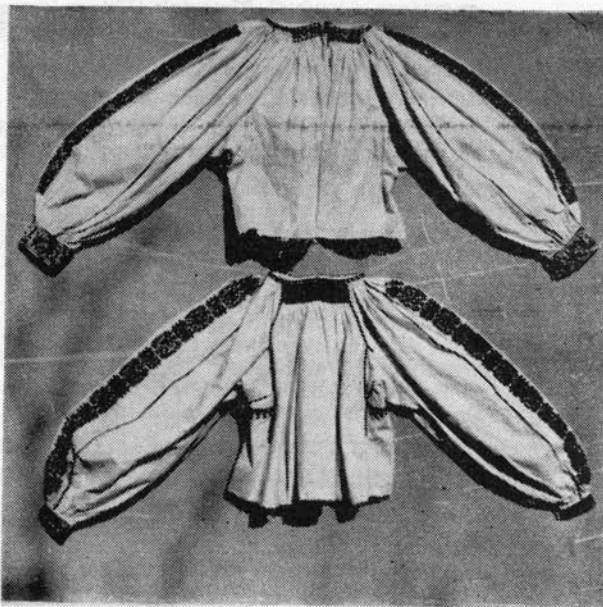
hozománya kezdi megszabni. A vagyonszerzés elnyomja az addig művészkedésre fordított időt.

A szűnyogszéki románoknál napjainkban is élnek még idős asszonyok, akik a lányoknak hímest inget varrnak, 600—800 lejért darabját; ezen a helyen szokás, hogy a lánynak a mátkaságtól az esküvőig mind a négy vasárnap más-más hímest ingben kell megjelennie a templomban. A csángó híméskultúrájának kifejlődését talán annak is köszönhette, hogy mint szabad határőr több jogot élvezhetett. Tudjuk ugyanis, hogy a jobbagyság felszabadulása előtt, de különösen a XVIII. században a ruhával, sőt még a járombélfiával való cifrázkodást is tiltják a hatóságok. Szemet szúr a csizma viselése is, mert állítólag „bujaság, negédesség, kényesség” nyilvánul meg benne; de még a kalap karimájának szélességét is kifogásolják.

Korát tekintve, több összegyűjtött ingdarab a múlt század első feléből származik, de ennél sokkal régebbiek is lehetnek. A hímzés a varrás és szövés technikájából ered: minél régebbi valamely hímzés, annál közelebb áll a szőtt hímzéshez, és annál inkább mértani jellegű. De megjegyzendő, hogy a szabad mintájú hímzés is nagy múltra tekint vissza.

A mintákat annak idején egymástól varrták le vászonra a hímezni tanuló. Állandóan alakítottak rajtuk; ennek köszönhető változatosságuk. Nemcsak két egyforma inget, de két egyforma mintát sem lehet találni. Az ingek anyagát házilag szőtték, két nyűstön át, „masingból” (újabbban használt gyapotfonál). A hímzés színe nem és életkor szerint változott.

A lány inget tűzpiros cérnával, úgynevezett árniccsal varrták, s a leggazdagabban hímézték. Apáca kivételével mind a tíz faluban megtaláltam, egységes díszítési törvények szerint. A lányingen találok nyakkörűi-, ujj-, kézelő és „pálha”-mintát, melyeket az ún. rövidített keresztsszemmel és rendes keresztsszemmel varrtak; de ritkábban előfordul a laposöltés vagy éppen mind a három varrásmód kevert használata. Míg a krizbai ingen a hasíték hátul van, a hétfalusinál elől található, ami a mintát kettészeli. A hasítékot mindig két 15 centiméter hosszú, piros cérnából készült, bojtos zsinórral kötötték össze. A régi ingek kézelőjének hasítékát is ilyen zsinórral kötötték össze. Az összedolgozás díszítés céljából szintén piros cérnával készül. A kislánying ujjmintája keresztbe megy, azaz „könyökbevarrott”,

Csernátfalusi és krizbai leányingek

a nagylányén hosszan halad végig a hímzés. A piros cérnás inget még viselte a fiatalasszony, illetve elviselte a lánykorit, de újat már nem varrt.

A díszítésből nem hiányzik a virág és az alakos ábrázolás sem: különösen az újabb keletűeken látjuk a rózsások számtalan változatát, szőlőgerezdet, cserlapit, galambost. De nem ez jellemzi az alkotások tömegét. A kézelő-, ujj- és pálha-minták nagy részét a növényi eredetű (virág, levél) vagy más egyebeknek a mértani formáikig való lestillizálása jellemzi, mint ahogy nevük is mutatja: *herelapi*, *eperlapi*, *törökalmás*, *billigós*, *kakastaré*, *rákos*, *ekevasas*... Gyakran látjuk a helyi szöttesekről átvitt csillagot is. A pálhát gyakran cikcakkos vonal szegélyezi; ezt Krizbán „ökörpös”-nek nevezik. Jellemző továbbá, hogy a hímzés sohasem tarka. Csupán a hétfalusi ing pálha-mintáján találok néha kétoldalt sárga cérnával tűzdelt vonalat. A hétfalusi kézelő még annyiban különbözik a krizbaitól és barcaújfalusitól, hogy amíg az utóbbiakon egyetlen minta van, az előbbinél a főmintát keskeny vonal szegélyezi, ahol a középrész az egész kivarrott rész szélességének háromnegyed részét teszi ki. A díszítésre jellemző a tömörség.

Az idős asszony ingén kézelő-, ujj- és pálha-minta található, amit szintén cit-

romsárga cérnával hímeztek. Ezt az ing-féleséget éppúgy, mint a férfi hímesinget laposöltéssel, vagy szálkivonással hímezték. Csak Hétfaluban találtam belőle. Az öregasszony ingen gallér-, ujj-, pálya- és kézelőminta található, amit (fehér alapra) fehér cérnával hímezték. Az ujjmintát legtöbbször szálkivonással, a gallért és kézelőt pedig laposöltéssel hímezték. Ezt az inget az ún. hámosrokolyával viselték, amit csak konfirmáció és esküvő alkalmával vettek fel, s majd ebben temették el az asszonyt. Úgy hitték, hogy a nő akkor lesz hosszú életű, ha esküvői ingét elteszi. Alig lehet ma már egy-két ilyen inget találni, mert már valamennyit eltemettek.

Hasonló a krizbai kötéses, vagy ahogy még nevezni szokták, a *haló ing*. Ezt az inget is kétszer vette fel a nő; ebben esküdött, s ebben temették el. Ezen nyak körüli, sződés-, ujj-, kézelő- és pálminta található, amit szintén fehér, néha viaszban halványan sárgított cérnával hímezték. A kézelőt és a nyak körüli mintát laposöltéssel varrták, míg az ujj- és pálmintát 3–4 centiméter széleségű, összetett hurok- és átcsavart öltésű varratok alkotják, amelyek már tűzött csipkeszerűek. A „sződés” a lánying „verzseléséhez” hasonlít, csakhogy itt a díszítés nem piros cérnával, ráncoláson átvont laposöltésből áll, hanem magából a felszedett ráncokból. Megemlítendő, hogy a *pálya* szó – véleményem szerint – a pára szóból ered, s míg a más ing-típusoknál jelképes neve árulja el egykori szerepét, itt a hónalj alatt – lyukacsos lévén – a levegőztetést szolgálja. Ezeket az ingeket is nemsokára mind eltemetik.

A halóinghez hasonlít az apácai „főszödött” vagy lobogós ing, amelyet a lányok konfirmáció, majd férjhezmenés előtt, eljegyzéstől esküvőig, három vasárnap vesznek fel. Öregkorban is felveszik néha, lakodalom vagy ünnep alkalmával, de általános, hogy ebben temetkeznek.

A férfi hímesing, a „sárigcérnás” ing hímezése citromsárga cérnával, szálon

vonott laposhímzés; egy szálon vonva, néha szálvonással készült. Van kisvölegény-ing és nagyvölegény-ing. A kisvölegény-ingnek csak a gallérja volt hímezve, kézelő nélküli ún. lobogós ing volt, amit vasárnap és hétköznapi viselni szoktak. A nagyvölegény-inget esküvőn és nagy ünnepeken vették fel; ennek kézelőjét, ujját és gallérját hímezték. Krizbán, Barcaújfaluban és Apácán nem találtam férfi hímesinget, de a barcaújfalusi Sánta Mária mesélte, hogy a múlt század közepe táján még ott is hímezték a férfingtonget. Ezeket az ingeket anyák varrták fiaiknak, lányok fiútestvéreiknek, kedvesüknek, asszonyok férjüknek. Minél régebbi az ing, annál változatosabbak a minták, melyek valamikor talán jelmondatok vagy talizmánok lehetnek, mert nem stilizált virágok vagy ismétlődő mértani rajzok, hanem szeszélyes vonalak, pontok, csillagok ezerféle változatai, kombinációi.

Hogy a felsorolt varrottasok léteztek-e a gyári színes cérnák megjelenése előtt, ezt nem tudhattam meg, de az öregek még sok házilag előállított és használt festéket ismernek. Például zabszalmában főzött sárgát, égerfahéjból készült vöröset, diófahéjjal főzött barnát. A színek alkalmazásáról is érdeklődtem. Miért hímezik például a halóinget fehér alapra fehér cérnával? Krizbán öreg Ábrahám Jánosné azt mondta erre, hogy a fehér is éppen olyan gyászszín, mint a fekete. Jellemző dolog. Ugyanezt jegyezte fel Kodolányi János *Baranyai utazás* című könyvében az ormánságiakról.

A barcasági csángó inghímzés népművészetünknek még ismeretlen területe, s már a teljes eltűnés előtt áll. Az esetenként még féltve őrzött darabok egy gazdag hímzéskultúra bizonyítékai: régi szokásokat elevenítenek fel, fényt vetnek a társadalom fejlődésének egyes mozzanataira. Sajnos, nemsokára az utolsó foszlányok is a múlt homályába vesznek. Legalább írásban maradjon róluk dokumentum.

Seres András

Férfiinghez gallérminta 1860-ból. Varrta özv. Király Mihályné

Székelyföldi műemlékek

Nem tagadhatjuk meg múltunk sejtett, legtöbb esetben okadatolható nagyságát, hasznos munkásságát, dicsőséggel páruult tetterejét, műmaradványaiban nyilvánuló fejlettséget és hatalmát, mert a múlt azon anyatörzs, melybe jelen és jövő oltó ága helyezve van, s hogy ez gondos ápolással egykoron a szabadságnak terebélyes és népboldogságot érlelő fájává fog fejlődni, ez hitem és meggyőződésem.

ORBÁN BALÁZS

A Székelyföld első részletes leírója, Orbán Balázs az utazás sorrendjében, tájegységenként foglalkozik a régi Udvarhelyszék műemlékeivel. Ez a módszer nem adott lehetőséget a részletkérdések, összefüggések mélyebb vizsgálatára, az egyes művészeti irányok és ágak szintézisére. Mi — a régészet emlékeit az archeológusokra bízva — művészeti áganként és stílusonként mutatjuk be a XIII—XIX. század műemlékeit. Az építészet a Székelyföldön iránya és stílusa szerint az európai művészethez igazodott ugyan, de mivel a mindenkori anyagi és szellemi fejlettségi állapottól, rendeltetéstől nem lehetett független, jellemző helyi sajátosságokat is mutat. Ezekre az általános jegyekre és különös vonásokra kell figyelnünk az egyes stílusok emlékeinek vizsgálatakor.

Lényegében csak megmaradt részletekből, töredékekből rakható össze a román kor építészetének képe. A mozaikszerű emlékhanyag és korának szemlélete miatt Orbán Balázs — aki majdnem az egész anyagot ismerte — az „átmeneti stílus” kategóriájába sorolja nagy részét. Ma már külön tudjuk választani ezt a stílust, annak ellenére is, hogy a korunkra fennmaradtak valóban kevés korhatározó formát őriztek meg.

Legkorábbi emlékeink a világi építkezések keretében végzett egyházi és szerzetesi építőtevékenységhez kapcsolódnak. Az 1301-ben említett Udvard vára (Székelyudvarhely) domonkosrendi templomának gyönyörű román kori faragványait — növényi dísszel ékes ablak- és ajtókereteit — Orbán Balázs leírásából ismerjük. Firtos vára és kápolnáinak román kori eredetét a nemrég végzett ásatások is megerősítették. A XIII. századra tehető falusi templomokra jellemzők a csökkentett méretek, kápolnaszerű megjelenés, kis félköríves szentély (Firtos vára, Csépan-pusztai templomrom a Kormos völgyében), keskeny félköríves ablakok, negyedgömb-boltozat, ahogy azt a ma is álló homoródkarácsonyfalvi szentélynél láthatjuk. A kisméretű hajók is vaskos falakkal, kis lőrésablakokkal készültek (Nagygalambfalva, Szentlélek). Csak alig gazdagabbak a bejáratí kikapzések. Félköríves faragású ajtókereteket találunk egyszerű hengertagos kereteléssel (Felsőboldogfalva, Erdőfüle, Bibarcfalva, Oklánd), vagy gazdagabb profilozással (Szentlélek, Karácsonyfalva). A rugonfalvi nyugati kapu pillér- és oszlopsoros volt, a bögözi timpanon-domborműve még száz éve látható volt, a szentdemeteri kettős oszlopokkal tagolt kapuzatnak alsó része ma is megvan — ezek jelzik a változatosságot, a gondosabb megmunkálást. Méreteikben jelentékenyebb a bögözi (hol a torony és a hajó is román koriak, sőt a félköríves szentély alapfalai is előbukkantak), a székelykeresztúri (a torony itt is szerkezetileg egy a hajóval, a sekrestye és ablaka is román koriak, a most folyó javítások ezzel egyidős részleteket

is felszínre hoznak) és a már említett udvarhelyi vártemplom. A hosszanti elrendezésű templomok mellett találunk centrális alaprajzút is: az örvendetesen éper-álló székelyudvarhelyi Jézus-kápolnát, mely a ritkább négykaréjos típushoz tartozik. Székelyszáldoboson ugyancsak egy négykaréjos kápolna alapfalai kerültek elő, bizonyítván, hogy ez a típus ezen a vidéken elterjedtebb volt. Még néhány későbbi épület is őriz jelentéktlenebb — valószínűen román korból származó — részleteket, töredékeket.

Mindezek kétségtelenné teszik, hogy Udvarhely vidékén már a XIII. században megindul és általánossá válik a kor stílusához egyszerűségében is alkalmazkodó kőanyagú építkezés. Ezek az építmények bizonyára kis méreteik miatt a következő századok — főképp a késő gótika — nagy építő lendületében lebontás, bővítés miatt eltűnnek, átalakulnak. Különösen vonatkozik ez a fülkeszerű szentélyekre, kápolnaszerű templomocskákra. Hírmondóul azonban maradt annyi, hogy pótolja a nagyon gyér oklevéli adatokat Udvarhely vidékének középkori művelődéstörténetére vonatkozólag.

Az időben eltolódott román stílus elodázta a gótika térhódítását is. Jelentkezését a XIV. század kezdetére tehetjük. Néhány részlet tanúsága szerint már a századfordulón felbukkan, elsősorban a csücsíves nyílásíveken, még tömör, vaskos hengerekből álló kereteléssel. Ezek a formák főképp román kori templomainkon jelentkeznek (Nagygalambfalva, Oklánd, Székelydálya déli kapui, Medesér, Felsőboldogfalva nyugati kapui). A tiszta gótikus szerkezetek és tömeg-elrendezések a század közepén jelennek meg. Általában egyszerűbb megoldással, kevésbé részletező kiképzéssel, de a sajátos stílusjegyeket, az építmény gótikus megkomponálását tisztán hordozó kivitelezéssel készülnek. Erre mutatnak Olasztelek és Patakfalva gótikus kapui, s ezt jeleníti meg egészében a nagygalambfalvi szentély: a keskeny, csücsíves, már kőrácsos ablakok, a falpillérsoron nyugvó bordás boltozat (ami ma már nincs meg, de darabjaiból rekonstruálható), Anjou-liliomos címerpajzs, a boltozat ritmusában készült külső támpillérsor szerves egységbe komponálva mutatja az arányok harmóniájára, világos szerkezetre, monumentális hatásra törekvő gótikát.

A későbbiekben a szerkezetek bonyolultabbá válnak, a hangsúlyos részek tagozása finomabb, részletezőbb, úgy azonban, hogy az épület nem veszíti el tömörségét, s a nyugatibb emlékekhez viszonyítva mindig egyszerűbb, darabosabb, provinciálisabb marad. Maga az épületegyüttes a történelmi helyzet szükségéi szerint mindig erőd jellegű, hisz nemcsak kultikus célokra, hanem egy-egy faluközösség védelméül is szolgál háborúk idején. A kőből faragott részletek tömörségükből alig oldódnak, nem válnak csipkévé, mindig megmaradnak kő-mivoltukban. Mondhatnók: szegényesek, de egyszerűségükben is ugyanaz az elgondolás, ugyanaz a stílus jelentkezik, mint mindenütt a gótikában. Alaprajzi elrendezés és tömeg-elosztás tekintetében legszebbek Küsmőd, Székelydálya, Székelykeresztúr, Énlaka templomai mint a nagyobb hajóhoz arányosan csatlakozó kisebb szentély típusai. Az egységes szélességű téralakítás példáját Felsőboldogfalva, Székelymúszna, Farcád és a lebontott homoródszentmártoni templom mutatja.

Az építészet nagy fellendülése a XV. századdal kezdődik. Ettől az időtől kezdve már évszámok is megjelennek a faragványokon, így a stílus nyelvét nem értők is tájékozódhatnak az építkezések idejéről. Az évszamos daraboknak nagy a jelentőségük az összehasonlításban, segítségükkel a hasonló formákat is meg lehetős pontossággal datálhatjuk, emellett pontos jelzői a vidéken jellemző időbeli stílus-eltolódásnak. Orbán Balázs négy évszamos épületet mutat be, ezt azóta

kiegészíthetjük. Az első Szentterzsébet 1402. évszámú záróköve. Orbán Balázs még a szentélyt éppen látta, korunkra csak két zárókő maradt meg. Székelyderzs temploma a falképen jelzi az 1419. évszámot, ezt a hajóépítés legkésőbbi időpontjának vehetjük. Innen való az 1431 évszámú rovásírásos téglá, bizonyára ez is egy építést jelez. A székelykeresztúri boltzárókő 1458-ból való, meghatározza a szentély építésének s a hajó gótizálásának idejét. Karácsonyfalva toronykapuját 1496-ban faragták. Ugyanitt egy — a torony lőrés-ablakába másodlagosan elhelyezett — rovásírásos kövön az 1456 és 1459 évszámok vannak bevésvé. Nagybacon későgótikus kapuzatán 1508, Homoródjánosfalva egyik gyámkövén 1522 látható. A székelydályai szentély építését a lombdíszes festés címei, Oklánd templomának gótikus átalakítását a sekrestye ajtókerete feliratának betűtípusa alapján tehetjük a XVII. század első negyedére. Néhány okleveles adat egészíti ki ezt a sort: Küsmöd épülő temploma 1446-ban kap búcsúengedélyt, Lengyelfalván 1533-ban szentelik fel a templomot és két új oltárát.

A gótikus tér élményét ott éljük át, ahol a boltozatok éppen maradtak, ahol a két téregységet elválasztó és egybekapcsoló diadalív is áll. Szentdemeter, Székelyderzs, Jánosfalva templomai a hajóban is, szentélyben is későgótikus, szövevényes hálóboltozatokat hordanak. Csak a szentélyben maradt meg Szentlélek vaskos, nehézkes támaszkodású, Székelykeresztúr, Rugonfalva könnyebb, egyszerű szerkezetű, Bögző, Farcád, Székelydála szövevényesebb rendszerű, könnyed boltozata. Orbán Balázs még láthatta az azóta lebontott homoródszentmártoni, korondi, szenterzsébeti templomok boltozatait. Végeredményben a meglévők alapján kell elképzelnünk azokat is, melyekből csak bordadarabok, gyámkövek vagy a külső támrendszer maradt meg.

A gótikus kőfaragás színvonalát a változatosan alakított kapuzatokról, kőrácsos ablakokról, boltzárókövekről és gyámkövekről gazdag tematikájú faragásairól olvashatjuk le pontosan. Legszebbek Bögző, Felsősófalva, Patakfalva érett gótika formáit mutató kapuzatai, az olaszteleki hasonló korú töredékek, Küsmöd, Keresztúr, Szentmiklós, Nagybacon csúcsíves, Bögző, Énlaka, Szentdemeter, Agyafalva gyámíves lezárású későgótikus kapui. A változatos gyámkő-alakítás legszebb példáit Székelyderzs, Jánosfalva, Bögző templomaiban találhatjuk: egyházi és világi szimbólumok, címerek, közöttük két helyen is a székelyek nap-holdas és kard-medvefejes címere.

Az erősített templom különálló példája Derzs, itt a szász templomok mintájára arkádíves szuroköntők és lőrések sorakoznak a falazat tetején. Talán a bástyák és falazatok is középkori eredetűek itt és Homoródszentmárton pusztuló vártemplománál is. Udvarhely vidékén az általános típus a bástyaszerűen épített, lőrés-ablakokkal ellátott torony (Karácsonyfalva, Felsőboldogfalva, Rugonfalva, Nagygálambfalva, Nagysomlyós s mint különlegesség: Erdőfüle *nyolcszögű* tornya) és a vaskos, magas falú kerítés. Még a később épült tornyok és kerítések is ilyen mintára készülnek, megtartva a vár- és erőd jelleget.

A reneszánsz építészet képét ma már nem tudnók megrajzolni Orbán Balázs anyaga nélkül. Az általa bemutatott emléanyagban — épp az egész épületeket és együtteseket alkotó világi rendeltetésű reneszánsz építészetben — azóta nagy a veszteség, jó részük már akkor romos állapotban volt. Az udvarhelyi vár kapitányi palotájának 1561-ből való részleteit, a homoródszentpáli Kornis-kastély Magyarai Benedek által 1579-ben faragott ajtó- és ablakkereteit, az olaszteleki Daniel-kastély 1669—77. évből való építményeit, az olthévi Haller-kastélyt már Orbán

Balázs is rossz állapotban találta. Leírásai, képei nélkül kevés fogalmunk volna a XVI. században nagy lendülettel induló főúri építkezésekről. Azóta még a szentdemeteri Gyulafi-kastély (1635 voltak gótikus részei is), a pálfalvi Tarcsafalvi-kúria is az enyészett sorsára jutottak. Megállapítható, hogy Udvarhely vidékén a birtokos réteg építkezései lendítik fel és képviselik a reneszánszt, míg az egyházi építkezés ebben a korban hanyatlik, és csak egyes részlet-kiképzésekben alkalmazza a reneszánsz formakincset, főképp annak díszítőművészetét.

Ez a stílus a festett mennyezeten virágzik ki legszebben. Ma is meglévő reneszánsz épület az alsórákosi várkastély (Sükösd György építtette 1642-ben), a szabadabb építésű, később barokkizált vargyasi Dantel-kastély. A székelyzsombori, festői fekvésű vár is mai formájában a XVI–XVII. századra vall. Székelyudvarhelyen 1561-től építik újjá a várat, az 1562-ben levertt székely lázadás miatt. kapja a *Zekeltamatt* (Székely támad) nevet. Palotái, épületei megsemmisültek, a ma is álló várfalak egy része s az ó-olasz rendszerű bástyák ebből az időből való. Homoródszentmárton vártemplomát 1590–1610 között erősítik, Székelyderzs templomerődjéhez új bástyákat raknak fel 1622-ben, Agyagfalván 1628-ban épül a templom mellé egy bástyatorony.

A reneszánsz stílus általános gyakorlatát még sok kisebb emléken felfedezhetjük. A stílus indulását is ezek jelzik. Agyagfalva, Nagygálambfalva és Székelymuzsna későgótikus faragványain már az új stílus beütését figyelhetjük meg a kapuzatok képzésében, a rozetták és kötélfonás alkalmazásában. Siménfalva toronyajtóján az 1586 évszám látható, a hodgyai keresztelőmedencén 1670. Etéd. Kendi-címeres faragott kapuja 1678-ban készült. 1679 évszámot visel a nagybáconi templom egyik támpillére és a székelyudvarhelyi katolikus templom keleti kőkapuzata. A sírkövek közül megemlíthetjük a székelyderzsi Cseffei-sírkövet. 1578-as és a székelydályait 1641-es évszámmal. A levéltári adatok nagyon sok XVII. századi építésről, javításról tudósítanak, de úgy látszik, a stílusokat tisztán hordozó építészet hanyatlásnak indult, mert az épületeken a stílus jegyei csak elvétve jelentkeznek.

Szolid keretek között és elkésve jelentkeznek a *barokk stílus* Udvarhely vidékének építészetében. Orbán Balázs nem tartotta fontosnak a vele való foglalkozást, ha megemlíti barokk épületeket, az épület rendeltetése (közigazgatási épületek, iskolák, néhány városi templom) és az intézmény története miatt teszi, építészeti szempontból nem értékeli. Ez a mostohaság azóta is osztályrésze a barokk stílusnak, pedig korunk egyformán értékesnek tekint minden jeles emberi alkotást egészen máig. Épp a jövő kutatóinak feladata összegyűjteni és értékelni Udvarhely vidékének barokk, sőt klasszicista, romantikus, eklektikus, szecessziós és modern stílusú építészeti emlékeit, hogy megrajzolható legyen az építészet fejlődése ezen a vidéken. A stílusjegyek hordozói itt is a szerkezetek és felületi díszítések: boltozatok, tömeg-elrendezések, homlokzati kiképzések lakóházakon és középületeken. Néhány szép és jellegzetes épület jelzi e stílusok jelenlétét és helyi sajátosságait. A vargyasi Daniel-kastély homlokzatai, a fiátfalvi kastély komor épülete, a székelyudvarhelyi katolikus plébánia és szeminárium 1735-ben épített szárnya, az 1728-ból való „barátok temploma”, Szentlélek 1764-es évszámú tornya, Székelyudvarhely református (1781) és katolikus (1788–93) templomai jellemző képviselői a nálunk mértéktartó barokk és klasszicizáló későbarokk építészetnek. Szerény keretek között jelentkezik a *klasszicista* építészet (Székelyudvarhelyen az Ugron-kastély, Székelykeresztúron a Gyárfás-kúria), stílusjegyeivel a *népi építészet* pillér- és oszlopsoros homlokzataiban, timpanonos lezárásaiban is találkozunk, téгла- és faépületeknél egyaránt.

A középkori stílusokat felújító romantikus építészet s az azt követő eklektika (Székelyudvarhelyen a volt vármegyeháza és református kollégium), a népi-nemzeti díszítőelemeket felhasználó szecesszió (a székelyudvarhelyi líceum és tanítóképző, a székelykeresztúri gimnázium) középületei és lakóházai, a neo-bizánci stílusú ortodox templomok, a modern építészet tömbház-sorai vagy a kis családi házak modern formaképzésű homlokzatai — mind nyomot hagytak Udvarhely környékének építészetében, meghatározzák városaink és falvaink mai arculatát.

Lakónegyedek, zöldövezetek, parkosítás, villaszerű épületsorok, az úthálózat modernizálása a mi korunk tudatosan átgondolt, tervszerű lakterületrendezésének kérdései egyben művészeti kérdések is, melyeket a múlt hagyományaira és a modern követelményekre egyszerre figyelve oldhatunk meg helyesen.

Dávid László

Nagygálambfalva, középkori templom

Keresztnévadás Hodgyában

Az igazat megvallva játékból kezdem a keresztnévadás felméréséhez. Előzőm, néhai Kiss Ferenc református lelkész nem kevés büszkeséggel hangoztatta, hogy Hodgyában a Ferenc név vezet. S ez a büszkeség a Ferencekre is átragadt, s alkalmi társaságban ki-ki-buggyant valamelyikükből: „No lám, a falu negyede, fele, háromnegyede Ferencek vagyunk!” Közben keresztnévadást tárgyaló szakdolgozatok kerültek kezembe, s megbizonyosodtam afelől, hogy ma már külön tudományággá nőtte ki magát a keresztnévkutatás. Így aztán egyszerűen érdeklődésből feldolgoztam falum keresztnévadását 1794-től 1968-ig.

Kimutatások készítésekor figyelembe kell venni, hogy a falu lélekszáma e 174 esztendőben átlag 400 volt. A kis lélekszámra való tekintettel az eredményeket évtizedenként csoportosítottam. Előre kell bocsátanom, hogy Hodgya a

főúttól félreeső, de Székelyudvarhelyhez közel fekvő falu. Lakosai minden időben naponkénti kapcsolatban voltak a várossal.

Névösszesítő

A helyes kiindulás és áttekinthetőség szempontjából névösszesítővel kezdem. A jelzett időben 62 férfi- és 55 női nevet használt a falu; összesen 117-et. 1033 férfi és 942 női névadás történt, összesen 1975.

1800-ig, tehát a felmért időszak első hat esztendejének végén még csak a következő 12 férfi- és 12 női név szerepelt:

FÉRFINEVEK

András
Aron
Balázs
Ferenc

NŐI NEVEK

Anna
Borbála
Erzsébet
Éva

István	Judit
János	Katalin
József	Mária
Mihály	Rebeka
Mózes	Rozália
Sámuel	Sára
Sándor	Teréz
Zsigmond	Zsuzsánna

Hasonlítsuk össze ezt a 24 nevet az 1960-as évekből vett utolsó 24 névvel:

FÉRFINEVEK	NŐI NEVEK
------------	-----------

Árpád	Anna
Csaba	Edit
Elek	Enikő
Ernő	Elvira
Ferenc	Éva
Gábor	Ida
György	Ildikó
Imre	Judit
István	Juliánna
Károly	Magda
Mihály	Melinda
Sándor	Vilma

Látjuk, hogy az 1960-as évtized utolsó 24 neve között csak 7 név maradt az első 24 név közül. Gondolhatjuk, milyen hatalmas verseny játszódott le több mint másfél évszázad alatt a hodgyai keresztnévek világában. A napóleoni hadjáratról kezdve a II. világháborúig mennyiféle népmozgás és társadalmi átalakulás érintette még ezt a kicsi falut is, amely közvetlenül vagy közvetve a nevek világában is formáló erővel hatott. Mielőtt e hatások részletes vizsgálatát elkezdenénk, vessünk egy pillantást a felmért 174 esztendő névversenyének számérték szerinti első tíz nevére (a nevek előtti szám a helyezés értékét, a nevek utáni szám a névadás számát jelöli):

FÉRFINEVEK	NŐI NEVEK		
1. Sándor	94	1. Juliánna	156
2. Ferenc	93	2. Rebeka	116
3. Mózes	88	3. Mária	66
4. János	83	4. Borbála	64
5. István	68	5. Rozália	61
6. Lajos	56	6. Ilona	57
7. József	45	7. Zsuzsánna	38
8. Dénes	39	8. Anna	30
9. Albert	35	9. Sára	28
10. Aron	30	10. Ida	23

Zárjuk le az összesítőt az egyedülálló nevek sorával. Ilyen férfinevek: Tódor, Jakab, Emil, Odön, Ottó, Mátyás, Barna, Tibor, Bertalan, Győző (összesen: 10); női nevek: Krisztina, Zsófia, Emese, Ottilia, Emilia, Márta, Anikó, Gyöngyi, Melinda (összesen: 9).

A bejött nevekről

Az 1820-as évtized új neveiről el kell mondanunk, hogy Marton, Gergely és Pál az Ambrus-családba jött be. Ábel a Bedőké, Tódor a Tódor cigányé. Női újdonság nincs.

A következő évtized eredménytelen. A 40-es évtized 7 férfinévet hozott, a legtöbbet egész idő alatt. Erről és az 50-es, 60-as, 70-es évtizedek új neveinek behozataláról azt mondhatjuk, hogy a Bedők járnak az élen (Domokos, Gedeon, Béla, Klára, Lujza), utánuk a Ráczok (Albert, Antal, Imre, Polixénia), érdemes megemlíteni a Bándi-családba jött Lőrinc és Ignác nevet, melyek rövid életűek maradtak. E négy évtized névbehozóirol azt állapíthatjuk meg, hogy egy kivételével földműves családok. A Bedők és Ráczok a falu vezető családjai a Pálfiakkal együtt, ún. „jeles” családok. A falu polgári és egyházi vezetőseiben állandó helyük volt, különösen kitűntek (a régi okiratok alapján) templomépítkezéseknél, követségek, ítelkezőszékek tagjaiként. Tehát „világot járt” családok, akik a falu gazdasági, pénzügyi s egyéb fontos mozgalmi vezetői. Ennélfogva ők „divatozók” is, akik az „újat” a faluba hozták, legyen az keresztnév is. Azaz egy kivétellel, mert a Gyula nevet a „rector” hozta be. Ez az első értelmiségi névhozatal. Megemlíthető, hogy a tanító felesége Bedő-lány volt.

Mivel 1881-től kezdve a névbehozók nemcsak helyből származó földműves családokból kerültek ki, hanem átmenetileg a faluban tartózkodó értelmiségi vagy iparos családokból is, ezért foglalkozási ágak szerint tárgyaljuk az új neveket.

Tanító- és tanár-családok hozták be az előbb említett Gyulát, majd a következőket: Lenke, Jenő, Hajnalka, Ildikó, Emese, Anikó. Ugy látjuk, hogy az irodalomban jártas tanító- és tanár-családok többnyire a romantizmustól felújított és divatba hozott neveket honosították meg.

A papi családok nem nagyon tűntek ki névújításban, mert csak a Zoltán, Ernő, Piroska neveket vallhatják magukénak. Ide sorolható a Márta név is, mert a gyermek pap-nagyapja hatására kapta ezt a bibliai nevet. A tanító- és papi családok szerény részesedése az új nevek behozatalában véleményem szerint azzal is magyarázható, hogy a jelenlegi pap és tanító elődei 47, illetve 40 esztendeig szolgáltak, tehát harminc esztendőt számíthatunk részükről kihagyott időszaknak. A két csoport új ne-

veinek további sorsáról tudnunk kell. hogy Emese, Anikó, Márta idáig még unikum. Jenő, Hajnalka egy-egy pluszt hozott, a többieket családokra való tekintet nélkül kedvenc névvé tette a falu.

Iparos emberek családjai hozták be a következő neveket: Balázs, Ödön, Ottó, Jolán, Margit, Ibolyka, Enikő. Edit. Bár Balázs már előfordult 1797-ben, ez az újabb csak 160 évre követte, ami újdonság számba megy. Ödön, Ottó nem vert gyökeret, az utóbbiból csikónév lett valamelyik esztendőben. Földműves-családban Enikő és Edit még nem született.

A földműves-családok ebben az évszázadban is vezettek a névdivat versenyében. Ebben a korszakban a László-család lett az élenjáró. Ők hozták be a következő neveket: Jakab, Ádám, Emil, Benjámín, Barna, Mátyás, Attila, Tibor, Zsófi, Melinda. Bibliai név, pogány név, erénynév egymás mellett, a legnagyobb zűrzavar, öntudatlan újdonságkeresés. A nevek és megjelenési évük sehogysem egyeztethető logikusan, kivétel talán az Attila. Jakabról tudom, hogy Jakab napján született, s ezért kapta a nevét. Jakab lányát Zsófinak keresztelte abból az okból, hogy sok a faluban a László családnév, s legyen csak egyetlen olyan nevezetű a faluban. Ádám, Emil, Barna s Benjámín testvérek. Bár Benjámín 135 évvel azelőtt már volt egy, nálunk új névnek számítható. Melinda Benjámín leánya. Mátyás pedig unokatestvére. Tehát láthatjuk, mennyire igyekezett ez a család mindenáron új nevekkal szerepelni. Attila egy másik László-család sarja, de van egy Zelma nővére, aki nem itt keresztelkedett, ám így is magyaráz valamit. Tibor már volt a faluban, a Bedők családjában, ha nem is itt keresztelték.

A Pálfiak hozták be a Krisztinát. Magdát, Vilmost, Ellát és a Leventét. Krisztina nem sokasodott, Magda viszont kilencig szaporodott. Vilmos kettő van mindössze, Ella és Levente valamivel több. Megjegyzem, hogy Ella már régebben jött be a faluba, nem mint újszülött, hanem mint jegyzőné. Így tehát nemcsak jó hangzása érvényesült a név behozatalakor. Levente megjelenési éve (1942) mindent magyaráz bejövete-lével kapcsolatban.

A Bedők újabban behozták a Csaba, Sarolta, Irén, Berta neveket. Berta és Irén vitte a legtöbbször. Sarolta egymagában maradt. Csaba öt született.

A Ráczok még a Vilmát s a Gyöngyit hozták be újabban. Gizella a Si-

mó-, Etelka a Gál-, Endre a Fogarasi-családban született. Az első hétre, a második kettőre, s Endre háromra szaporodott. Etelka valószínűleg a már tekintetes asszonyként férjhez hozott hasonnevű asszonytól ihletődött. Endre apja a falu tekintélyes előjárója volt, tehát világot ismerő, s egyben tájékozódó ember. Gizella ez ideig rejtély, bár az ő apja is átvészelt az I. világháború foragatagát, viszont anyai fogantatású név is lehet.

Nem akarok pszichológiai térre kalandozni avatatlan módon, mégis néhány megjegyzést szeretnék tenni az újneves családokról. Az újnak keresése a Lászlók családjában a következőképpen is tükröződik: az említett Lászlótestvérek egyike sem maradt az itthoni portán földműves. Ádám kiskorában meghalt. Emil gépkocsivezető lett, városi lakos; Benjámín állami gazdaságban dolgozik, városi lakos máshol, Barna iparban dolgozik, ugyanott Mátyás gépkocsivezető lett; Attila szintén element (apja utász volt). A Pálfiaknál: Vilmos gépkocsivezető, városi lett, Ella érettségizett, elment; Levente gyári munkás lett. A Bedőknél: Csaba szakmunkás lett, elment; Irén tanítóné lett. Talán a névadásban mutatkozó szülői új útkeresés a gyermekekben már gyakorlati új útkereséssé gyarapodott? Az apa még csak a névbe gyúrta vágyát új után, s a fia, leánya valamiképpen gyakorlatba vitte.

Névöröklés és névismétlés

A múlt évszázadban az eseteknek több mint 50%-ában a szülők neve öröklődött, ebben az évszázadban azonban alatta marad az 50%-nak.

A múlt század sokgyermekes családjainál gyakori volt a csecsemőhalálozás folytán a kedvenc név újraadása. Három példa szemléltesse ezt a tényt. Id. Gergely Mózes és Pálfi Rebeka gyermekeinek névsora: Borbála, Mózes, Borbála, Mózes. Juliánna, Zsuzsa, Rebi, Rebi. A századfordulón ifj. Simó Lajos és Pálfi Rebeka gyermekeinek névsora: Ilona, Áron, Ilona, Regina, Mózes, Ilona, Mózes, Véri. S végül egy századeleji házaspár — Sándor Ferenc és Pap Rebeka — gyermekeinek névsora, akik közül nyolc ma is él: Ilona, István, Vilma, Ilona, Áron, Róza, Ferenc, Róza, Juliánna, Regina, Áron.

Ikernevek

Ikernevekkel is találkozunk Hodgyában. 1915-től kezdődnek. Juliánna-Ilona, Sarolta-Sára, Zoltán-Jenő, Ernő-Dezső,

Imre-Elek, Dénes-Dezső, Gábor-Dénes, Éva-Mária. Emilia-Emma, Ildikó-Emese, Gizella-Irén, Judit-Juliánna, Éva-Emma, Csaba-Dezső.

Ezek közül csak két esetben fordul elő a kettős egyik tagjaként a szülő neve: Ernő-Dezső, Csaba-Dezső. A kiemelt név a használt név. A szülők foglalkozásbeli csoportosítása: 9 földműves, 2 tanító, 3 iparos.

A kimaradó nevekről

János, Mózes, Rebeka, Mária, Borbála letűnőben vannak az első-második helyről, sőt az utóbbi időben nyolcadik vagy tizedik helyre sem kerültek be. 120 év alatt 21 név maradt ki. Ugyanakkor 60 név jött be, bár a születési arányszám csökkent.

A nevek kimaradásáról konkrét dolgokat nem tudhatunk. Esetleg feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

Tény az is, hogy bizonyos korban, bizonyos helyen rossz hírűvé válik egy-egy név, vagy éppen ellenkezőleg: esetleg tabuvá távolodik. Miért nem ismerünk Judás bácsit? Vagy, amióta Józsa Béla emléke szoborba, történelemkönyvbe, intézmények, utcák nevévé íródott, szülőfalujában, itt Hodgyában, miért nem keresztelt egyetlen egy Jó-

zsa-család se Béla fiút? Legalább hat család megtehetette volna. Úgy látszik, hogy a nevek birodalma mégsem hagyja semlegességben az emberi tudatot.

Evtizedenkénti névmennyiség

A férfineveknél egyenletesebb a névszóródás, mint a női neveknél. A 942 női névadás egynegyedét a Juliánna és a Rebeka adja 156, illetve 116 értékben.

A névadás hullámhegyei és hullámvölgyei összefüggésbe hozhatók-e a történelmi események falunkat érintő hatásaival? Ezen a téren nem tudok eligazodni, bár szeretnék egy logikailag helyes következtetést levonni. Mindenesetre ennek tanulmányozására bővebb történelmi, társadalmi, gazdasági, néprajzi, lélektani, kultúrtörténeti vonatkozások összhangba hozatala szükséges.

Befejezőül hadd soroljam fel az 1968-ban (szeptember haváig) született csecsemők nevét:

FIÚK

László
Levente
Lehel
Zoltán

LÁNYOK

Enikő
Gabriella
Ildikó

Geréb Attila

Detta városiasodásának útja

Korunk társadalmi fejlődésének jellegzetes vonása az urbanizáció, a városiasodás. Egyrészt a mezőgazdasági lakosság adja fel ősi foglalkozását, költözik városba és ott keres elhelyezkedést, másrészt a falu és város közötti különbség fokozatos felszámolása révén egyes falutelepülések városfunkciók végzésére válnak képessé és kapnak városi státust. Ez történt hazánkban az 1968. évi területi-közigazgatási átrendezés során több községgel. Ilyen fiatal város a Temes megyei Detta is, melynek új rangját a minisztertanács 1968. május 27-én kelt 1119. számú határozata adta meg. Közjogi helyzete megváltoztatásának indoklásában utalás történik arra, hogy Detta lakossága a település gazdasági és társadalmi-kulturális fejlődése következtében hangsúlyozottan városi jellegű, és hogy a helység a tájkörzetre kisugárzó politikai-közigazgatási városfunkciót lát el.

Célunk azon társadalmi és gazdasági tényezők elemzése, melyek Detta urbanizálódását elindították és meghatározták, vagyis annak az útnak a bemutatása, melyet ez az ősi település a városiasodás felé haladva története folyamán megtett.

Régészeti leletek tanúsága szerint a helység területén a második évezredben időszámításunk előtt bronzkori település létezett. A római uralom korában is lakott hely volt, s agrár jellegű faluként illeszkedett be a provincia közigazgatásába. Az élet folytonosságára a népvándorlás és a korai hűbériség korában síremlékek és gazdag érme- és ékszerleletek engednek következtetni.

Írott források a helységről 1360-ban szólnak meg. Elnevezése akkor a nyilván szláv eredetű *Déd* (Deed) volt. Dédi (de Deed) Péterről forrásaink egy jobbágy bántalmazása miatt indított vizsgálat kapcsán emlékeznek meg. 1411-ben a község a Nagylakiak birtokállományához tartozott; a család utolsó sarja 1421-ben örökösödési szerződésben Csáky Miklós erdélyi vajdának és fivérének ígérte a falut, de a Nagylakiak magvaszakadtával az uralkodó a szerződést figyelmen kívül hagyta, és a birtokot, mely az ősiségi törvény alapján a koronára szállt. 1427-ben hadi érdemekért Nagymihályi Albert volt horvát bánnak adományozta. A Nagymihályi nemzetség 1550-ig bírta a helységet, amikor is I. Ferdinánd adománya alapján Martinuzzi Fráter György erdélyi kincstartó és Petrovics Péter temesi ispán tartott reá igényt. A birtokszerzés tárgytalanná vált, mert a Temesvidéket 1551-ben a törökök foglalták el.

A török uralom korában, a 15 éves felszabadító hadjárat idején (1593—1608) a falu közelében húzódott az erdélyi fejedelemség és a hódolt-sági terület határa. Feltehetőleg a „végeken” dúló csatározások okozták a község pusztulását, mely a törökök kiűzése után összeírt lakott helyek jegyzékében (1717) már nem is szerepel. Történetének fehér lapjaira Mercy Kolos bánsági kormányzó kezdett új fejezetet írni akkor, amikor a község területére 1724-ben 37 — főleg trieri származású — német családot telepített. Az újjáéledt falu *Deda*, majd rövidesen *Detta* néven bukkan fel az okiratokban; a környékbeli románság ma is régi elnevezését használja *Dedul* alakban. Lakosainak létszámát a XVIII. század minden telepítési hulláma újabb kontingenssel szaporította, úgyhogy a telepítések végén, 1794-ben a falu mintegy 125 házában 792-en laktak.

A település módját tekintve, a helység paralelogrammás vízmenti település; a Berzava folyó egyik ágán fekszik, mely ma ugyan többnyire szárazon áll, de a múlt század utolsó harmadáig ősi szokásjognak megfelelően mindig a folyó vízhozamának negyedrészt ide irányították. A XVIII. század végén a falu belterülete két hosszanti és két keresztutcaából állt. A főutca egyik kereszteződésénél alakult ki a helység gazdasági súlypontja a kincstári épületekkel (számvevőség, regálposta, vendégfogadó és mögötte a mészárszék), a másik utcakereszteződésnél helyezkedtek el az egyházi intézmények: templom, plébánia, felekezeti iskola. A két pólus között kapott helyet a községháza.

A látszólag jelentéktelen település adottságaiban már akkor egy viszonylag nagyoobszerű fejlődés erői szunnyadoztak. Lakosainak számottevő hányada ugyanis iparosokból rekrutálódott, földműveléssel a telepéseknek alig fele foglalkozott. Kézműiparának viszonylagos koncentrálttsága révén a helység jelentős gazdasági vonzást gyakorolt tájörzetének tisztán agrár jellegű falvaira. Már Mercy kormányzó a helyi kereteken túl irányító és példamutató szerepet szánt mezőgazdáinak; szándéka szerint mintaszerű gazdálkodással a község parasztjainak az egész környék mezőgazdaságára kedvezően kellett hatniuk, ugyanúgy, mint például Temesvár, vagy Mercyfalva,

Gyarmata és Giroda szakértő földműveseinek. Hogy legalábbis az állattenyésztés terén a telepések e várakozásnak megfeleltek, következtethető 1737-ben összeírt állatállományuk nagyságából: egyedül szarvasmarha több mint négy jutott átlagosan egy-egy családra. A környéket érdeklő tény volt az is, hogy néhány bánsági helységhez hasonlóan Dettán is létesült eper-csemetekert, melyben az utakat szegélyező és a selyemhernyótenyésztés céljaira szükséges eperfácskákat nevelték, és azokkal a szomszédos falvakat ellátták.

A helybeli mezőgazdaság azonban új csapásokon is haladt. A Mantua környékéről származó olasz nagybérelő Baldi-család 1787-ben Dettán megtelepedve rizstelepet létesített, melyet a szomszédos Dentán levő ültetvényeivel együtt (1773-ban 250 hold) Dettáról igazgatott, ugyanúgy, mint ahogy az 1794-ben Dettára költöző olasz Arizi-család is innen kezelte a közeli Topolyán 1786-ban létesített rizsföldjeit. (Ez hazánk legrégibb ma is fennálló rizsgazdasága; a tekintélyes birtokra egyébként a család 1801-ben adománylevelet és „topolyai” előnévvel nemességet is nyert.) Az a körülmény, hogy az olasz nagybérlők tökéletes módon megszervezett mezőgazdasági üzemeknek Dettá lett az adminisztrációs központja, kétségtelenül emelte a helység gazdasági jelentőségét.

Az Ariziek építették 1805-ben, kétségtelenül olasz mesterekkel, a város központjában álló reneszánsz kúriát; ez ma is díszé Dettának.

A Berzava menti rizstelepek létesítésének volt egy külön említést érdemlő társadalmi-jogi következménye: amikor a bécsi udvar a XVIII. század nyolcvanas éveiben a bánsági kincstári birtokok nagy részét magánfeleknek eladta, a rizstermelő falvakat nem bocsátotta áruba, úgyhogy azok nem kerültek földesúri hatalom alá, hanem a kincstár birtokai maradtak.

A helység viszonylagos gazdasági fejlettsége és az a szerep, melyet táj-körzetében betöltött, különleges elismerésben és méltánylásban részesült 1810-ben, amikor I. Ferenc király „a már úgyszólván hasznosságnak és felvirágzásnak indult birtok lakóiról való és a szomszédos helységekről előregondoskodás céljából” Dettát mezővárosi kiváltsággal és vásártartás jogával ruházta fel (1886-ban a közigazgatási törvény megszüntette a mezővárosok kategóriáját; a helység akkor nagyközséggé minősült). A vásáros helylé előlépett település sokat ígérő fejlődését már néhány év múlva beárnyékolta a múlt század második tizedében kitört agrárválság. A napóleoni háborúk utáni alacsony gabonaárak és az árugabonaértékesítés nehézségei, az 1811-ben és 1816-ban végrehajtott pénzügyi defláció, valamint az 1813-as rendkívüli árvíz a mezőgazdák egész sorát tette tönkre, kik telkeiket elhagyva, részint el is költöztek a városkából, részint pedig zsellérekévé deklasszálódva más foglalkozás után néztek. 1817-ben nem kevesebb, mint 17 egész, 4 fél, 41 negyed és 8 nyolcad telek maradt gazdátlanul „elszegényedés” miatt; e telkeket általában újonnan beköltöző családok vették át. Ezzel megkezdődött az úrbéres lakosság rétegződése. Az elszegényedett és telkeiktől megvált egykori birtokosok egy része a nincstelen munkavállalók csoportját szaporította, mely a múlt század közepén az 1653 főnyi összlakosság 110/100-át tette ki.

Az ellenkező folyamat, az úrbéresek vagyonosodása, ugyancsak a múlt század húszas-harmincas éveiben kezdődött. Félparaszt-féliparos elemek nagyobb szabású, 240—350 holdnyi területeket vettek haszonbérbe készpénzben kikötött bérért, felhalmozott tőkájukat pedig földbirtok — előszeretettel

szőlőskertek — vásárlására fordították (mert azok nem tartozván szervesen az úrbéri telekhez, könnyebben voltak megszerezhetők), vagy pedig az akkor létező egyedüli iparvállalatokba: a malmokba való betársulásra használták. Mindazonáltal nagyobb arányú vagyonszerzésről a XIX. század közepéig csak a nemesi Arizi- és vele rokon Timáry-család esetében beszélhetünk. A birtokkoncentráció révén megduzzadt úrbéri gazdaságok nagysága általában nem haladta meg a másfél telket. A bérmunka fokozott alkalmazása (az úrbéres gazdaságok 72%-a idegen munkaerőt vett igénybe) és a részint természetben, részint pénzben fizetett bentkosztosok fél-feudális, fél-tőkés jellegű bérezési módja azonban a kapitalizmus térhódítását tükrözi a mezőgazdaságban.

A polgárosodás felé haladó vagyonosabb családok a szellem területén is eszközöltek befektetést: fiaikat taníttatták és adták a helységnek az első paraszt-polgár származású értelmiségieket, tanítókat, kiknek érdeme az, hogy igényesebb társadalmi szerepre készítették fel azt a nemzedéket, melyre a század második felében a kapitalista átalakulás pionírmunkája várt.

Számba véve a múlt század közepéig tartó fejlődés eredményeit, megállapíthatjuk, hogy az 1848—49-es polgári demokratikus forradalom küszöbén a város társadalmi szempontból a régi viszonyok lazulásának, kezdődő bomlásának színtere; ugyanakkor gazdasági, közigazgatási és egészségügyi szempontból a városteremtő erők a tájközvetben is fontossággal bíró intézményeket és erőforrásokat alakítottak ki. Ilyenek a dettai és topolyai rizstelepek, melyek akkoriban az ország, de valószínűleg egész Délkelet-Európa egyedüli ilyenmű vállalkozásai; a dettai Arizi Lipótnak a rizstermelést népszerűsítő, 1845-ben megjelent cikkei abban az időben még nem találtak meghallgatásra, jöllehet Niczky Kristóf, az udvari kancellária tanácsosa már 1779-ben úgy értékelte a bánsági rizstermelést, mint amely az egész birodalomra nézve hasznos. Az évente kétszer megtartott országos vásár és a hetipiacok az árucseré lebonyolításának voltak növekvő jelentőségű helyei. A kiskereskedelem szolgálatában három üzlet állott. Az iparban 52 kézműves tömörült az 1842-ben megalakult céhbe; tevékenységük 22 szakmát ölelt fel. Az iparvállalatokat két száraz- és két vízimalom képviselte. Az egészségügyi szolgálatot 1786 óta orvos, 1834 óta állatorvos is, valamint egy 1836-ban létesült gyógyszertár látta el. A helyi közigazgatási szerveken kívül a XVIII. század óta kincstári számvevőség, azonkívül a temesvár—pancsovai postajáratnak egy állomása működött a városban.

Ami a mezővároska külső képét illeti, falusi arculata a múlt század közepéig alig változott, és építészeti, rendészeti szempontból — az Arizikúriától eltekintve — semmi sem emelte ki környezetének hasonló telepességi községei közül.

Az 1848-as törvények nem változtatták meg a helység osztályszerkezetét; a nincstelen zsellérek nem jutottak földhöz. Ellenben a földesúri szolgáltatások eltörlése a polgári átalakulást szolgálta. A városka társadalmi-gazdasági struktúrájában és az ennek függvényét alkotó urbanizálódásban ugriásszerű változást hozott a vasút bevezetése. A Dettát érintő és a forgalomnak 1858-ban átadott temesvár—báziási vonal itt közúti csomópontot szel át, ugyanis a helységben keresztezi a Temesvár és Duna között kigyózó országutat az a műút, mely összeköti a torontáli síkságot a krassói hegy-

vidékkel. Ez a forgalmi helyzet egy széles körzet terményátrakó állomásvá és gabonakereskedelmi központjává avatta a várost.

A hirtelen megnövekedett árucsereforgalomnak elsősorban a regálbérlok voltak haszonélvezői. Az 1853. évi úrbéri rendezés ugyanis fenntartotta a földesurat (jelen esetben az államkincstárt) illető ún. királyi kisebb haszonvételi jogokat, melyek közül a kocsmá- és malomjog bérleti, monopolisztikus helyzetük élvezetében, a megnövekedett forgalom feltételei között hamarosan meggazdagodtak. (Ugyanez volt a helyzet a regálposta bérlojének esetében, míg a vásárjog bérlete az egész városnak egyik fő jövedelmi forrása.)

A helybeli vízimalmot tulajdonosa rövidesen gőzgéppel meghajtott kereskedelmi malommá alakította, 1863-ban pedig a kis üzem helyén korszerű exportmalmot létesített. A kiváló bányai liszt iránti kereslet új malomipari vállalatok alapítására adott ösztönzést. Vállalkozó szellemű iparosok és kereskedők szakmát cseréltek, gabonával és liszttel kezdtek kereskedni, felhalmozott tőkéjükkel pedig malmokat rendeztek be. Az eredetileg cséplőlokomobilokkal meghajtott kis üzemek idővel nagyipari egységekké fejlődtek, ezt elősegítette az 1872-ben létesített, tőkeerős két dettai bank hitelpolitikája. A két pénzintézet ugyanis szívesen vállalt érdekeltiséget ipari létesítményekben: a banktőke összefonódása az ipari tőkével Dettán 1877-ben kezdődött, és tartós jelenségnek bizonyult.

A századforduló idején már öt malom működött a helységben, összesen mintegy napi 18 vagonos őrlőképesességgel. A legnagyobb vállalat, a Dettai Hengermalom kapacitása nyolc és fél vagon volt, 300 lóerős gőzgéppel rendelkezett, és állandóan 70 munkást foglalkoztatott. A gyáripari egységek számát a megszorodott építkezések igényeinek kielégítésére létesített (1889, 1904) két téglagyár növelte.

A céhes kötöttségtől megszabadult kisipar a századforduló idején a szakmai munkamegosztás fejlettségét tükrözte: 44 szakmában 171 mester dolgozott. Egyik-másik műhely — legalábbis alkalmazottainak száma alapján — kis gyár jellegű vállalatná minősült (szappangyár, kalapgyár). A kereskedelem terén a mezőgazdasági termékcseré fejlődésével lépést tartott a közszükségleti cikkekkel való kereskedelem is. A századforduló idején az üzleti hálózat már 62 nyílt üzletet ölelt fel. A hetipiacok céljaira az előjáróság 1875-ben piacteret hasított ki a város belterületén.

Az ipari és kereskedelmi tevékenység révén felhalmozott tőke a mezőgazdaságra vetette magát. A vásárlókedv kielégítésére a dettai határ túl szűk lévén, az ingatlanszerzések a szomszédos falvak területeire terjedtek ki, és ott egy tanyavilág kialakulásához vezettek. A birtokkoncentráció következtében 1887-ben tizenhét, 1895-ben pedig már 25 család gazdálkodott 100 holdnál nagyobb területen. A 25 mezőgazdasági üzem összkiterjedése 9402 holdat tett ki, vagyis egy-egy gazdaság átlagos nagysága 376 hold volt.

A nagygazdaságok egyre fokozódó mértékben tértek át üzeim gépesítésére, ezért kiszolgálásukra szinte szükségszerűen újabb ipari vállalkozások jöttek Dettán létre. 1889-ben, majd 1895-ben malmok melléküzemeiként vasöntőde és két gépjavító műhely kezdte meg működését; utóbbiak egyike az első világháború küszöbéig 80 alkalmazottat foglalkoztató gyárrá fejlődött.

A gazdasági átalakulás társadalmi szempontból mélyreható változást eredményezett. Az úrbériség idején egységes parasztság teljesen felbomlott, és kialakult egyrészt a polgárságnak, másrészt a munkásságnak jól

elhatárolt, de számos árnyalatot feltüntető két alapvető rétege. A társadalmi rétegződés arányaira jellemző körülmény az, hogy 1887-ben a vármegye 12 legnagyobb adófizetője dettai polgár volt, s hogy a századforduló táján a nagy adófizetőket megillető ún. virilis jog alapján húsznál több (1914-ben 27) dettai kapott helyet a megyei képviselőtestületben. Ugyanakkor a munkaerejüket kényszerű módon áruba bocsátók száma a kisiparban 250, a gyáripárban körülbelül ugyanannyi volt, a mezőgazdaságban pedig egyedül a 25 nagygazdaság 279 cselédet foglalkoztatott.

A polgárság életmódja miben sem különbözött a nagyvárosi polgárokétól. E réteg társadalmi életének központi kerete az 1873-ban alapított Polgári Kaszinó, illetve az 1884-ben létesített Polgári Olvasókör; városi életformája igényeinek kielégítésére 1874-ben cukrászda, 1887-ben kávémérés (ma eszpresszónak neveznök), 1893-ban pedig kávéház nyílt meg. Fiatalságának találkozóhelye a kilencvenes években létesített tenispálya.

A munkásságnak is voltak klubjai. A dolgozók szervezkedése 1875-re nyúlik vissza, amikor is megalakult az Általános Munkás Beteg- és Rokkantpénztár helyi fiókja; 1893-ban a malommunkások létesítettek szakmai egyesületet, 1906-ban pedig a mezőgazdasági dolgozók tömörültek a Földmunkások Országos Szövetségének helyi szervezetébe.

A strukturális változásnak megfelelően átalakult a helység külső arculata is. A társadalmi szerkezet egyik pólusán elhelyezkedő szegény népréteg hihetetlenül apró házhelyeken a *Mehala* elnevezésű negyedben zsúfolódott össze, a vagyonos polgárság pedig a központot, elsősorban a főutcát építette be tetszetős, tágas házaival, melyek nem egy esetben városi műépítészek tervei szerint készültek. A magánházak közül irodalomtörténeti vonatkozása miatt említést érdemel a Dentai út 18. szám alatti épület; Bakálovich Emma lakott benne, aki Reviczky Gyula költőt ihlette versírásra. *Uton* című versében a költő így vall:

*Hegyét, folyót, sok várost ér a mozdony,
A tájék más lesz, elmarad,
De én nem látok mást, csak a te kedves,
Zöld ablakos kis házadat.*

A reprezentatívabb középületek közül említésre méltó az 1868-ban emelt városháza, a Hoffmann Antal verseci építész tervei szerint épült ligeti kioszk (1896), a stíluszisztaságával kitűnő neogótikus templom (1900) és a magánalapítású aggok otthona (1906), mindkettő Hart Károly verseci műépítész sikerült alkotása. Az aggok otthonában ma kórház működik. A tűzoltóság 1910-ben létesített őrtornya és vízállomása Meyer Lajos dettai mérnök tervei szerint épült.

A századforduló táján került sor bizonyos fokú közművesítésre is. Részleges kanalizációt 1889-ben építettek ki, utcaaszfaltozást és fásítást 1891-ben hajtottak végre, villanyvilágítás bevezetésére 1902-ben került sor. Ugyancsak 1902-ben tértek rá az utcák locsolással való portalanítására. Központosított vízellátás hiányában házi vízvezetékek épültek (számuk 1913-ban 32). A városképbe harmonikusan beilleszkedő park régen kincstári erdő volt. Egy részét népliget fenntartására alakult egyesület vette meg 1884-ben. A parkot 1903–1904-ben egy-egy szoborral díszítették; egyébként az idegenek figyelmét az iskolaépület falában elhelyezett, egy-egy érdemes tanító emlékéért megőrzött emléktáblák vonják magukra.

A kapitalista átalakulás autodidakta „pionírnemzedéke” nagyra értékelte az iskola szerepét, s 1877-től alsófokú ipari szakoktatást szervezett az ifjúság számára.

A közösségi érzés fejlettségéről és a művelődés iránti fogékonyságról a kulturális és általában a társadalmi egyesületek rendkívül nagy száma tanúskodik. Lövészegylet önvédelmi célokra már 1791-ben alakult, önkéntes tűzoltóegylet egy nagy tüzeset után 1875-ben jött létre, énekkar 1880-ban, filharmóniai társaság 1886-ban kezdte meg működését. Helybeli sajtószervvel 1881 óta rendelkezett a város, amikor is *Dettaer Zeitung* néven német hetilap indult 60 évre terjedő útjára; 1886-tól német nyelvű időszak kiadvány látott napvilágot (*Lose Blätter*), magyar hetilap alapítására pedig 1900-ban történt kísérlet (*Detta és Vidéke*).

A vasútépítő munkások nagyszámú megbetegedése és elhalálozása (a dettai pályaszakaszcso építéscso 37 munkás vesztette életét) adott ösztönzést egy magánkórház létesítésére (1857); medence-, kád- és gőzfürdőt a nyolcvanas években a Dettai Hengermalom bocsátott a közönség rendelkezésére, ily módon hasznosítva erőgépcso fáradt gőzét.

Nem kétséges, hogy a fejlődés eredményeképp Detta már a múlt század vége felé oly gócponttá alakult, mely összekötő kapocsként illeszkedett körzetének falvai és a nagyváros — Temesvár — közé, és képes volt megszűrni és nagyjából kielégíteni környéke lakosságának kényesebb igényeit is. Hatókörzete mintegy konkrét körvonalazást nyert akkor, amikor 1848-ban 20 községet számláló járás központja lett; ennek területe egybeesett az 1871-ben létesített bíróság és az 1896-ban felállított közcjegyzőség körzetével.

A századforduló után a gazdasági fejlődés megtorpant. Megnyilvánul ez a lélekszám stagnálásában is. Amíg 1851-től 1900-ig a lakosok száma 1653-ról 4175-re szaporodott, a negyvenes évekig csak 4328-ra nőtt.

Már századunk első évtizedében megmutatkozott, hogy a malomipar túlfejlődött. Egységei között éles konkurrenciaharc kezdődött, melyet kartellszerű megállapodás elsimított ugyan, de a nehézségek kihatottak a bérezési viszonyokra, s a munkásság nagyarányú megmozdulását váltották ki. 1906-ban közös irányítás alatt a malomipari dolgozók és a földmunkások kezdtek bérharcot, melyhez az építőipari és cipészipari alkalmazottak csatlakoztak. Megmozdulásuk a május 30-án kitört általános sztrájkban kulminált. Az 1907 végéig elhúzódó harcok a munkásság követeléseit nagy részének teljesítését eredményezték.

Az első világháború után a helybeli malomipar, elvesztve piacait, el-sorvadt. Különben is, legnagyobb két egysége közül az egyik, a Dettai Hengermalom, leégett, a másik, a 6 és fél vagonos örlőképessegű modern Bánáti Múmalom RT tönkrement, árverésre került, s új tulajdonosai leszerelték. Épületében 1924-ben furnírgyár létesült, és ez az új vállalat volt az, mely felszívta a helybeli munkaerőfölséget, valamint a háború utáni földreform folytán megszűnt tanyák népét. Különben csak rövidéletű egyéb vállalatok jöttek létre (porcelánégető üzem, növényi olaj gyár). A furnírgyár szívóhatására beköltöző falusi és tanyai lakosság újmunkás-lakónegyedeket épített ki: számuk ellensúlyozta a világháború előtt kivándorolt (1904—1908 között a lakosság 5%-a) és a háború után elköltözött családok számát. A kisházépítéscso folytán a húszas években a városfejlődés a perifériákra tolódott: ott létesült 1925-ben új villanytelep és közcágóhíd is; a központonb egyedül a park mellett 1921-ben épített sportpálya volt közérdekű létesítmény

A világgazdasági krízis súlyos következményekkel nehezedett a gazdasági életre. Hat pénzintézet végzetesen megrendült, a malomvállalatok eladósodtak, a gépgyár bezárta kapuit, berendezése pedig idegenbe került, az építkezések volumenének lecsökkenése a két téglagyár egyikének kartell jellegű közös megegyezéssel elhatározott üzembeszüntetésével járt. Az újszerű gyártmányokat (lemez, panel, egzotikus furnír) piacra hozó furnírgyár a válságot átvészelte, és tovább fejlődött; feléje konvergált minden munkaerőfőlétségre, s az eredetileg 40 munkással induló üzem 1944-ig mintegy 600 alkalmazottal dolgozó egységgé bővült.

Századunk első négy évtizedében a művelődés síkján is regisztrálható néhány figyelmet érdemlő esemény. 1908-ban, majd 1938-ban egy-egy állandó színpadot állítottak fel, és ez biztosította a műkedvelő, valamint a hivatásos vándorszínjátszásnak megfelelő keretét; 1909-ben nyílt meg a „tudományos bioskop színház”-nak nevezett mozi. 1913-ban hosszas huzavona után sikerült a Munkások Dal- és Önképzőköre számára működési engedélyt kieszközölni. A középiskola elnyerésére irányuló évtizedes törekvést 1914-ben siker koronázta: polgári iskola nyitotta meg kapuit. Vonzóereje igen nagy volt; 1914—1919 között a tanulók 41,8%-a rekrutálódott a környékről. 1924-ben realgimnáziummá alakult át, de néhány évi fennállás után működését költségvetési okokból beszüntették.

Hovatovább úgy tűnt, hogy a XIX. századbéli rohamos lendület után Dettá mintha megrekedt volna a haladás útján, és további emelkedésre már nem volna képes. Fejlődésének azonban új távlatai nyíltak meg 1944 után. A szocialista átalakulás során teljesen megváltozott a társadalmi struktúra. A helység 6045 lakosából ma 3251 szocialista intézmények és vállalatok alkalmazottja.

Közigazgatási szempontból a régi beosztás idején, 1950-től 1968-ig (az 1956—1960 közötti éveket kivéve) Dettá rajonközpont volt; így megnőtt súlyllyal került egy sokkal szélesebb körzet gyűjtőpontjába. Lélekszáma ekkor rendkívüli módon megnőtt, s a rendelkezésre álló lakterület elégtelennek bizonyult; nagy tömegek ingáztak a rajonszékhelyre. A lakáskrízis enyhítésére több tömbház épült, a kisházépítéshez nyújtott hatósági támogatás segítségével új lakónegyed keletkezett. 1950 óta közigazgatásilag Dettához tartozik Opatica falu is.

A rajonálás megszűnése után is a helységben folytatta működését széles körű területi illetékességgel a bíróság, ügyészség és közjegyzőség.

A nagyüzemi mezőgazdálkodás lehetővé tétele céljából 1948-ban gép- és traktorállomás létesült, mely ma gépállományaival (152 traktor, 94 kombájn) 11 mezőgazdasági termelőszövetkezetet lát el. A földhöz juttatott dettai parasztság 1952-ben lépett a közös gazdálkodás útjára, és 730 hold földet művel meg. 1967-ben állattenyésztésre szakosított állami gazdaság is létesült. A mezőgazdasági szektornál nagyobb fajsúllyal a gyáripar szerepel a helység gazdasági életében. Profilja teljesen megváltozott, s az egykor virágzó malomipar helyét a faipar foglalta el. A Fafeldolgozó Vállalat (furnírgyár) köztársasági érdekeltiségű egység; közel 1000 alkalmazottat foglalkoztat, évi össztermelésének értéke 93 millió lej. Gyártmányainak közel 80%-át 20 országba exportálja.

A községgazdálkodás és helyiipar keretébe téglagyár, malom, asztalosüzem és egyéb kisebb vállalatok tartoznak. A két termelőszövetkezet közül az egyik bútorgyártásra rendezkedett be, a *Drum Nou* elnevezésű kisipari

szövetkezet pedig 38 egységével a legváltozatosabb kézműipari szakmákat egyesíti, melyek közül különös említést a 250 egyént foglalkoztató perzsa-szőnyeg-csomózó részleg érdemel. A kereskedelmet a dettai fogyasztási szövetkezet bonyolítja le; vidéki fiókjával együtt 57 egység tartozik hozzá.

Pénzügyi téren a Nemzeti Bank és a Mezőgazdasági Bank egy-egy fiókja, valamint a CEC-kirendeltség fontos.

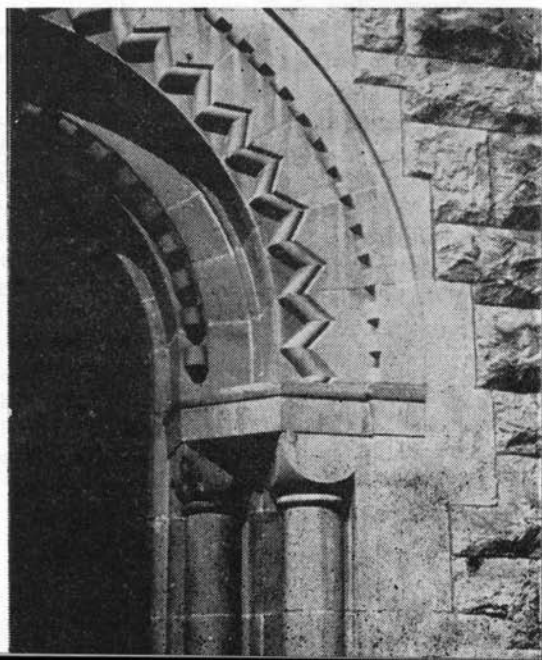
A kulturális tevékenység fókuszai az általános iskolák és líceum, összesen 1130 román, német és magyar tanulóval, kikkel — anyanyelvükön — 66 tanuló foglalkozik. Ezenkívül kultúrház, munkásklub egy-egy mozival és nyári színház adja a közművelődési tevékenységhez alkalmas keretet. Sok olvasót vonz a nyilvános könyvtár. Az egészségügyi ellátást kórház, poliklinika és szülőotthon biztosítja. A testedzés szolgálatában korszerű lelatóval ellátott sportpálya áll.

Csinosodott a helység arculata is. Utak kövezése, járdaépítés és felújítás, virágágyások létesítése, közvilágítás korszerűsítése egy-egy mozzanata a külső aspektus vonzóbbá tételének. A külsőnek különös fontosságot kölcsönöz az a tény, hogy Detta a jugoszláv határ közelében, nagyforgalmú turisztikai útvonalon fekszik, ahol a külföldi utas első, nem egy esetben döntő benyomásait szerzi hazánkról.

Ezek azok az adottságok és szempontok, melyek alapján Temes megye néptanácsának végrehajtó bizottsága javaslatot tett Detta várossá nyilvánítására. A minisztertanács elfogadta a javaslatot, és határozatba foglalta Detta várossá nyilvánítását.

A fiatal város előtt nem csekély feladatok várnak megoldásra. Folyószabályozás, közművesítés, strandfürdő létesítése a legáltalánosabb érdekek. A lakosság lokálpatriotizmusa és áldozatkészsége kezesség arra, hogy a városfejlesztési feladatok nem maradnak megoldatlanok. A messzenézó tekintet előtt pedig annak a lehető fejlődésnek körvonalai bontakoznak ki, mely a város altalajában talált hévíz sokoldalú hasznosításától várható.

Büchl Antal

Kós Károly:
Templomkapurészlet
Kolozsvárt
(Balogh Ferenc felvétele)

Ingázás — urbanisztikai anomália

A település a társadalmi élet, az emberi tevékenység megépített kerete, urbanisztikai tere, amely a különböző funkciójú urbanisztikai térelemek összességéből áll. Ezek közül a legfontosabbak a lakó- és a munkahelyeket magukba foglaló lakó-, illetve munkaövezetek.

A zavartalan emberi tevékenység szempontjából rendkívül fontos, hogy az urbanisztikai térben egyensúlyi helyzet, urbanisztikai téregység legyen. Ez akkor jön létre, ha a lakás és a munka funkcionális térelemei között a renden, a megszervezettségen, az egységen alapuló területi viszony alakul ki. Urbanisztikai téregység tehát csak akkor létezik, ha a funkcionális térelemek kapcsolata organikus, ha urbanisztikai rendszert alkotnak, mint amilyen maga a város is volt, a fogalomnak klasszikus, eddig általánosan elfogadott értelmezésében.

Az urbanisztikai téregység az emberből a területi egyensúly, az otthonosság érzetét váltja ki.

Az urbanisztikai funkcionális térelemek kapcsolatát a közlekedés hozza létre és tartja fenn. A települések, a város térelemei azonban területi rendszert, urbanisztikai egységet csak akkor alkotnak, és végeredményben területi egyensúlyi helyzet csak akkor valósul meg, ha a térelemeket összekötő kapocs valóban organikus, vagyis ha a közlekedés mind műszaki-gazdasági, mind társadalmi-egyéni szempontból hiánytalanul és optimálisan kielégíti a vele szemben támasztott sokrétű igényt. A közlekedés vonalas irányú; a közlekedési vonalak behálózják az urbanisztikai rendszert alkotó területet, és abban a véredények szerepét töltik be: elégtelenségük „vérkeringési” zavarokat idéz elő. Abban az esetben, tehát, ha a munka és a lakás funkcionális térelemei között a szerves kapocs, a közlekedés elégtelenné válik, akkor a települési terület urbanisztikai térbeli egysége megbomlik, s ezt urbanisztikai térbeli dualizmus váltja fel. Ennek következtében megszűnik a területi egyensúlyi helyzet, az urbanisztikai rendszert az urbanisztikai rendszertelenség váltja fel, és ezzel mind a társadalmi, mind az egyéni tevékenységre zavaróan ható jelenségek lépnek fel.

Ez általános tünet napjaink túlméretezett és állandóan növekvő városaiban. Így a közlekedés az urbanisztikai területszervezés döntő jelentőségű tényezője.

Munkaerőközlekedés

A közlekedés mennyiségileg és minőségileg egyaránt legfontosabb ága a „munkaerőközlekedés”, vagyis a dolgozóknak a munkahely és a lakóhely közötti, nap mint nap lebonyolódó helyváltoztatása. A munkaerőközlekedés tömegjellegű, csúsforgalom alakjában nyilvánul meg, a műszaki és gazdasági szempontokon kívül sokoldalú emberi kérdéseket ölel fel, és ezért az urbanisztika elsőrendű és komplex problémája.

Mindaddig, amíg a lakóhely és a munkahely a céhrendszerre jellemzően egy fedél alatt volt, de később is, kézművesek, kiskereskedők, szabadfoglalkozásúak

esetében vagy a kisvárosban — ahol a jelentéktelen távolságok miatt a munkahelyet rövid sétával el lehet érni — gyakorlatilag nincs munkaerőközlekedés, vagy elhanyagolhatóan csekély. A munkaerőközlekedés csak a termelőerőknek nagyarányú agglomerációja és a tevékenységi funkcióknak nagymérvű differenciálódása következtében lép fel és válik urbanisztikai problémává.

A munkaerőközlekedés lebonyolításának módja többféle, mert vagy gyalog, vagy egy közlekedési eszköz igénybevételével történik. Ez utóbbi lehet egyéni (kerékpár, személygépkocsi), vagy kollektív (villamos, autóbusz, trolibusz, metró, vasút).

A munkaerőközlekedést — mint minden mozgást — fizikai tényezők határozzák meg, amelyek között a következő a viszony: $t = \frac{s}{v}$ ebből $t = a$ közlekedés lebonyolításához szükséges és percekben kifejezett idő, vagyis a közlekedés tartama; $s = a$ tér, amiben a közlekedés történik, vagyis a kilométerben kifejezett út, a távolság, és $v = a$ közlekedés kilométeróránban kifejezett sebessége.

A munkaerőközlekedést a lakóház kapujától a munkahely kapujáig számítjuk és viszont. Ez összetételénél fogva kétféle lehet:

— *egyszerű*, amikor az alkotó tényezők homogének, mint például az egyéni közlekedés esetében: gyalog megyünk, kerékpározzunk vagy autózunk;

— *összetett*, amikor minden egyes tényező több különböző fajtájú részletteiből tevődik össze (heterogén elemek), így a társas közlekedési eszközök igénybevétele esetében, amikor például a lakásunktól gyalog elmegyünk a villamosmegállóig, ott várunk, azután villamoson utazunk egy bizonyos megállóig, onnan gyalog elmegyünk a trolibusz megállóig, ott megint várunk, azután trolibuszon utazunk egy bizonyos megállóig, és végül onnan gyalog elmegyünk munkahelyünk kapujáig.

Az összetett munkaerőközlekedés esetében — és ez adja az esetek túlnyomórészt többségét — képletünk a következőképpen alakul: $t = t_1 + t_2 + t_n = \sum t$. Mindezt pedig azért tartottuk szükségesnek kifejtetni, mert a szakirodalomban — amint látni fogjuk — gyakran találkozunk azzal a téves felfogással, hogy a munkaerőközlekedés fizikai tényezőinek kiszámításakor kizárólag a homogén elemeket kell tekintetbe venni: például csak a gyaloglást, tömegszállítási eszköz igénybevétele esetén pedig csakis ennek fizikai meghatározóit.

A munkaerőközlekedés fizikai elemei közül nem a távolság játsza a legfontosabb szerepet, hanem az idő, amely a távolság megtételéhez szükséges. (Köztudomású, hogy különböző sebességgel közlekedő szállítási eszközök azonos utat különböző idő alatt tesznek meg.) Emellett szól az is, hogy nem azt szoktuk mondani: „2–3 kilométerre lakunk munkahelyünkől”, hanem azt, hogy „félórányira”. A munkaerőközlekedés fizikai tényezői közül az időtartam a legfontosabb. Minél hosszabb a munkaerőközlekedés időtartama, annál rövidebb a regenerálódásra fennmaradó idő és viszont. Az időtartam csökkenésével pedig a dolgozó időt takarít meg, amit pihenésre, művelődésre, szórakozásra használhat fel, amit a családja körében tölthet el. Ezenkívül, a rövid közlekedési időtartam, valamint megfelelő körülményei folytán a dolgozó kipihenten jelenik meg munkahelyén, növekszik munkájának termelékenysége, figyelmesebb, koncentráltabb, és így csökken a munkabalesetek száma.

A gyakorlat bebizonyította, hogy a munkahelyek jelentős távolsága — a munkaerőközlekedés időtartamának hosszúsága következtében — terhet jelent a dolgozónak, de egyben kedvezőtlenül hat a munka termelékenységére is.

Világszerte széles körű vizsgálatok folynak a munkaerőközlekedés optimális időtartamának megállapítására.

Hazánkban L. Adler professzor behatóan foglalkozott ezzel a problémával, és kifejtette, hogy az eddig általánosan megengedhetőnek elfogadott 45 perces egyirányú munkaerőközlekedés túl nagy megterhelést jelent a dolgozónak, és ezért 30 percre kell csökkenteni. Ez még mindig azt jelenti, hogy a dolgozó naponta egy teljes órát áldoz a szabad idejéből. Adler javaslata szerint a tömegközlekedési hálózat megszervezésekor azt az elvet kell figyelembe venni, hogy a lakóhely és a munkahely közötti úttal a dolgozó legfeljebb 30–45 percet veszítsen (Prof. L. Adler: *Unele probleme privind sistematizarea zonelor industriale*. București, 1965). Johannes Schattel szerint a Szovjetunióban maximális szabványként 40 percet állapítottak meg, a jövőben azonban ezt szeretnék 30–35 percre csökkenteni (J. Schattel: *Fragen der sozialen Umgestaltung der Industrien und Städten*. Berlin, 1964). W. I. Lukianov úgy véli, hogy az optimális időtartam 12–15 perc, a megengedhető 20–30 perc, illetve egy 2–3 km-es gyaloglás (W. I. Lukianov: *Städtebaumaterialien der 6. Session der Akademie für Bauwesen und Architektur der UdSSR zu Fragen des Städtebaus*. Moskau, 1961). Szendrői Jenő szerint a tömegszállítási eszközök igénybevételével megtett út időtartama ne haladja meg a 30 percet (*Magyar Építészeti*, 1964. 5). M. Einsele szerint még jobb volna, ha nem haladná meg a 20 percet, ami általában egy 15 km-es távolságnak felelne meg (*Bauwelt*, 1963. 51–52).

Az elmondottak alapján a munkaerőközlekedés időtartama szempontjából a munkahelyeket a következő három csoportba oszthatjuk:

— *jelentéktelen távolságú munkahelyek*, amelyek a lakóhely közvetlen közeliében lévén, a munkaerőközlekedés időtartama elenyészően kicsi, tehát elhanyagolható ($t \approx 0$);

— *rövid távolságú munkahelyek*, amelyek esetében a munkaerőközlekedés tartama 30 percnél kisebb ($t < 30'$);

— *jelentős távolságú munkahelyek*, itt a munkaerőközlekedés időtartama meghaladja a 30 percet ($t > 30'$).

(Az időtartamok természetesen a munkaerőközlekedésnek csak egy irányára vonatkoznak. És — mint láttuk — osztályozáskor távolságot mondtunk, de időt értettünk.)

A fizikai elemek a munkaerőközlekedés nem egyedüli és minden tekintetben meghatározó tényezői, mert nemcsak a távolság, a sebesség és az idő jellemzik, hanem még egy egész sor olyan tényező is, amelyek a lélektan és az egészségügy keretébe tartoznak, s amelyeket a munkaerőközlekedés „komfortja” fogalmával azonosítunk. Mert nem mindegy, hogy a lakóhely és a munkahely közötti utat milyen kényelmi, egészségügyi és lélektani körülmények között tesszük meg.

Következésképpen a munkaerőközlekedés kondícióit a fizikai és a pszichikai-higiéniai tényezők együttesen határozzák meg: az előbbiek mérhetők, ez utóbbiak érezhetők, a fizikaiak főleg mennyiséget, a komfort tényezői pedig minőséget jelentenek.

Urbanisztikai értelemben a munkaerőközlekedés az a kapocs, amely a lakóhelyet összeköti a munkahellyel, de ugyanakkor lélektanilag átmenetet alkot az „aktív tevékenység”, a munka és a „passzív tevékenység”, a pihenés állapotai között, és mint ilyen, maga is tevékenységi állapot: rendeltetése a dolgozót előkészíteni a munkára, illetve a pihenésre. Ennek azonban csak akkor felel meg, ha feltételei optimálisak, ha a pozitív tényezők túlsúlyban vannak: a munkaerőközlekedés nem

teher, hanem kikapcsolódás, „kiszellőződés”, maga is a regenerálódásnak egy része, és ebben az értelemben szükséges, tehát jó. Ez esetben a lakóhely és a munkahely között urbanisztikai egység, területi helyzet jön létre, mert nem érzünk elszakadást az otthontól.

A város és a környező vidék, a közelebb-távolabb fekvő falvak között mindig szoros gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai kapcsolatok léteztek. Ezek közül a legfontosabb az árucseré: a falu szállította a mezőgazdasági termékeket és a nyersanyagot, a város az ipari termékeket. A rohamos gazdasági és kulturális fejlődés nyomán a város és a falu között egy más és új jellegű, de nem kevésbé fontos csereviszony alakult ki, a „munkaerő cseréje”. Ennek keretében a falu szolgáltatja a városnak a mezőgazdaság korszerűsítésével feleslegessé váló aktív lakosságból az ipari és segédmunkások nagy tömegét, a város viszont a falu művelődéséhez szükséges — jóval kisebb számú — szellemi dolgozót. Példaként megemlítjük, hogy a Kolozsvár melletti 5000 lakost meghaladó Szászfenes község aktív lakosságából csak kb. 900 dolgozik a községben, a mezőgazdasági termelésben, és több mint 2000 naponta Kolozsvárra jár be munkahelyére, a városból viszont kb. 40 szellemi munkás megy a községbe naponta.

Tömegjelenség

A munkaerőcsere az „ingázás” jelenségének alakjában nyilvánul meg, a városok állandóan fokozódó ipari munkaerőszükségletének következménye, és azokra az iparokra jellemző különösképpen, amelyeket sajátosságuk révén „fix” és a „szemifix” kategóriába osztunk. Ezek elhelyezését a nyersanyag, a szállítás, az energia, a víz vagy a fogyasztók nagytömegű jelenléte határozza meg. Ezeknél a munkaerő jó része az iparteleptől legtöbbször igen nagy, sokszor 50 km-en túli távolságra lakik. Ilyen eset áll fenn többek között a Bukarest, Brassó, Déva—Vajdahunyad, Galac—Brăila, Zsilvölgye ipari mikrorégiókban.

Az ingázás tömegjelenség, és hazánkban a dolgozók százazezreinek naponta megismétlődő, kétirányú óriási méretű népvándorlása.

Az ingázásnak mindeddig még nincs általánosan elfogadott meghatározása. Általában ingázáson interurbán viszonylatban lebonyolódó, hosszú időtartamú munkaerőközlekedést értünk. V. Craja mérnök ezt szabatosabban kívánja megállapítani; szerinte az ingázás olyan, interurbán viszonylatban lebonyolódó munkaerőközlekedés, amelynek izokronja meghaladja a 30 percet (Arh. Vasile Craja: *Aspecte și probleme de sistematizarea complexă a teritoriului*. București, 1965).

Amint látjuk, általában úgy vélik, hogy az interurbán reláció ténye, valamint a helyváltoztatás hosszú időtartama együttesen ingázást hoz létre. Az ingázás interurbán jellegét valamely munkaerőközlekedés egyetlen adminisztratív határozat következtében elveszítheti, ha a dolgozó részére lakóhelyül, illetve munkahelyül szolgáló két települést közigazdaságilag egyesítik — mint ahogyan az megtörtént például Lippa (Temes megye) és Radna (Arad megye) egyesítésekor, vagy akkor — ez általános jelenség —, amikor a várost környező falvakat bevonjuk a város közigazgatási hatáskörébe (például Szabadfalu vagy a Vörös Csárda-telep egyesítése Temesvárral). A helységek közigazgatási egyesítése következtében a köztük lebonyolódó munkaerőközlekedést nem tekinthetjük többé interurbán közlekedésnek, anélkül, hogy meghatározó fizikai és pszichikai tényezők, vagyis a közlekedés feltételei a legcsekélyebb mértékben is megváltoznának.

Hasonlóan bizonytalan az ingázás másik ismérve, hiszen elég gyakoriak az interurbán viszonylatban lebonyolódó munkaerőközlekedésnek azok az esetei is,

amikor is az időtartam 30 percnél kisebb, másrészt viszont szintén igen gyakran egy városon belül, tehát urbánus viszonylatban 30 percnél is hosszabb időtartamú egyirányú munkaerőközlekedésre kényszerül a dolgozó, mint például akkor, ha Bukarestben Piperán lakik és Jilaván dolgozik, de kisebb városokban is, így például Temesvárott, a Gyárváros—Fratelia viszonylatban. Köztudomású ugyanis, hogy a közlekedés a városon belül — a nagy forgalom, a tekervényes útvonal, a közlekedési eszközök kis sebessége, valamint az útkereszteződési „stoppok” és az átszállások miatt — körülményesebb, kényelmetlenebb és lassúbb, mint az azonos távolságon bonyolódó interurbán közlekedés.

Térdualizmus

Mindezek előrebocsátásával és anélkül, hogy az ingázás definíciójának végleges megfogalmazására törekednénk, mindenestre leszögezhetjük, hogy az ingázás a jelentős távolságú munkahelyek csoportjába tartozó és tömegjellegű munkaerőközlekedés, amelynek esetében a terület települései egymással ugyan funkcionálisan összefüggnek, de az összekötő kapocs szerepét betöltő munkaerőközlekedés elégtelen, még nem szerves, és ennek következtében a terület még nem alkot urbanisztikai rendszert, az urbanisztikai téregység még nem jött létre, a terület még az urbanisztikai térdualizmus állapotában van, tehát nem létezik, mert ilyen körülmények között nem is létezhet területi egyensúly-helyzet sem.

Az üzemben belül a termelés a legfejlettebb technikai követelményeknek megfelelően, a gépesítés és automatizálás, a korszerű technológia alapján a lehető legösszevontabb van megszervezve, az üzemben kívül viszont az ingázás, a szervezetlen munkaerőközlekedés miatt a dolgozó munkaereje, szabad ideje feleltlen módon elpocsékolódik. Ingázás esetében a munkaerőközlekedés a lakóhelytől való elszakadás, az „utazás” érzetét kelti, mert „felér” egy utazással, és így negatív fizikai és pszichikai hatással van a dolgozóra: elveszíti területi egyensúly-érzetét. Ezek szerint az ingázás olyan jelentős távolságú munkahellyel kapcsolatos munkaerőközlekedés, amely urbanisztikailag téregységbe össze nem fogott települések között bonyolódik le, utazás jellegű, és ezzel megbontja a dolgozók normális életviszonyait. Az ingázás urbanisztikai anomália.

Az ingázás hatalmas tömegeket hoz mozgásba. Bukarestben a dolgozók 10%-a a várost köralakban övező vasútvonalon kívül lakik, a kétmilliós Budapesten 170 000, az NSZK-beli 175 000 lakosú Bielefeldben pedig 55 000 dolgozó lakik a városon kívül. Hazánkban négy tipikus ipari mikrorégió 1964 májusában végzett ingázási felmérése a következő adatokkal szolgál:

Az ingázók száma közlekedési eszköz szerint

Helység	Vasút		Egyéb közlekedési eszköz	
	Személyek	Közlekedés	Személyek	Közlekedés
	% -ban		% -ban	
Vajdahunyad	10555	91,0	1050	9,0
Galac	18105	93,0	1068	7,0
Brăila	6456	43,5	8461	56,5
Ploiești	14900	69,3	6600	30,7

Az ingázás közlekedési eszköze főleg a vasút és az autóbusz, kisebb mértékben az egyéni közlekedés eszközei.

Az ingázás iránya szempontjából két kategóriába osztható: a vizsgálat tárgyát alkotó helységekre vonatkoztatva lehet *centripetális* (a góc vonzza a munkaerőt) vagy *centrifugális* (a góc munkaerőfeleslegét más település rendelkezésére bocsátja). Ezek szerint kétféle irányú ingázás létezik: a centripetális „beingázás” és a centrifugális „kiingázás”. Minden ingázó tulajdonképpen mind a két kategóriába tartozik, mert a lakóhelyéről kiingázik és a munkahelyére beingázik, mégis általában kiingázóknak nevezzük azokat, akik a városban laknak és a városon kívül dolgoznak, és beingázóknak a városban dolgozó falusiakat.

Az ingázás időszakosságát illetően viszont háromféle csoportot különböztetünk meg:

— naponkénti ingázást — ez állandó jellegű, és felöleli az ingázások legnagyobb részét;

— időszakos ingázást (heti, kéthetenkénti, havonkénti), ez leginkább az üzemekben és főleg építőtelepeken dolgozók munkaerőközlekedése, akik általában 50 km-nél messzebb laknak a munkahelyüktől;

— munkaévadingázást — amikor is a dolgozó az egész munkaidény alatt távol van a lakóhelyétől, például erdőkitermelésben, cukorgyártásban dolgozik.

Minthogy csak a naponkénti ingázásnak van urbanisztikai jelentősége, a továbbiakban kizárólag csak ezzel foglalkozunk, a teljesség kedvéért megemlítjük azonban az időszakos ingázás és a munkaévadingázás két közös és jellemző sajátosságát is.

Mindkét ingázásfajta megköveteli, hogy az abban részt vevő dolgozók részére a munkahely közvetlen közelében ideiglenes lakásról, munkásszállóról gondoskodjunk, ami természetesen a lakásalap ésszerűtlen gyarapítását teszi szükségessé, ez pedig terméketlen beruházást jelent. Az ilyenfajta ingázás a dolgozó és családja „kétfelé élésével” jár, ez nemcsak anyagi megterhelést és többletkiadást okoz, hanem a családi kapcsolatok meglazulásához is vezethet, aminek következtében a (zöld) faluban maradt családtagok között kitermeli az elhanyagolt, magára maradt „zöldözvegyet”, „zöldárvát”.

Az ingázás negatív következményei hasonlóak azokhoz, amelyek általában a jelentős távolságú munkahelyek munkaerőközlekedésének eseteiben fellépnek. Vannak azonban az ingázásnak még egyéb, sajátos következményei is, mint amilyen például a közlekedési utak és eszközök fokozott igénybevétele nyomán előálló megterhelés, valamint az ingázással járó közlekedési költségek számottevő részaránya. Ezek improduktív tehertételt jelentenek mind a család, mind a nemzetgazdaság szempontjából. Erre vonatkozólag példaként megemlítjük, hogy a már idézett 1964. májusi felmérés kimutatta, hogy a négy város — Vajdahunyad, Galac, Brăila és Ploiești — 39 850 beingázója vasúti bérletre évente összesen 33 440 900 lejrt költ, ami dolgozónként évi 873 lej improduktív kiadást jelent. Doehler megállapítása szerint az NDK-ban a Leuna-kombinát dolgozóinak 85%-a, a Buna-kombinát dolgozóinak 89%-a ingázó volt, és ezek 1958-ban fejenként átlag 274 márkát költöttek közlekedésre (Peter Doehler: *Systematisierung und Organisation von Industriekomplexen und Industrievierteln. Kleine Enzyklopädie Kompaktbau*. Berlin, 1962).

Az ingázásnak — urbanisztikai szempontból — pozitív következményei is vannak. Az ingázás következtében ugyanis a város és a falu között újszerű és sokrétű kapcsolat, termékenyítő kölcsönhatás alakul ki. Ez a várost illetően abból áll, hogy a falusi beingázó a várossal szemben kulturális, bevásárlási és egyéb igényekkel lép fel. (Egyetlen példaként megemlítjük a színházak látogatását, így Szászfenesen

több mint 150 lakosnak kolozsvári színházi bérlete van.) Ez a tény a várost nagy problémák elé állítja, mert a város művelődési, egészségügyi és közszolgáltatási intézményeit a város lakosságának megfelelően méretezték, s ezek a beingázók nagy tömege miatt elégtelenné válnak. A város nappali népességtöbblete a tömegközlekedés és áruellátás fejlesztését, a kereskedelmi hálózat bővítését követeli meg, de hatással van a kulturális intézményekre is. Másrészt viszont a falusi beingázó a városban az urbánus élet művelődési és polgáriassági vívmányaival barátkozik meg, ezeket falusi jellegű lakóhelyén is igényli (villanyt, vízvezetékot, gázt, járdát, naponkénti mozielőadást), és ezért ezek bevezetését szorgalmazza. Ennek következtében az ingázás a falu városiasodási folyamatának fontos tényezőjévé válik.

Urbanisztikai szempontból az ingázásnak nagy szerepe van az ingázók lakóhelyéül szolgáló falu átalakításában, és ez funkcionális jellegű. Az ingázás érintette falvak jórészt elveszítik a mezőgazdasági termelés helyének jellegét, és az ipari központok csatlós-településeivé alakulnak át, „hálózobavárosokká“, amelyek a város funkcionális, szakosított urbanisztikai térelemeit alkotják.

Távlatok

A mai ingázás formájában megnyilvánuló munkaerőközlekedés — vitathatatlán előnyei ellenére — mind a dolgozó, mind a társadalom szempontjából orvoslásra szoruló, beteges tünet. Feltehető tehát a kérdés: lehetséges-e, szükséges-e az ingázás megszüntetése, ha igen, gyakorlatilag keresztülvihető-e?

Megszüntetésével kapcsolatban két tendencia állapítható meg: az ingázóknak a városokba történő szervezett betelepítése; az ingázóknak a városok szomszédos peremközségekben való szervezetlen letelepedése.

Az utóbbi években hazánkban készült perspektivikus városfejlesztési tervek — előreláthatólag — 1980-ig megvalósulnak. Szerzőik szerint az ingázóknak a városokba történő áttelepítése is befejeződne, következésképp: az ingázás mint tömegjelenség megszűnne. Ez azonban igen nehezen (vagy egyáltalán nem) valósítható meg, hiszen a városok képtelenek az ingázók nagy tömegét befogadni. Az ország-szerte folyó nagyarányú lakásépítési akció csak a városok saját népességszaporodása és a régi lakásállomány fizikai clévülése következtében előálló lakáshiányt képes és hivatott pótolni. Ezen túlmenően pedig városainkban hiányzik is a megfelelő nagyságú terület, amely újabb lakóövezetek létesítéséhez szükséges volna. Városaink amúgy is túlon-túl felduzzadtak. Ezért úgy véljük, itt az ideje, hogy *a városok decentralizálása elvénél* érvényt szerezzünk, ha nem akarjuk, hogy teljesen elveszítsék emberi léptéküket.

A lakásépítési akciók keretében ma is megtörténik egyes falusi ingázóknak szervezett betelepítése a városokba. Ez főleg azokban az ipari központokban történik, amelyek — mint például Vajdahunyad, Nagybánya, Gheorghiu—Dej-város — kis településekből napjainkban fejlődtek városokká. Valószínű hogy a jövőben ez az áttelepítés még fokozottabb ütemű lesz, de az ingázást mint tömegjelenséget nem képes megszüntetni már csak azért sem, mert az egyre fejlődő ipar állandóan növekvő munkaerőszükségletét mind távolabbi vidékekről kénytelen fedezni.

Az ingázás felszámolására egyéni törekvés is van. Minthogy az ingázó család-jának csak csekély esélyei vannak magában a városban — például házvásárlással — letelepedni, a munkaerőközlekedés időtartamának csökkentése végett ellepik a városokat környező úgynevezett peremfalvakat, és ott telepednek le véglegesen. (Ennek formája ritkábban a házvásárlás, az esetek többségében az ingázó családja albérleti viszonyba jut.) A peremhelységek előzőnlése azok nagymértékű felduzzadását okozza, lakosságuk növekedése folytán a lakásviszonyok megromlanak, a köz-

szolgáltatási intézmények elégtelenné válnak, a közművesítés elmarad. Következésképp az ingázóknak a peremközségekben történő szervezetlen letelepülése csak egyéni megoldást eredményezhet. Ez viszont — legalábbis ebben a formában — nem felel meg a szocialista városépítés haladó elveinek.

Mindezekből kitűnik, hogy az ingázás, legalábbis mai, terhes formájában, nem szüntethető meg, mert a város nem képes befogadni az egyre növekedő munkaerősükségletet, és mert az ingázóknak nem kis hányada, egyéni okokból, nem akarja régi lakóhelyét feladni. Ez utóbbi eset áll fenn, ha a dolgozó falun akar lakni, a „zöldben“, mert előnyben részesíti a falusi életformákat, a kertes házat háztáji gazdaságával, a csendet, a természetközelséget, érzelmi vagy egyéb okokból nem akarja lakóhelyét elhagyni. Ilyen okok például: a család valamelyik tagja falusi lakóhelyén talál a szakmájának megfelelő elhelyezkedést; a munkahelyet technológiai sajátossága következtében a várostól távol helyezik el, s csak kisszámú munkaerőt igényel (például vízi erőmű esetében); a munkahely időszakos, nem állandó jellegű (például az építőtelepek); a munkahely ugyan állandó jellegű, de a dolgozó valamiképpen alkalmaztatását csak átmenetinek tekinti.

A közlekedési eszközök korszerűsítése, fejlesztése, a közlekedési vonalak kiépítése mind újabb és távolabbi falusi településeket kapcsol be az ipari központok vonzókörébe. Így a közlekedési vonalak kiterjesztése révén a munkaerőközlekedés távolsága megnövekszik, időtartama viszont csökken. Ennek következtében az iparvállalatok a jövőben is számíthatnak olyan munkaerőkre is, akik jelentős távolságra laknak a munkahelytől. Ilyen módon a közlekedési viszonyok megjavulása maga után vonja az ingázók számának emelkedését; ez egyenes arányban áll a közlekedési viszonyok javulásával. Feltételezhető tehát, hogy a jövőben is lesz olyan munkaerőközlekedés, amelynél a lakóhely—munkahely közötti reláció túlhaladja a mai urbanisztikai kereteket. A munkaerőközlekedés vonatkozásában kiküszöbölődnek a negatív tulajdonságok, és az ingázás emberi szempontból elviselhető viszonyok között fog lebonyolódni.

Az ingázás nem veti szét az urbanisztikai keretet, nem szünteti meg az urbanisztikai téregységet, a területi egyensúlyt, mert ezek az ingázás esetében nem léteznek, nem is létezhetnek, mert a különböző funkciójú települések nem alkotnak egységes urbanisztikai rendszert, hiszen az ingázás interurbán, illetve regionális jellegű települési viszonylatban bonyolódik le. És éppen ebben a tényben rejlik negatív jellege, abban, hogy a lakóhely- és a munkahely-funkciójú települések a munkaerőközlekedés következtében egymással szorosan összefüggnek, olyannyira, hogy összetartozóknak tekinthetjük őket, anélkül azonban, hogy organikusán egymással össze volnának kapcsolva, anélkül, hogy területi rendszert alkotnának.

De éppen a tökéletes szállítási és közlekedési eszközök — amelyeknek egy része még csak kísérleti stádiumban van — hivatottak arra, hogy megteremtsék a szerves kapcsolatot, az egymással összefüggő funkcionális urbanisztikai térelemek között, s hogy ezzel *superurbanisztikai egységbe* fogják össze a várost és a munkahelyét jó részének lakóhelyül szolgáló vidéket. Így újszerű „városrendszer“ jön létre, amelynek gerincét a munkaerőközlekedés tengelyei alkotják, megvalósítását pedig a modern, gyors és kényelmes közlekedési eszközök teszik lehetővé. Ezek révén az ingázás elveszíti negatív jellegét, és a jelentős távolságú munkaerőközlekedést a regenerálódás tényezőjévé alakítják át: a mikrorregionális viszonylat keretében megszervezett „városrendszer“ most már nem urbanisztikai, hanem superurbanisztikai, regionális teret alkot, amelyben megvan az ember területi egyensúlyérzetét kiváltó téregység.

Az űrkutatás perspektívái megmozgatták az emberek fantáziáját. Régmúlt korok ábrázolásaiban, még a barlangrajzokban is űrsisakos lények alakjait vélük felismerni. A bibliai Illés prófétát tüzes szekér ragadta az égbe: a tüzes szekéren nyilván űrhajót kell érteni. Mondják, hogy az évszázadok óta rozsdamentes delhi vasoszlop csakis idegen lények alkotása lehetett. A Baal-bek-i veranda hatalmas köoszlopait nem mozgathatta földi ember, ezt is itt járt űrhajósok építették, akárcsak a régi korok más megalitikus emlékeit. A „tunguz jelenség”-ről – egy letarolt szibériai erdősegről – szeretnék elhitetni, hogy azt a Földet megközelítő idegen űrhajó robbanása okozta.

Felsorolni is sok lenne, mennyi mindenbe belemagyarázzák idegen lények látogatásának kétségtelen jeleit.

Miért nem fogadja el a tudomány ezeket a „bizonyítékokat”? Egyszerűen azért, mert nem bizonyítékok. Gondolkodóba csak akkor esne a tudós, ha csak egyetlen parányi dokumentum, egy ismeretlen ötvözetű csavar vagy ehhez hasonló nyom maradt volna az idegen lények után, amelyről meg lehetne állapítani, hogy a földi technika ilyen készítésére képtelen volt a múltban.

CSÉSZEALJ ÉS HISZÉKENYSEG

Huszonöt éve újfajta izgalom tartja fogva az embereket. A tekintet az ég felé fordult. A régiek benne éltek a természetben, ismerték a bolygók és a Hold járását, és jól ismerték a hullócsillag-jelenségeket is. Elterjedt a híre, hogy ismeretlen eredetű tárgyak röpködnek a Föld közelében, s ezeket a jelenségeket el is keresztelték UFO (Unidentified Flying Objects – nem azonosítható repülő tárgyak) névre. Ennek a híre is elég volt ahhoz, hogy egyszerre mindenki az ég felé fordítsa tekintetét. Nemrégiben történt, hogy egy izgatott hang telefonált:

– A nyugati égbolton egy soha nem látott rendkívül fényes valami látható, nagyobb fényességű valamennyi csillagnál, és lassan mozog nyugat felé.

– Őn az Esthajnalcsillagot, a Venus bolygót látja, mely hetek óta uralkodik az égen – válaszoltuk neki.

– Az lehetetlen – mondta a telefonáló –, ötvenéves elmúltam már, s ilyet még soha nem láttam.

A Venus pedig hol mint esti, hol mint hajnalcsillag milliárd évek óta itt ragyog a Föld egén, s ragyogó szépségű fénye miatt nevezték el a szerelem istennőjéről Venusnak.

Egyik hajnalon álmomból vertek fel a hírrel, hogy egyik téren a munkába sietők nagy csoportja csodál egy különös valamit a délkeleti égbolton – bizonyára az UFO-t. Ők is a hetek óta ott ragyogó hajnali Venust látták. Az érdeklődést az előző napon megjelent újsághír irányította az ég felé: a lap egy külföldi UFO-jelenségről számolt be.

Az UFO, más néven repülő csészealj iránti érdeklődésnek megvoltak az indokai 1943–44-ben a német csodafegyverről elterjedt hírek alapján. A háború után fellendülő repülőgépipar és rakétatechnika sokféle megoldással kísérletezett, s érthető, hogy a nagyhatalmak figyelőszolgálatot létesítettek. Az ügy titkossága egymagában is elegendő volt annak elhitetésére, hogy a légterben időnként titokzatos testek röpködnek. A nagyközön-

ségtől nem lehet elvárni, hogy ismerje valamennyi csillagászati és légköri jelenséget. Ami pedig számára ismeretlen, könnyen válhat titokzatossá.

Telefonon és levélben sokszáz bejelentés érkezik hozzánk csillagászokhoz megfigyelt jelenségekről. A helyi bejelentések alkalmával egyszerűbb a dolgunk, mert ellenőrizhetjük, hogy mit látnak. Eddig minden esetben kiderült, hogy valamelyik fényes bolygót, hullócsillagot, tűzgömböt, mesterséges holdat, meteorológiai ballont, jelzőrakétát vagy a fényező felhőre vetített fényfoltját vélték UFO-nak. A felvilágosításban a megfigyelők rendszerint meg is nyugszanak.

Van azonban ennek a kérdésnek egy olyan oldala, ami sokkal nagyobb nehézséget okoz. Az emberek jó része kritika nélkül elhisz mindent, ami nyomtatva jelenik meg. Az tény, hogy Nyugaton ezerszerre több az UFO-hír, mint nálunk, de az utóbbi években egyre több jelenik meg a szocialista országokban is. Érdeemes erről elgondolkozni és következtetéseket levonni belőle.

Egy dolgot tudomásul kell vennünk. Nyugaton nincsen egyetlen tudományos folyóirat, amely UFO-eseteket komolyan tárgyalna. Sőt, nyugati tudósok tollából jelennek meg a legelítélőbb nyilatkozatok a náluk hihetetlen mértékben burjánzó UFO-hisztóriáról és a csillagjások működéséről – a XX. század szégyenének bélyegezve ezeket a jelenségeket*.

Más a hírközlés-felelőssége tudományos hírek tekintetében a napilapoknak, képes magazinoknak, de még a rádióknak és a tv-nek is, mint a tudományos folyóiratoknak.

És sokszorosan igaz ez Kelet és Nyugat viszonylatában.

Georges Adamski – akit neves csillagásznak kiáltanak ki, soha nem volt csillagász, csak frissítőket árult a Palomár-hegyi Csillagvizsgáló tövében, s a század nagy hazudozóinak figyelemre méltó képviselője – a maga nemében zseniális volt, amikor felismerve az amerikai nép hiszékenységet, kiadta nevezetes könyvét. Ebben a könyvben szemrebbenés nélkül megírja, hogy csészealj szállt le a közelében, abból egy ragyogó szépségű nő lépett ki, aki beinvitálta a csészealjba és közösen hosszabb utat tettek meg. A hölgy Venus-belinek mondotta magát (ahol 20 atmoszféra nyomású csaknem tiszta széndioxidból álló légkör van, s a hőmérséklet kb 300° C). A szerző csészealjként közölt egy képet, amelyről kiderült, hogy egy bányalámpa felső része. A könyvet több kiadásban milliók olvasták.

A mi közönségünk elképzelhetetlennek tartaná, hogy nálunk ki lehessen adni tudományos színezettel olyan könyvet, amiről az író is tudja, hogy tiszta hazugság. Azt kell megértenünk, hogy a nyugati mentalitásba ez belefér. Ha a közönség hiszékeny, az ő pénze bánja, ha hagyja magát kihasználni. És jó üzleti érzékű emberek, kiadók a hiszékenységet ki is használják.

A helyes kritikai érzék megszerzésében az első feltétel az, hogy írott betű és írott betű között különbséget tudjunk tenni. Nem szabad komolyan venni olyan kiadványokat, amelyek tudományos ellenőrzés nélkül jelennek meg.

Van aztán a dolognak egy másik oldala is.

A Földön kívüli élet problémáját komoly tudósok vetették fel, és mégis éppen ezen a téren jelei mutatkoznak a tudományt lebecsülő magatartásnak. Ostobáknak, szemellenzósóknak nevezik a tudomány képviselőit, mert nem adnak vakon hitelt mindenféle híresztelésnek, és nem veszik komolyan az UFO-kat.

Több bizottság zárójelentése több tízezer UFO-esetet kivizsgálva hivatalosan közölte, hogy vagy minden forgalomban levő UFO-fénykép hamisítvány, vagy ismert égi, illetve légköri jelenséget vélték UFO-nak. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája tudományellenes szenzációhajászásnak minősít minden hirt, amely ott működő tudományos bizottságokról vagy hiteles UFO-észlelésekről szól.

* A kézirat beérkezése után tette közzé jelentését az Edward Condon professzor vezette alatt álló egyesült államokbeli bizottság: végkövetkeztetései elvetik az azonosítatlan repülő tárgyak földön kívüli eredetéről szóló hipotéziseket. – A SZERKESZTŐSÉG.

Az UFO-vita érdekes vonása a csillagközi utak lehetőségének vagy lehetetlenségének problémája.

A felénk visszafordított kérdés így hangzik: ha egyszer a tudomány elismeri, hogy vannak lakott világok, vannak nálunk technikailag fejlettebb lények is, miért tagadjuk annak lehetőségét, hogy jobb űrtechnikáikkal eljöhessenek hozzánk?

A tudomány nagyon szűklátókörű volna, ha kijelentené, hogy mindaz, amire ma képelenek vagyunk – a jövőben lehetetlen. Éppen ma volna lehetetlen egy ilyen álláspont, amikor technikai forradalomban élünk, és ismeretanyagunk évtizedenként megkétszereződik.

Vannak dolgok, amelyekre érvényes a fejlődés, de vannak elvi korlátok is. Rakéta-technikánk ma még csak arra képes, hogy megközelítsük a Holdat és a szomszédos bolygókat, de már most megtehetnők, hogy egy parányi űrszondát harmadik kozmikus sebességre gyorsítva kijuttassunk a csillagközi térségbe. Igaz, félmillió évig tartana egy út a legközelebbi csillagig, de egyszer elérhetne oda – csak vissza nem térhetne.

Sokat fejlődik a rakétatechnika, a jelenlegit felváltják majd az atomenergiával működő űrhajók, és az is lehetséges, hogy a későbbiek hidrogén-héliumfúziós energia hajtja majd. Annak a lehetősége sincsen kizárva, hogy ennél is hatékonyabb hajtóműveink lesznek.

Az viszont tény – súlyos fizikai tény –, hogy ha egy tízezer tonnás űrhajót akarnék egy emberöltőn belül tíz fényév távolságra elvinni és onnan visszahozni, ahhoz csaknem Föld-méretű, tiszta hasadóanyagból álló rakétára lenne szükség. Azt sem tagadjuk, hogy megoldás születhet, és nem kell magunkkal vinni az utazás teljes üzemanyagát, de így is maradnak korlátok.

Tudjuk jól, hogy olyan örökmozgó, amely semmiből energiát termel, nem létezik. Ha valaki azt mondja, hogy a jövőben ez is lehetséges lesz, jobban tenné, ha nem avatkozna ilyen kérdésekbe, és inkább venné a fáradságot, hogy fizikát tanuljon.

Az a fontos, hogy fantáziánk kiinduló alapja helyes legyen. Fantázia tekintetében a ma igazi tudósait a fantasztikus regényírók sem múlják felül, annál inkább nem, mert a legfeltűnőbb fantasztikus regények neves tudósoktól származnak. Reménytelennek látszik minden olyan elgondolás, amely szerint az űrhajók a világtérből gyűjtenek üzemanyagot. A csillagközi tér billiószorosa ritkább közeg, mint a laboratóriumi vákuum.

Lehetetlen lenne tehát az érintkezés felvétele más lakott világokkal? Nem. Erről a reménységről nem akarunk lemondani.

Rendkívül bonyolult volna mindennapi életünk, ha minden ügyes-bajos dolgunkat csak úgy tudnók elintézni, hogy mindenhova elmennénk, ahol elintéznivalónk van. Telefonon viszont nemcsak a tengeren túl élőkkel beszélgethetünk, de az űrben keringő űrhajósokkal is. Vannak, akik úgy vélik, hogy még a csillagok közötti utazás is megvalósítható, ha előtte két lakott világ megbeszéli egymással ezt az utazást. Ahogy a világljáró autók nem viszik magukkal az utazáshoz szükséges üzemanyagot és élelmet, ugyanígy elképzelhető ez a csillagközi úton is. Ennek a feltétele viszont az, hogy legyenek lakott helyek, töltő-állomások és élelmiszerkereskedésekkel.

Elsőrendű dolog tehát, hogy megtudjuk, hol vannak hozzánk hasonló lények, mert céltalanul elindulni a vakvilágba igen kockázatos vállalkozás.

KAPCSOLATFELVÉTEL MÁS CIVILIZÁCIÓKKAL

Bizonyára vannak életet hordozó bolygók, amelyek nálunk alacsonyabb fejlettségi fokon állanak. Ezekkel az égitestekkel nincsen remény a kapcsolatfelvételre. A következőkben tehát nálunk fejlettebb, magasabb technikai civilizációval rendelkező lényekre kell gondolnunk. Olyan lényekről van tehát szó, akik legalább annyira ismerik a világot, mint mi, földiek. Az azonos ismeretnivó feltételezi, hogy ismerjék az égi mozgások törvényeit,

a fénytan és elektromosságtan törvényeit, legyenek távcsoveik és eszközeik a rádióhullámok felvételére.

A kapcsolatfelvételre szinte kizárólagosan az elektromágneses hullámok kínálóznak. Ezeket a sugárzásokat bocsátják ki az égitestek, ezek nélkül nem ismerhetnék meg más lények sem az égitestek tulajdonságait.

A mi műszereink segítségével radarvizsgangot tudunk létrehozni még a Jupiterrel is, de az égitestek spontán rádiósugárzását milliárd fényévek távolságából is fel tudjuk fogni. Ha a Venuson vagy a Marson nagyon erős, műsört sugárzó adók lennének, azokat már le tudnók hallgatni. Ahhoz azonban gyengék még rádiótávcsoveink, hogy a legközelebbi csillag körül keringő bolygó esetleges műsoradását észleljük. De arra már képesek lennének, hogy akár 10 fényév távolságból felfogjunk nekünk szóló, irányított jelzéseket.

Gondoljuk csak meg: ilyen nagy teljesítményű rádiótávcsoveink csak nemrég épültek. Ha korábban is hívtak már bennünket, százezer évek is eltelhettek, mi pedig észre sem vettük, hogy keresnek bennünket, mert nem volt hozzá érzékeny műszerünk.

Már tettünk is valamit. Évekkel ezelőtt nagyobb rádiótávcsovek irányultak a tau Ceti és az epsilon Eridani nevű csillag felé, de sajnos, onnan nem fogtunk fel értelemre valló jelzéseket, csak a kozmikus rádiózörejeket, amilyenekkel tele van az egész Univerzum.

De vajon milyen hullámhosszon üzenhetnének? Arra sem lenne időnk, hogy rádióhullámok egész tartományát végigtapogassuk. Ha semmi mást nem feltételezünk, csak azt, hogy legalább annyira értelmesek, mint mi vagyunk, máris kapunk útbaigazítást. A világtérből a rádióhullámoknak szinte teljes skálája jelentkezik. Van azonban egy kitüntetett hullámhossz. Ez pedig a semleges hidrogén 21 cm-es rádióhulláma, melyet a világűrben található nagyterjedésű hidrogénfelhők sugároznak. Ezt nekik is tudniuk kell, különben ismereteik hiányosak lennének. Viszont éppen a hidrogén mindenfelől érkező sugárzása miatt ez a tartomány erősen zajos. Nekik is eszükbe juthat, hogy ennek a hullámhossznak felső vagy alsó oktávját kell használni hírközlésre. Annál is inkább jó lenne ez, mert ezeket még a földi légkör is átengedi. Nekik is tudniuk kell, hogy az élethez légkör kell, s a légkör elnyeli a sugárzások tetemes részét.

Valaha, amikor a Marson értelmes lényeket tétéleztek fel, és még ismeretlen volt a rádiózás, fényjelekkel szándékoztak üzenetet küldeni. Ma, a lézer felfedezése után, ismét előtérbe került a fényjelzés lehetősége. Ki is dolgoztak már igen hatékony megoldást, de általában mégis a rádióhullámokra gondolunk elsősorban.

HOGYAN VEHETÜNK TUDOMÁST EGYMÁSÓRÓL?

a) A Földtől egyre távolabb küldünk űrszondákat, amelyek rádió útján küldik megfigyelési eredményeiket. Egy távoli világ lakói nagyon érzékeny műszereikkel felfoghatnak ilyen jelzéseket, s ezáltal tudomást szerezhetnek rólunk.

b) Hasonlóképpen a mi nagy antennáink is felfoghatnak olyan közleményeket, amelyeket egy más bolygó saját népének sugároz. A jelzések rendszerességéből határozottan megállapítható, hogy értelem van mögöttük.

c) Ha két olyan fejlett civilizáció, amelyeknek mi az összekötő vonalába esünk, már kapcsolatot tart fenn egymással, lehallgathatjuk a beszélgetést – noha valószínű, hogy jelrendszerükből semmit sem értünk meg. Mégis egyszerre két lakott világ létezéséről szerezhetünk így tudomást.

d) Lehet, hogy a tér messzeségeiből már évezredek óta ostromolnak bennünket hívőjelekkel, s technikánk hamarosan odafejlődik, hogy fel is foghatjuk azokat.

e) Lakottnak sejtett világok felé mi is küldhetünk irányított jelzéseket, hogy vegyzenek észre bennünket.

f) Űrszondákat juttathatunk a csillagok terébe, s amikor azok műszerei, számítógépei megállapították, hogy nem természetes sugárzás jeleit fogták, a felvett jeleket felerősítve a Föld felé sugározzhatják.

g) Más lakott világok küldhetnek a mi környékünkre felderítő szondákat hasonló elgondolással.

h) Nagyon fejlett technikájú lények, nem számolva az idővel, ha másként nem, évszázados repülés után meglátogathatnak bennünket...

i) Berendezhetnénk egy kíségetestet, ahol mindent megtermelhetnénk, s nemzedékek válhatnak egymást, hibernálással, altatással meghosszabbítanók az űrhajósok életét, s egyszer csak elérkezhetnénk hozzájuk.

Mind ezek tudományos lehetőségek, s csak annyit kell hozzátenni, hogy a mai napig nincs tudomásunk értelmes lények felfogott jelzéseiről, nincs semmi elfogadható bizonyíték arra, hogy a múltban vagy a közelmúltban jártak felénk akár automata űrszondák, akár értelmes lényeket szállító űrhajók.

Ma még felmérni is nehéz, mit jelenthetne számunkra egy nálunk sokkal fejlettebb társadalommal való találkozás. Ezért érthető, hogy komoly emberek munkálkodnak az értelmes lények felkutatásáért és a kapcsolatfelvételért.

Az utóbbi időben – nem tudományos folyóiratokban – megjelentek közlemények, hogy értelmes lényekre valló jelzéseket fogtak fel a nagy rádiótávcsövek segítségével. Valóban érkeztek érdekes jelzések, olyanok, amelyek másodpercnyi vagy annál is rövidebb időközökben, milliomodmásodpercnyi pontossággal szüntelenül ismétlődnek. Ilyen pontosan ismétlődő impulzus még az automatáknak is becsületére válnék. A természet azonban ilyet is tud produkálni, értelmes lények beavatkozása nélkül. Vannak ugyanis lüktető, pulzáló csillagok (pulzárak), amelyek fénye óramű-pontossággal, lüktetésszerűen ingadozik. Ismerjük a törvényt, mely szerint a lüktetés üteme annál szaporább, minél sűrűbb anyagú a csillag. Százmilliószoros vízsűrűség esetén a lüktetés periódusa már másodperc-rendű. Ha valóban ez a lüktetés oka, valószínűnek látszik, hogy vannak ilyen sűrű anyagból álló csillagok is. Ilyen anyagból egy köbdeciméter a Földön százezer tonna súlyú lenne. Ez is fontos üzenet számunkra, ha nem is értelmes lényektől származik.

Ha pedig két ilyen sűrű anyagú csillag kering közel egymáshoz, a keringésidő is másodperc-rendű lenne, ami szintén oka lehet az észlelt impulzusoknak.

HOGYAN ÉRTHETNÖK MEG EGYMÁST?

Idegen országban járva, ha nincs közös nyelv, nehezen érthetjük meg egymást. Pedig mindketten ugyanabban a világban élünk, csak fogalmak kifejezésére más szavakat használunk. De ha például két matematikus találkozna, már lenne közös nyelvük, a matematika jelrendszere.

Mi lehetne közös egy földi ember és egy másik lakott világ értelmes lényé között, ha még testi felépítésük és információcseréjük jelrendszere is egészen más?

Vizsgáljuk meg, mi lehet bennük közös, ha a világnak ugyanazon egyetemes törvényeit ismerik, mint mi.

Sem testi felépítésük, sem pedig környezetük, használati tárgyaik, közlekedései eszközeik nem olyanok, mint a miénk. Mégis lesz két dolog, ami mindkettőnkben közös: a fizikai törvények ismerete és a matematikai logika. Semmi másra, csak erre épülhet fel az a kozmikus jelrendszer, ami a lakott világok társalgási nyelve lehet. (Függetlennek kell lennie ennek a nyelvnek a számrendszerektől is, mert semmi nem indokolja, hogy két lakott világ ugyanolyan alapú számrendszert használ.)

Aljón rendelkezésre egy rádióadó, amelyen morzejeleket adhatunk le, tehát rövid és hosszú jeleket. Erre az alapra építette fel Freudenthal holland professzor a kozmikus nyelvet, a lingua cosmicát, amit a két szó első tagjaiból rövidítve – linkosznak nevezünk. Érdekes-

sége ennek a nyelvnek az, hogy egyszerű matematikai műveletekkel közölni tudja a társalgás alapfogalmait egészen a magatartást kifejező fogalmakig.

Ha nagyon sok jelet használnánk, akár a gobelin, vagy a tv-kép finomságával közölhetünk ábrákat, hiszen mindkettő lényegében pontokból tevődik össze.

Bűnügyi nyomozók sok titkosírást megfejtettek már. A fizikusok és matematikusok is rendelkeznek ennyi találékonysággal. Ha sikerülne más csillagbeli kollégáinknak tudtára adni, hogy milyen tv-képtechnikát alkalmazunk, folyamatos események is közölhetők lennének.

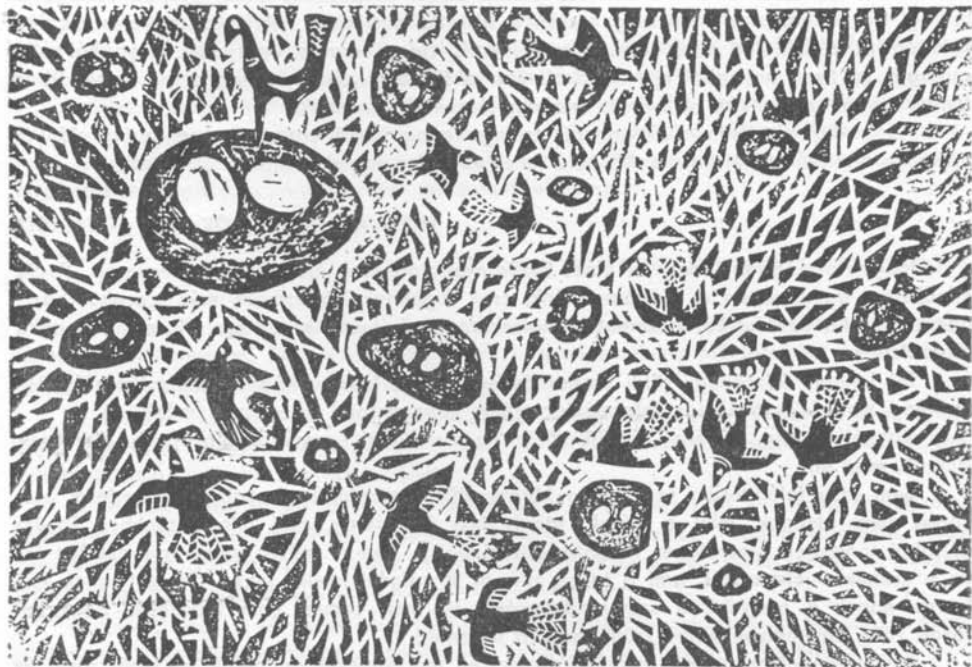
Elképzelhető egy közös érintkezési nyelv kialakítása, amelyben a fogalmak ugyanolyan megállapodásszerű jelek lennének, mint a földi nyelvek jelrendszerei.

AZ IDŐ PROBLÉMÁJA

Ha kiderülne, hogy az első lakott világ száz fényévnnyire van tőlünk, s minthogy a fénynél gyorsabb üzenet nincs – ugyanígy terjednek a rádióhullámok is –, egyetlen üzenetváltás 200 évet venne igénybe.

Sem a társkeresés, sem pedig a kapcsolatfelvétel nem mellőzheti az idő-tényezőt és azt a képességet, hogy nagyobb távlatokban tudjunk gondolkodni. Ma még csak öt- és tízéves tervekről beszélünk, de a jövődő építésében lesznek olyan feladatok, amelyek megvalósítása évszázadokat igényel. Sokszor mondjuk, hogy az ember úrrá lett a természet fölött, s átalakítja azt. Akár a Föld vízrendszerének megváltoztatására, akár a sivatagok termővé tételére gondolunk, évszázados időszakokra kell a terveket elkészíteni. Vannak még rendeznivalóink a magunk portáján is.

Nemcsak technikai szempontból, más szempontokból is fel kell még nőnünk ahhoz, hogy a lakott világok nagy társadalmában a földi ember is polgárjogot nyerjen.

Szöcs Agnes: Kerekérdő (linómetszet)

Egy vers egyedül

*Egy vers egyedül jár az utcán,
egy vers szavalja önmagát:
trocheus, daktilus, daktilus, jambus,
szavalja, skandálja önmagát,
könyv nélkül tudják már a kapualjak,
és keservesen unják már a fák.*

*Egy hordó rizling lerészegedett,
kerekre hízott, pattanó pántú,
egy hordó rizling, mint a disznó,
gajdoló hordó, dülledt dongájú,
s okádik most, mint amikor
trágyába loccsantja moslékát a vályú.*

*Az ösztöke önmagát ösztökéli,
egy gonosz lélek önmagát kísérti,
önmagával egy félkenyér beéri.*

*Egy új ház beköltözött önmagába,
összkomfortba, fürdőszobába,
konyhába, hallba, ebédlőbe,
de nincs aki az ebédjét megfőzze.
Ebédlőbe, hálósobába,
de nincsen aki ellenkezve,
s mégis simulón bújna hozzája.*

*Egy hatlövetű pisztoly öngyilkos lett,
egy hinta elszedült, egy pakli kártya
csalni kezdett, egy üveg kékitő
önmagát kifehéritette.
De én hol voltam? Hova költöztem be?
Mit szavaltam?
Ofélia,
ne vonulj kolostorba, emlékeztess,
ídomíts az ostoros emlékekhez,
hagyd a kolostort, kell nekem
a tótágásra fordult ének is,
az értelem
kibicsaklott bukfence is,
hogy a kékitő engem fehéritsen,
hogy egyszer visszategessen az Isten.*

Ofélia, nyugtass meg észveszejtő
daloddal bár, bomlott szavakban rejő
nyugalom bomlatlan bimbájával,
vigasztalj, békéltess, csitíts el, mondd, hogy
én rúgtam be, én csaltam, én szédültem,
de most már jobban vagyok, főbe lőttem
magamat, ezért élek, legalább
ezért ...

Egy vers az utcán egyedül,
és én is egyedül, Ofélia,
szabad-e versnek elnémulnia?

Eredj, siess, keresd meg azt a verset,
egyedül jár az utcán, csókold szájon,
Ofélia, mondd, hogy én küldtelek
egy húszasért vagy ezer éjszaka
álmatlan álmaiért,
hát nem mindegy? Na, indulj már, keresd meg,
egy kicsit csapd be, egy kicsit szeressed,
mert anélkül érdes lesz kő a kőhöz,
szótag a szótaggal összeférhetetlen.
hitünk fekélyes, vágunk libabőrös,
a lelkiismeretiünk pattanásos ...
Ofélia, tudod, hogy anélkül csak
a szajha közöny ölelne magához.

BÖZÖDI GYÖRGY

Önkéntes népdal egy 16 éves gyermek sírkövére

Látod babám, látod
 azt, amit én látok,
jaj, de hiába látod,
ha úgysem azt látod,
 amit én látok:
ezt az egész elmúlt
 és eljövendő
s nálunknál semmivel sem jobb
és semmivel sem rosszabb
 világot,
de mind egyszerre látod?
 Ha nem egyszerre látod,

nem csodálom, ha részletekben
 ki nem állod,
s egyszerre borítod magadra
 a világot.

Te, amióta ezt a sínen megölt
16 éves gyermeket megírtam,
tudom, hogy egyszer (valamire)
őszintén válaszoltam.
Magam sem tudom, hogy mit s mire,
inkább csak azt, hogy egyszer
őszintén válaszoltam.

Jaj, vannak bajok,
s ti felnőtt emberek
gondoljátok meg,
mi is voltunk egyszer
gyermekek.
És aki nem volt gyermek,
az úgy vigyázzon,
majdnem kimondom, ami áll
a számon.

Jaj, nem tudom,
nincs gyermekem,
de amíg éltem,
hihetetlen
és lehetetlen,
mind csak a gyermekeket
őriztem — és féltem.

Te, én
mindenesetre nem tudom,
és nem vitatkozom
a többi felén,
de amikor 16 éves gyermek
voltam én,
én
nem kötöttem dróttal
a lábam a sínekhez,
nem én!
De nem vitatkozom
a többi felén.

Nem baj, még akkor is,
ha nem igaz is,
de tegyünk igazat
ezeknek a gyermekeknek,
akik elmennek
közülünk,
amíg nem is
ismertek meg.

Lehet, hogy lopott,
legyünk tisztában egymással
főleg mi, felnőtt emberek,
legfőntebb 30 lejt lopott,
és önként meghalt miatta

ez a gyerek,
de legyünk tisztában egymással,
emberek.

Jaj, ez a gyerek!
Nekünk mind pont ilyen
emberek kellenek
(illetve kellenének),
de már ez sincs,
ezért szól róla ez az ének,
mert nekünk pontosan
ilyen emberek
kellenének,
aki 30 lejért meghal,
ha vége a becsületének,
s ti többi fiatalok
s ti többi vénék,
egyébről nem vitatkozom,
de nekünk éppen ilyen
becsületes gyermekek
kellenének:
erre én rábíztam volna
magam (ha tudtam volna),
amíg élek.

Mért haltál meg
olyan fiatalon
30 lejért?
Te nem tudod,
mit győtri ez
másnak a szívét.
De lehet, hogy
valami rossz függöny
idáig is leért.

Te lekötötted dróttal
magad a sínre,
de azért nem jutottál
messzire.

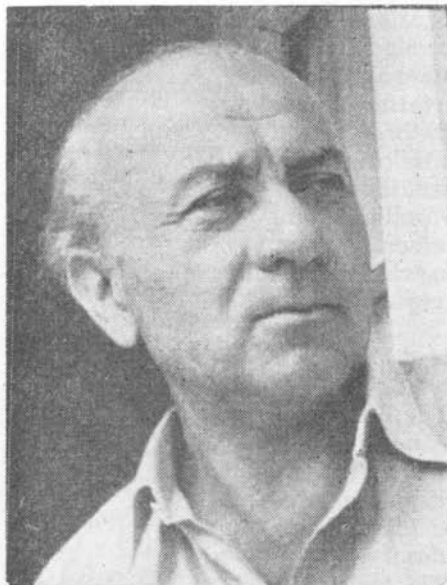
Csak elütött a vonat, s ráadásul
a vicinális
aránylag könnyű volt neked
(lehet, hogy szörnyű),
de nem állítottad meg a kereket,
megy a vonat iszonyúan tovább
máris.

KÁNTOR LAJOS

Illyés Gyula — vagy a cselekvés költészete

*mert nincs szabadjegy
jól haladni a korral*

(Oda a törvényhozóhoz)

A *Korunk éveinek margójára* című előadásában, 1938-ban, szigorúan a tényekhez ragaszkodva, s nyilván nem gondolva arra, hogy valamikor egy irodalmi perben tanúnak idézik meg e sorraival, Gaál Gábor azt mondta: „Csak a dolgokra figyeltünk s nem a kitalálásra! A költészetet, a verset is csak akkor soroltuk a lap közleményei közé, amikor a magyar versben, épp a mi kezdeményezéseinkre, Illyés Gyulával és József Attilával, akik innen is indultak, megjelent ismét a magyar költészetben az életközösségbeli, a társadalmias látománya” (*Válogatott írások* I. 686.) Emlékeztető szavak, de jelképesek is. A *Korunk* költészetének nyitányát, 1932 decemberében, ők ketten: Illyés és József Attila jelentik. „Törvénnyel, joggal szembeszállva” kezdődik „e különös honfoglalás” a lírában; az „Ezer veszély közt tíz körömmel” maguknak hazát

kaparó pusztai cselédek sorsát idézi meg a folyóirat vezető helyén Illyés Gyula (*Hősökről beszélek*), és ugyanebben a lapszámban hangzik fel a József Attila-i *Invokáció*: „Énekelni oly nehéz itt, énekelj a munkások dalát!”

Ez a párhuzamosság-egység azóta jórészt feledésbe merült — a két költő pályája és értékelése más-más irányban fejlődött. Gaál Gábor ugyan már a József Attila tragikus halála után jól emlékezik, sokak azonban a sors kegyetlenségét igaztalan vádakkal, önkényes szembeállításokkal igyekeztek ellensúlyozni, helyrebillenteni. A fiatalabbak tudatában azután Szárszó intelme vagy a „kényelmes” túlélés hamis alternatívája rögződött, s a közben eltelt harminc esztendőről nem vesznek tudomást. József Attila nem kisebbithető, a modern magyar lírát uraló alakja, persze, ettől nem lesz nagyobb, a mi valóság- és irodalomismeretünk azonban minden kizárólagossággal csak veszíthet. Ezért van szükség, meggyőződésemm, az Illyés-kérdésben per-újrafelvételre.

Az irodalomtörténetnek vannak visszatérő pillanatai. Közismert Móricz Zsigmond, illetve a *Hét krajcár* lelkes fogadtatása, a kor legjobbjainak, Adynak,

Kosztolányinak, a fiatal Lukács Györgynek egymással szinte versengő hódolata. Nos, húsz évvel később megismétlődik a költőkoszorúzás: egy fiatal népi tehetség úgy tör be első kötetével a magyar irodalomba, hogy egyszerre készíti teljes elismerésre a *Korunk* szerkesztését frissiben átvevő, 19-es emigráns Gaál Gábort és a *Nyugat* nagyreményű ifjú kritikusát, Németh Lászlót. Még a kritikai munkamegosztás is az irodalomtörténeti párhuzamra figyelmeztet. Gaál Gábor a *Korunk*-ban a *Nehéz föld* szerzőjében már-már „forradalmi szabadsapat”-ot üdvözl, cikke csupa felkiáltójel; jelzői, minősítései közül írjunk ide néhányat: „páratlan”, „kivételes ifjú”; „Ércdallamok és dacok szerzője. Kemény és meleg”; „egy költő ismét, aki szeretni való: csupa öröm, hogy van, s hogy ilyen férfiasan beszél”. Első versei között pár olyat talál, „mely az idő kapuira való”, így hát — összegezi véleményét — „Ma ez a költő!” (*Egy költő szól. Korunk, 1929. 241—242.*) Az új magyar vers lehetőségeit kutató Németh László — a Móricz-novellák stíluszagadságán elámulva Kosztolányira emlékeztetve — Illyés hatalmas tehetségét a „politrikus” verselésben („egy tagoló s egy időmértékes hajlam interferenciája”) ragadja meg, boldogan ismeri fel saját elméleti feltételezésének inkarnációját: „Illyésre azonban úgy nézek, mint a csillagra, aki ott jelent meg, ahol kiszámítottam. Láttam a magyar líra lehetőségeit s csodálkozva néztem szét: hát senki sem vállalja? Most itt a csillag, s én tökéletlen csillagász, lélegzetviesszafojtva lesem, arra fut-e, amerre naiv képleteim szerint futnia kell.” (*Illyés Gyula: Nehéz föld. Nyugat, 1929. Készülődés I. 158.*)

A XX. századi magyar líra egyik irodalomtörténeti pillanatáról van tehát szó, egy új korszak beköszöntéséről, amelyet olyan tehetségek munkálnak, mint József Attila (a megérdemelt elismerést, rangot ő jószérével csak halála után kapta meg!), Erdélyi József, Szabó Lőrinc — és Illyés Gyula. A leghitelesebb tanú, a *Nyugat* első nagy nemzedékét képviselő mester, majd barát, Babits Mihály 1932-es megállapítása történelmi érvényességűnek bizonyult: „A mi korunk, az Adyé, sokban kényszerű és szükséges reakció volt az elposhadt és hamissá vált népiesség és magyarság ellen. De régen rémlett már, formauntság kódén s izmusok útvesztőin keresztül, a magyar és népi formák feltámasztása s korszerűvé tétele mint legfőbb lehetőség, legnehezebb és legszükségesebb feladat... Mily öröm tudni, hogy vannak fiatal új költők, akik ezt a feladatot már el is végezték! És ez több, mint formai feladat. A nép versével a nép lelkéből jön be valami az irodalomba: nagyobb egyszerűség, nagyobb tisztaság, a »százados szelíd szegénység« szelleme. Ennek a szellemnek a költője Illyés, aki tud a népé lenni anélkül, hogy a kultúrát megtagadná, és a kultúráé, anélkül, hogy a népet. Tud magasra szállani és lágy maradni s gyengéd; szeretetet és igazságot sugározni Dózsa seregében.” (*Három öreg. Nyugat, 1932. Illyés Gyula versben és prózában. Írók két háború közt 112.*)

A babitsi irodalomtörténeti betájolás legfeljebb annyiban szükségelt korrekciót, amennyiben az avantgarde szerepét elhallgatja — olyan költők esetében, mint például Illyés Gyula (és természetesen József Attila — de róla Babits nem beszél). Noha nem osztjuk a *Híd* s még inkább az *Új Symposion* körétől hangoztatott nézetet, miszerint a *Nyugat* költészetével szemben a fővonalat, az igazán előremutatót Kassák és csoportja jelenti e század első felében, az új-népiségnek az avantgarde előgyakorlattal felvértezett ágát tartjuk igazán fontosnak — a későbbi korszak, az ötvenes évektől beérő líra eredményeinek ismeretében is. (Ebbe a tágon értelmezett népiségbe József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula mellett besorolhatjuk például Juhász Ferenc és Nagy László költészetét!)

Visszatérve a babitsi idézethez, hasznos lesz tisztáznunk a „százados szelíd szegénység” félreérthetőségét is. Az induló Illyés valóban szeretetet és igazságot su-

gároz Dózsa seregében — de természetesen csak a seregen belül. És a „sereg“ pályája kezdetén nagyon is konkrét jelentésű Illyés számára. 1919-ben jóformán gyereklővel jelentkezik a munkáshatalom fegyveres védelmére, az ellenforradalmi terror idején egyetemi hallgatóként illegális munkát vállal, s amikor ezért menekülnie kell az országból, a politikai emigrációval tartja a kapcsolatot. Hogy ezek a mozgalmas mozgalmi évek mennyire nem futó kalandot jelentenek a magát kereső ifjú számára, arra Gara László Illyés-könyvéből idézhetjük a költő mai emlékezését, az évtizedekkel később elkészített mérleget, ítéletté formált véleményt, a *világnézeti és művészeti síkon egyszerre kibontakozó forradalmi akarásról, cselekvésről*: „Ha van a tehetségnek még egy mértéke ebben a században, csakis az lehet: ki hogyan volt képes művében ezt a két fonalat a kíváncsi szerint egybefűzni.“ Párizs Illyésnek azt adja, amit korábban Adynak (és valamivel később József Attilának): kulcsot a világ megismeréséhez. És ahogy a szimbolizmus, illetve az expresszionizmus, a szürrealizmus nem folytatás nélküli, divatos kacérkodás a költők pályáján, úgy rögződnek egy életre a szociális tanulságok — túl minden szervezeti kereten, kötöttségen vagy akár időleges kiábrándultságon.

Visszatérése után Párizsból, 1928-ban Illyés még *A köztársaság jövőjéről* cikkez a *Korunkban*, s a recenzált francia cikkgyűjteményből a kommunisták véleményét hiányolja. Első irodalmi vonatkozású Korunk-cikke előtt ugyanitt *Vallásfűjlesztés* címen ír tanulmányt (1929), a különböző vallási áramlatok, illetve a materializmus társadalmi feltételezettségét kutatva — néhány utalással a Szovjetunióra. Egy évvel később, miközben Berda József verskötetét méltatja, lényegében politikusan — bár lehet, némi kiábrándultsággal — szögezi le: „A világot nem a költők fogják megváltani... A költő dolga, hogy magán át kifejezze korát és előremutasson. Ha korát hünen és becsületesen fejezi ki: ebben automatikusan már benne lesz a továbbmutatás is“ (*A líra él. Korunk*, 1930. 76). Az emigrációban élő Hidas Antal könyve még elkerülhetetlenebb alkalmat ad a kérdés felvetésére: „Melyik az igaz, s mi a fontosabb, a szépség-e vagy a közvetlen utilitaritás? Ki fejez ki többet korából, az-e, aki őszintén saját magát mutatja meg, mint egy kor-szak tagját, vagy az, aki saját magáról szót sem szól, hanem csak azt veszi, ami közös? És melyik a hatásosabb?“ A recenziót megállítja egy-egy antipoétikus részlet, de aztán magával ragadja a közösséget szolgáló indulat; „Az esztéta elhallgatott, inter arma“ (*Egy proletár-költő. Korunk*, 1930. 842).

Ellenérvként — de inkább a bizonytalanság, a bizakodás és kétely váltakozó kimenetelű csatájának jelzésekként — Illyésnek az *Erdélyi Helikonban* ugyancsak 1930-ban napvilágot látott vallomását említhetnénk, amely része a „Fiatalkor. Vallomások és vélemények a magyar irodalom hivatásáról“ címen közölt antológiának. (Többek között József Attilát, Dsida Jenőt szólaltatták meg a szerkesztők.) Illyés meglehetősen nyíltsággal beszél, s kételyeit félreérthetetlenül a forradalom leverése utáni helyzettel magyarázza.

A döntő érvet, költőről lévén szó, mégsem a nyilatkozatok vagy cikkek, hanem a versek mondják ki. Ezek pedig a harmincas évek elején is harcosabbnak mutatják Illyést, semmint hogy megelégedne az „esztétikum mint etikum“ magatartásával. Igaz, a *Hősökről beszélek* kétely nélküli harc-hirdetését kivételnek szokás emlegetni a szakirodalomban; ezt az elbeszélő költeményt, a nyílt kihívást a *Korunk* joggal tűzte zászlajára. (Több helyen tévesen úgy szerepel, mintha az nem a szerző nevével, hanem csupán I. G. szignóval jelent volna meg a folyóiratban. A *Korunk* kiadványaként külön füzetben is kinyomtatták, ott szerepelnek csupán a kezdőbetűk.)

*Hirdesd konokul hősi harcod
egy világ ellen — igazad,
mely százszor föld alá tiporva
százegyszerre is égre csap!*

A *Hősökről* beszélék következetesen végigvitt osztályharcos álláspontját főképpen Illyés korai, avantgardista verseiben, a bécsi *Ék* és *Ma* című folyóiratokban, a New York-i *Új Előrében*, a Kassákkal, Déryvel együtt szerkesztett aktivista *Dokumentumban* megjelent műveiben találhatjuk — találhatnánk meg, ha ezek a versek hozzáférhetőek lennének (Illyés nem vette fel őket sem régebbi köteteibe, sem az újabb gyűjteményekbe). De nemcsak a Párizsban írt Lenin-vers, hanem az otthoni valóságot, a népeletet bemutató és vállaló költemények is osztályharcos indulattól fűtöttek. Az első kötetcíme a költő paraszti származását kihívóan hirdetik: *Nehéz föld* (1928), *Sarjürendek* (1930). A származás egyébként Illyés egész pályáján meghatározó tényező; és nemcsak a „puszták népe“, a zsellérek, juhászok, gépészkovácsok sorsa, hanem a kultúra szomja, a felemelkedés vágya is. Ismét egy Móricz Zsigmond-i momentum: az anyai ágon számon tartott református papleány, a vármegyei tisztviselésig feljutott rokonok a lehetőséget villantják meg a pusztai környezetben a család, a gyermek előtt. Illyés Gyula franciás műveltsége, vonzódása e „második“ nyelvhez és irodalomhoz egészen idáig nyúlik vissza, a pusztára elvetődött francia nevelőnő barátságát őrző nagymama meséi révén. Mindez együttesen alkotja Illyés népiségét. Ahogy Németh László mondja: „Illyés »népiességét« nem lehet elképzelni nyugati műveltsége nélkül, viszont a latin és francia ingerekre magyar hagyománnyal felel. Ha forradalmár, Marxot Dózsába oltja, ha népies-idilleket ír, az emberiség közös bölcsőjére emlékeztet“ (*Öt költő A minőség forradalma* III. 116).

Ez a népiség kétségtelenül eltér a köztudatban élőtől, nem azonosítható a „népies—urbánus“ ellentétpár egyik tagjával sem. A népi származás „divat“-jával számoló Illyés másoknak, de magának is fogalmazza epigrammáját:

*Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh, ma nem azzal
Kellene: honnan jössz, — azzal, ecsém; hova mész!*

A vers címe: *Egy népfinak* — alcíme: *A „Puszták népe“ szerzőjének*. Az Illyés rajzolta „helyzetképek“ azonban cáfolják az epigrammát; ha gyermekkorát, múltját idézi is versben vagy prózában, ha egykori osztályosait mutatja be „a művelt közönségnek“ — ezzel is a jelenre figyeltet, a Rend ellen lázít. Mint ahogy Petőfi zsánerképei és helyzetdalai egy évszázaddal korábban forradalmi tettnek számítottak, úgy lesz az eszmehűség, a helytállás műfaja a fiatal Illyés számára a népi életkép. Valamennyi közül talán a legmaradandóbb az *Elégia*, amely nem kevésbé jellemzi a kort — és költőjét —, mint József Attila elhagyott gyárudvart megénekelő *Elégiája*. A József Attila—Illyés Gyula párhuzam e két versben kitűnően követhető; nemcsak a proletár—napszámos, hanem a gondolati költemény—leíró vers és a képalkotás ellentéteiben is. De közös bennük a néphűség, az elkötelezettség: „Ez a hazám!“ És közös a való világ tisztelete, a tárgyszerűség, amely József Attilánál oldottabb, átpoétizáltabb képekben érvényesül, a fiatal Illyés versében pedig szándékolt darabossággal, metszetszerűen.

*A kölesdi állomás előtt
teleköpdösött járda szélén
ül egy napszámos —
mellette egy kislány, egy asszony.*

*Az asszony ölében kosár
a kislány tökmagot eszik,
a férfi fejében lukas kalap,
a lukból hajszál sarjadoz.*

Illyés végig kijelentő mondatokban fogalmaz, de éppen a puritán szigorú képek sorjáztatása, a közbeékelt, ugyancsak közlő jellegű általánosabb megfogalmazások („Akik nevében hírlapok vitáznak“, „Értük lelkesednek a költők, a hadsereg értük gyakorol“, „Nevükben suhan a miniszter halk gépkocsiján“) keserű szatírává egészülnek; íme az ország, íme a „szépszavú“ nép:

*A férfi meztelen lábának
horgas nagy ujjai közül
kikaparja a port s a piszkot
zsebébe nyúl, nem húz ki semmit.*

Az ilyen életképek nem kevésbé forradalmasak, mint a tárgyas részletezés olykor túlságig vivő, már-már szociografikus igényű elbeszélő költeményei. A *Hősökről beszélék* mellett, sőt — ha az időrendre s a művészi tökélyre gondolunk — annak előtte a *Három öreg* (1931) és a forradalom emlékeit megidéző *Ifjúság* (1932) lírába hajló epikáját kell említenünk. Különösen a *Három öreg*et. A lázítás is itt a legnyilvánvalóbb, melynek jeladását „egy új Dózsa egy új sereggel“ meghallja talán. A vers egésze egy új honfoglalásnak az elodázhatatlanságát támasztja alá, nem agitatorikus hevességgel (mesteri építkezéssel ide csak az elbeszélő költemény harmadik részének végén s az utóhangban jut el), hanem a múltidézés, a leírás látszat-szenvtelenségével. Az epikumot biztosító három öreg életútja szilárd talaja a költeménynek — és szilárd talaja Illyés forradalmi indulatának. Műfajilag a XIX. századi hagyományt, a Petőfiét, de inkább az Aranyét folytatja, újítja meg, s ifjú korának e sikeres műfajához később is szívesen vissza-visszatér (*Két kéz*, 1950; legutóbb a somogyiadiak kérésére az atomról írt epikus jellegű magyarázó-értelmező verset). Nem minden alap nélkül állítja Bóka László — noha a költő legújabb verstermése ellentmondani látszik e következtetésnek —, hogy „Illyés tehetsége egyre inkább az epika és a dráma felé keres utat. Majdnem azt mondhatnók, hogy lírizmusa keresi ezt az utat. A *Három öreg*, az *Ifjúság* és a *Hősökről beszélék* objektív, epikába hajló jellegükkel, mintha felszabadítanák lírizmusát is, a *Koratavasz*, a *Hunok Párizsban* többet árul el Illyés belső fejlődéséről, mint lírája. (Ebben is Aranyhoz hasonlít...) Nem csupán az epikai hitel belső követelményéről van szó, arról a belső támasztékról, amit az áradó léleknek az epikus kompozíció ad... A *Magyarokban* kiadott dunántúli riportjai, a *Puszták népe*, Petőfi-életrajza s a Kozmutza Flórával együtt alkotott *Lélek és kenyér* nemcsak legjelentősebb, de leglíraibb alkotásai két világháború közötti munkásságának“ (*A magyar irodalom története a két világháború között*, 1957. *Válogatott tanulmányok*, 1273).

A harmincas évek közepén kétségtelenül prózája kerül előtérbe. Az első szovjet írókongresszusról hazatérve, *Oroszország* címen írja meg útiélményeit (1934), és ezzel nemcsak érzékeny-elemző útirajzainak sorát nyitja meg, hanem politikai cselekvést vállal. 1936-os Petőfi-könyve máig páratlan e műfajban, irodalomtörténeti objektivitás és költői beleérzés összehangolásában. Az újabb elhatározó pillanatot azonban az elbeszélő költeményekre rálicítáló, iskolát teremtő gyermekkor-idézés, az irodalomnak, szociográfiai felmérésnek egyként mércéül szolgáló *Puszták népe*

hozza (1936); Illyés Gyula neve most fonódik össze másodszor a XX. századi magyar irodalom egyik fontos mozzanatával, a valóságirodalom térhódításával a prózában — és az új nemzedék, az ifjúság politikai tudatában.

Az illyési líra ezekben az években szintén felmutat néhány antológia-darabot, de a negyedik, sőt az ötödik évtized (tulajdonképpen a *Szálló egek alatt* s a *Kézfogások* közötti korszak) inkább e költészet lapályát, semmint a magas vonulatokat képviseli. Az önismerlés veszélye egyre nyilvánvalóbb — az Illyés lírájától hűvösen tartózkodók innen merítetik a legtöbb érvet. Amit Németh László már a *Sarjűrendek* kapcsán szóvá tett, most lesz igazán nyilvánvalóvá: „Mintha nem szorította volna őt eléggé sarokba az élet, túl sok lehetőség feszeng benne, még nem kerítette be őt az események hajtógyűrűje. Nincs egy uralkodó indulata, nem szállta meg egy elhatalmasodó eszme“ (*Illyés Gyula: Sarjűrendek. Napkelet, 1931. Kiadatlan tanulmányok* I. 145). Gaál Gábor változatlan várakozással tekint Illyésre, a költőre, de kifogásolja, hogy versei megrekednek az állapotrajznál; bizonyára más indítékoktól vezérelve, mint Németh László, hiányolja, hogy Illyésnek „Tárgyával kapcsolatban nincsenek explikatív aktivizáló eszményei, legfeljebb benyelt, fojtott fenyegetése“ (*Szálló egek alatt. Korunk, 1935. Válogatott írások* I. 571). A változás szükségességét a következőketesen esztéta-szemponatok képviselő Halász Gábor is hangoztatja — igaz ugyan, ő már 1938-ban úgy látja, „A »könnyű dal« mely tíz évig hangzott, be van fejezve; a szavak elsúlyosodtak...“ (*Az új Illyés. Nyugat, 1938. Halász Gábor válogatott írásai, 397*). De Halász Gábortól való ez a közhellyé lett — nemegyszer vádként, elmarasztalásként ismételt jellemzése is Illyés lírájának: „Bámulatosan tudatos, néha már a szélső határon, amit a vers még megbír.“ Tudatosság és ösztönösség, persze, a művészi alkotásban nehezen szétválasztható fogalmak (egy 1934-ben közzétett alkotáslélektani ankét során Illyés lényegében a versírás ösztön-mozzanatait hangsúlyozta a kérdésekre adott válaszaival); Illyésnél azonban az illet nyilvánvalóan másképp nyilvánul meg, mint József Attilánál vagy Weöres Sándornál — a vertermő indulat nem hevíti annyira át költeményeit, mint egy-egy „istenáldotta“ kortársának költészetét.

Ha ebből a szempontból nézzük a kiküzdött-kiépített belső egyensúly fokozatos megbomlását, ami a harmincas évek közepétől egyre erősebb nyomot hagy Illyés Gyula líráján, azt kell mondanunk, a kétely, a vívódás megjelenése nem volt művészetének kárára. Az író társadalom-érzékelésében okozhatott ez törést — Lukács György kemény bírálata a *Magyarok* címen kiadott naplójegyzetekről bizonyára hozzájárult az írástudók felelősségének növeléséhez —, a költőt viszont érzékenyebbé, műveit katartikusabbá tette. Ennek a vívódásnak klasszikus foglalatát a *Nem menekülhetsz* (jó néhány Illyés-verssel együtt az *Erdélyi Helikonban* jelent meg *Nem szabadulhatsz* címmel, 1934-ben); a származás-tudat már nemcsak erő itt, hanem *kinzó* felelősség — az árulás szüntelen, csábítása és fenyegetése varázsolja újjá, megrendítővé a költői témát. A *Kacsalábonforgó Vár* a személyes vallomást országossá tágitja — a lírai vers határai is kitágulnak, s terjedelemben, főképpen pedig szerkezetileg a verses epika felé közeledik, de sokkal nagyobb művészi ökonómiával, mint egy évtizeddel korábban. A költő „földmésző küldetésben“ szemléli az ország fővárosát, e modern Bábelt, a leírás, a tényközlés azonban ezúttal nem válik el az érzelmeiktől — ha a szerző ilyeneket is mond versében: „mert indulat már rég nincsen e szívben, csupán alázat s szolgabölcsesség“. Éppen ezek az értelmező közbeszólások izzítják a szégyen, a harag szenvedélyes vallomásává a lírai és epikus elemekből szilárdra épített költeményt — a hang visszafogottságával érzékeltetve a veszély nagyságát.

A hamis tudattal való leszámolás még teljesebbé és még fájdalmasabbá válik néhány év múlva, amikor a háborús pusztítás végképp letagadhatatlanná teszi az illúziók csődjét. A „nemzeti költő” szájából káromlásnak hatnak az ilyen sorok:

*És nem volt hazának elég,
hogy idegeden átereszted
hő szeszként azt a néhány verset,
Adyét, Tóthét, Józsefét.*

*És nem volt hazának elég,
a Gellérthegyen a rakéta
s a Városiban a bokréta
és a bokroknál a beszéd*

*s a szőlőhegyi estebéd
s a dünnnyögés, míg poharadból
a holdvilágban a vörösbor
tigris-szeme villant feléd*

*és lengetted ujjad hegyét
az ég felé, mint ezred óta
minden magyar, ha szól a nóta
és Gracza György s a Feszty-kép*

*s a hortobágyi magas ég
s a négyes gémeskút nagy árnya
s az első király koronája
diszítve pénzed közepét*

(Nem volt elég)

Pedig nem káromlásról van szó, nem cinikus tagadásról — csupán józan „paraszti” realizmusról. A régi, önmegnyugtató értékrend végső felbomlása a város romjain igazolódik. A kifejezés hogyanja, a vers intenzitása módosult egy-másfél évtized alatt — a nézőpont alig, a *Hősökről beszélek* „tolvaj cselédeinek” dicsőséget, igazát megéneklő eposzhoz képest; mindössze annyit változott, hogy a költő tekintete magasabbról nagyobb teret-időt fog be. Egy nemzetet — múltjával, jelenével.

Nem véletlenül hasonlították Illyést bírálói — elsőként éppen Gaál Gábor — Berzsenyihez, Vörösmartyhoz. A mai Illyés még inkább beállítható a Berzsenyi—Vörösmarty—Ady vonulatba. A történelem: ihletforrás és intelem. Illyés magyarsága idegen Gracza György büszkeségétől, a Feszty-körkép pompájától, az elérzékenyülő nótázástól, a gémeskút-romantikától. Dózsa Györgyöt szólaltatja meg a ceglédi piacon, az ozoraiak bölcsességét állítja példaként az utókor elé, de legtöbbször — új kötetének, a *Fekete-fehérnek* ez az alaphangja — Vörösmarty vízióit, az adys ostromzásokat hangszereli korára. (A *Két március*, a *Vár a vizen* áll a legközelebb — egy-egy korfordulón — Vörösmarty intéséhez.) Tudatosan épített történelmi dráma-sorozata, a *Dózsa*, a *Fáklyaláng* s a legnagyobb közülük, a *Ke-gyenc*, egy másik műfaj lehetőségeivel példázza régmúlt s újabb korok problémáit.

És mégis, Illyés Gyula magyarsága nem elkülönítő, hanem népeket összekapcsoló erő lehet. Ahogy az Ady magyarsága. Aki Párizs magaslatáról tekintett

vissza hazájára, aki Szent Lajos szigetére is Ozorát viszi magával — aki a kommunista emigrációban kapott leckét internacionalizmusból, az csak a népek békéjén, kölcsönös megértésén munkálkodhat. Hatalmas műfordítói munkássága az ősi kínai daloktól Jevtusenkoig ível, s ennek az ívnek nemcsak a XX. századi franciák a pillérei, hanem olyan poéták is, mint Tudor Arghezi s a névtelen költő, a *Miorița* megalkotója. A. E. Baconsky jó úton jár, amikor Illyés népiségét szép esszéjében az Argheziével s a Jesszenyinével rokonítja — mert nem a külsőségekre figyel, a népi fogantatású líra lényegét érzi meg. A népi bölcsesség pedig mindig jó tanácsadó, a legbonyolultabb kérdésekben is.

Végeredményben ehhez maradt hű Illyés mai vívódó költészete is. A *Velenében* harmas-szonettje a világot szélteben-hosszában bejárta, múltját is bekalandozott költő mai szépség-ideálját, a színfalak mögött a Történelemre szegezett tekintetét árulja el:

*Ülvén a látszat bár legdúsabb piacán,
Művészet, így vagyok hived oly igazán,
akár egy zsellérház udvarán, Ozorán!*

A mérce — művészileg — magasabbra került, valójában azonban nem változott — ha az ellentmondások a hetedik évtizedet taposó író szemében egyre élesebben mutatkoznak is meg. Az „öregedés tünetei“ versben és prózában az élet dialektikáját teszik teljessé, fölösleges pesszimizmust keresnünk bennük. *Aggastyánok isszák az újbort* — villan elénk a kép a régen megismert tárgylagosággal, s ebben a vidám-szomorú zsánerképben az ifjú Illyés áll előttünk. Az ifjú Illyés Gyula — 67 évvel a háta mögött. Most teljesedik be Németh László harmincnyolc esztendő jóslata: „Iszonyú tölcserben örvénylünk az elkerülhetetlen halál felé s lehet, hogy e költő számára, akit ifjúsága nem szorított szűk, embermélyítő egyéni sorsba, e közös tölcsernek a szűkítő iszonyata lesz az az élménye, amely őt mint művészt elményíti és befedezi“ (*Kiadatlan tanulmányok* I. 146). Illyés emberként és gondolkodóként egyaránt átéli a végső tanulságot, ám akár a reménytelenség (*Mors bona, nihil aliud*), akár a remény (*Halott barátom fiai közt*) a verszáró következtetés, a szembenézés józanságát semmivel nem cseréli fel. A lét-kérdéseket ugyanolyan tárgyias pontossággal boncolgatja, mint ahogy nevelő környezetéről költőként tudomást vett:

*Szék tör tréfául, ablak jót kacag
kiköpve üvegét.
Herseg, ropog a lét,
mint friss retek fehér fogak alatt.*

Mert a *Puszták népe* óta Illyés mindig ehhez a gondolathoz tér vissza, megpihenni: az élet folytonosságának humánumához. A *Szekszárd felé* korokon átívelő, megnyugtató tanulsága kap új és új megfogalmazást, ezért írja ma is ditirambusát a nőkhez.

*Nem sziklakockából rakott erőd,
mit egybe csak a súly maltera köt.
Nem a göggy
kapui. Hanem a pelyre, a patics, a pihe,
a vessző, a viasz, a toll ereje
hozott ide —
Igen ők, az épp mert lágyan
megnyílóak lettek a legerősebbek.*

*Mint ágyék s keblek
a csont- és izom-védte várban:
donzsonjaitokban, asszonyi testek.
Mint akik lebírhadják az időt.*

Ezek a versek, például az idézett *Ditirambus a nőkhez*, a motívum-ismétlődés ellenére, új minőség hírnökei Illyés költészetében. A *Kézfogások*-kötettel Illyés Gyula művészi pályáján a harmadik irodalomtörténeti pillanat kezdődik: József Attila és Szabó Lőrinc vívmányait saját egyéniségéhez hasonlítva, a kor igényeihez méretező nagyformátumú gondolati lírát teremt. Az illyési folytonosságot azért most sem tagadja meg. „A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcsélet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozása a gondolatokkal, újakkal s régiekkel; az ebből fakadó — versebe foglalható — élmény, ez a gondolati líra... Társunk e földi létben egyre inkább a gondolat... A költő számára az a jó gondolat, amelyet csaknem úgy kezelhet, mint egy tárgyat.”

Az új ars poetica nagy versekben válik valósággá: nagy gondolatokat hordozó versekben, melyekben az érvek ellenállhatatlanul szólalnak meg, ahogy a vízgyűjtő betonfalában rést talál a fenyőgyökér. Gondolat és valóság nem két külön dolog: „egy derék eszmén járok át naponta” (*Széchenyi hídja*). A tárgyak és gondolatok következetesen végigvitt kettőssége-egysége teszi feledhetetlenné *A reformáció genfi emlékműve előtt* történetfilozófiai eszme-futtatását ellentétek harcáról, háborúról, békéről, haladásról. Bizonyára nem túlzás ezt a verset a *Gondolatok a könyvtárban* mellé állítani; kétely és tudás, máglya és villanyáram felesel egymással, két eszme szolgálatában, évszázadokon át, hogy mára így egyszerűsödjék a kérdés:

*Egy betű, egy már tréfának sem új
buta betű s az is csak magyarul:
mért több a keresztyén, mint a keresztyén?*

A gondolati lírának ezt a közvetlenségét nemigen valósította meg más, ahogy szinte csevegve Illyés elénk tárja a benne birokra kelő két őt, „a mindig úrhitű tolnai pásztor s a csupa dac sárréti prédikátor” szópárbaját, ahogy behozza a versebe világtörténelmi érvként a dunántúli falu szembenéző két templomtornyát s a misét, istentiszteletet követő délutáni ferbli-kört és harcsa-tort. Ezt csak az *Elégia* néprért-elkötelezett költője írhatta meg.

Nemzeti és egyetemes tökéletes szintézisét e genfi gondolatok s a velük sok tekintetben összecsengő Bartók-vers „hangzavarai” és „harmóniai” valósították meg. Ha lehet egyáltalán rangsort megállapítani ilyen költemények között, úgy a Bartók annyiban haladja meg *A reformáció genfi emlékműve előtt*-et, amennyiben következtetései ellentmondásos századunk megfejtéséhez még közelebb visznek; a szerző itt valóban Bartók és Picasso műveivel versenyre kelve szólal meg, mindenkihez szólón, aki csak e hangzavar, e zene meghallgatására hajlandó. A különös zenei hatást keltő versépitményben variációkban ismétlődik a vezérmotívum: „Mert nőveli, ki elfödi a bajt.” Illyés a nagy művészek biztos ráérzésével tapint rá itt korunk irodalmának, zenéjének, képzőművészetének kulcsproblémájára. Ezt a gondolatmenetet viszi tovább az *Oda a törvényhozóhoz*, és a *Hatalmas, nagy korszak... s a költők* — nem a minden áron feloldást, hanem az igazság kimondását tűzve ki emberi, művészi célul.

A három irodalomtörténeti pillanatban a folytonosságot emlegettük: eszmeileg a néphez, a humánumhoz való hűségre, formailag a tárgyiasságra hivatkozhattunk.

Mindkét momentum szakaszonként változóan érvényesült. A nép- és emberség- (emberiség-)szolgálat módozatairól szoltunk már. Életképeinek műfajilag, versformában is korszakos szerepét Németh Lászlóra és Babitsra hivatkozva hangsúlyoztuk. Nem esett szó viszont a *Nehéz föld*del a XX. század magyar irodalmába berobbanó költő nyelvi tisztaságáról, Illyés kivételes stíluserejéről, amely kritikusainak egybehangzó véleménye szerint prózájában tetőződött. Tragikus életérzés és humor egybejátszását alighanem a nép nyelvéből hozta magával — s e téren máig utolérhetetlen. (A *Puszták népe*, majd az *Ebéd a kastélyban* ezzel is vált a magyar próza időtálló remekévé.) A költői nyelv megújításában elsősorban a versmondat fellazításával, sőt felbontásával vett részt, az indulás éveire rímelő új prózaversei viszont visszatérni látszanak egy klasszikusabb, nyugodtabb előadásmódhoz.

Költői tudatosságot láthatunk ebben is. Néhány évvel ezelőtt, hagyomány és újítás viszonyáról beszélve korunk irodalmában, Illyés kifejezte meggyőződését, hogy „A költészet új »egysége«, valamiféle korszerű klasszicizmus akkor következhet el, ha a költő azonos lesz ismét a társadalmával, vagyis ha amire biztatást kap, arra megkapja a jogot és a módot is. Mégpedig a legfőbb cenzori erőtől: a közízléstől.“ Az avantgarde iskoláját kijárt költő Párizsból visszatérve, ha más formák között is, mint az emigrációban, műveivel — és irodalmi szervező tevékenységével — mindig a „res publica“-t igyekezett szolgálni, a „cselekvés költészetét“ vallotta eszményének. Francia olvasóihoz fordulva, így tette fel a kérdést: „Mi történt itt? Micsoda házastársi viszály, hogy Nyugaton a Múzsza ma szinte hallani sem bírja ezt a szót?“

Az „Illyés-pör“ némiképpen a modern költészet pere is...

Szöcs Agnes: Magoserdő (linómetszet)

SZABÉDI LÁSZLÓ Van egy témám

ARS DRAMATICA

Szabédi olvas (László Gyula rajza)

Szabédi László kéziratos hagyatékának egy részét a költő Kolozsvárt élő nőtestvérei örözik. Az ő szíves beleegyezésükkel tesszük közzé az alábbi drámakisérletet.

A témát a szerző eredetileg — 1929 októberében — elbeszélés-formában írta meg, s csak három év múlva — 1932 októberében — dramatizálta. (Az elbeszélés egyébként az unitárius papnövédek Jövendő című, kéziratos önképzőköri lapjának 1929. november 29-i számában „jelent meg.”) A dramatizált változat kétségkívül árnyaltabb és egységesebb, mint az elbeszélés, de még ezt a változatot sem tekinthetjük teljesen kiérleltnek. A szerző életében

nyilván ezért nem látott nyomdafestéket. Hogy miért érdemes tehát a közlésre? Nos, legelsősorban talán azért, mert a gondolkodásának társadalmi meghatározottságára rádöbbenő és a maga teremtette hős lázadásával szembekerülő író vívódásából a Szabédire oly jellemző szenvedélyes racionalizmus hangját halljuk ki. Másrészt pedig azért, mert a drámakisérletnek a racionalist látszólag a visszájára fordító formai megoldásában az abszurd irodalom korai jelentkezését véljük felismerni.

Mózes Huba

SZEMÉLYEK

Prológus
Szabédi, író
Lebovics, cipész; úgy is mint Lebovitzius, orvos
Márton, csillagász
Márton felesége
Főinkvizitor
Bíboros Bírák
Kötélhúzó, úgy is mint Fogdmegek
Egy Vénasszony
Egy Gyermekek
Egy gyermek Apja
Poéta
Hajóskapitány
Csőcselék

Első jelenet

PROLÓGUS: Műsorunk előadásra kerülő darabja: Van egy témám. Írja: Szabédi. (El akar menni. Visszaforog.) Nem, nagyságos asszony, nem tévedtem. Ugy is akartam mondani: írja. Mindjárt

meg méltóztatnak látni. (Meghajol, megy a szétnyíló függöny után, a színpad szélén megáll, és áll összefont karokkal. Szín: fehér fal a színpad elején.)

EGY HANG (a fal mögül): Micsoda téma! Micsoda téma!

PROLOGUS (idegesen nézi a falat, majd felint a padlásra. Erre a fal közepén kettéválik, és látható lesz a Szabédi szobája. Berendezése: kevés bútor, alkalmassak a következőkre.)

SZABÉDI (jobbról balra és balról jobbra jár a szobában, mindig úgy fordul meg, hogy nem láthatja a közönséget): Micsoda téma! Végre egy zseniális ötlet! Egy igazi jelentős téma! Egy darab, ami pontosan azt mondja, amit mondani akarok. Igen, ezt megírom, most mindjárt megírom. Ah! Ez, ez én leszek egészen! Beszélni fog helyettem ez a darab. Meglátja végre a közönség, ki az a Szabédi! Lélek, élet kell a közönségnek, nem ócska trükkök! (E pillanatban a bútorok igen lassan megindulnak.) Azért gyűl össze, azért figyel, azért fizet, mert okulni akar. Hát én megmutatom! (Úgy fordul meg, hogy a közönséggel szembekegyel. Meghökken, keresi a falat, megdörzsöli a szemét. Dadog.) Összegyűl... a közönség... figyel... jaj... micsoda téma!... (észreveszi a Prologust, hozzámegy.) Arról van szó kérem, hogy végre megoldottam a kérdést. Úgy oldottam meg, hogy... Mindjárt meglátja... Van egy témám... De kérem, hát figyeljen ide!

PROLOGUS: Pardon, nem tartozik a szerepemre, hogy meghallgassam magát.

SZABÉDI. Nem tartozik a szerepembe?... Kicsoda ön?

PROLOGUS. A prologus vagyok.

SZABÉDI: A prologus... ah... és most darabot adnak elő?

PROLOGUS: Igen. Itt a közönség (A közönségre mutat.)

SZABÉDI: Nem lehetne távortartani őket? Szeretnék négy szemközt beszélni magával.

PROLOGUS: Nem lehet. A közönség megköveteli, hogy hallja és lássa a darabot. A közönséget nem lehet kikapcsolni.

SZABÉDI: De én... azt szeretném mondani... most nem a darabról van szó. Fel akartam tární a gondolatomat, a lelkemet... ez más, ez én vagyok, ehhez semmi köze sincs a közönségnek, ez nem darab... (Kopognak az ajtón.) Mi az? Ki kopogott?

PROLOGUS: A suszter jelenése következik.

SZABÉDI: Küldje el! Küldje el! Mondja neki, hogy nincs ideje, most velem beszél.

PROLOGUS: A suszter nem velem, a suszter magával akar beszélni.

SZABÉDI: Velem? (A kopogás megismétlődik. Szabédi önkéntelenül oda kiált.): Szabad! (Az ajtó megnyílik, és bejön a suszter. Ebben a pillanatban megállanak a mozgásban lévő bútorok. Szabédi a suszter felé van fordulva, és csodálattal látja a bekövetkezett változást. Most már csak kontúrjai maradtak meg az iménti szobának. Meghökkenve Prologushoz): Ez is? ez is? Hisz ez Lebovics, az én suszterem. (Körül néz.) Színpad ez, vagy az én szobám?

PROLOGUS (egykedvűen): Olyan mindegy. Tökéletesen egyre megy.

LEBOVICS: Alázatos szolgálja, Szabédi úr.

SZABÉDI: Jó reggelt, Lebovics, mit akar?

LEBOVICS: Jól tudja azt, Szabédi úr, ha nem is kérdi.

SZABÉDI (idegesen): Jól tudja! Honnan tudja? Honnan tudjam?

LEBOVICS: Mit akarhat, kérem alászan, mit akarhat egy magamfajta szegény suszter? A cipő áráért jöttem, könyörgöm, amit a múlt héten szállítottam haza.

SZABÉDI: Jól van, Lebovics, rendben van. Mindjárt kifizetem. Gondolhattam volna, hogy azért jött. De velem mostanában olyan különös dolgok történnek... egészen máshol volt az eszem. Azt hittem, hogy maga...

LEBOVICS: Nem, kérem, dehogyis!

SZABÉDI (meghökken, rábámul): Nem? Mi nem?

LEBOVICS (mosolyogva): Akármit tettett hinni, én csakis a pénzért jöttem.

SZABÉDI: Üljön le. Meg kell magyaráznom magának. (Lebovics leül.) Van nekem egy egyszerű témám.

LEBOVICS: Ne tessék fáradni, úgysem értem.

SZABÉDI (bámulva): Nem érti?

LEBOVICS: Kérem, én egyszerű suszter vagyok...

SZABÉDI (m. f.): Előre tudja, hogy nem érti?

LEBOVICS (folytatva): ...én megcsinálom a cipőt, megfoltozom, ha arra kerül a sor, megtalpalom s azzal slussz. Suszter vagyok.

SZABÉDI: Ember! Hiszen maga...

LEBOVICS: Igenis, kérem, suszter vagyok, és nem dicsekvésképpen mondom, de hírem van a szakmában. A suszterséget tanultam, az én szerepem a cipőcsinálás. Ami a Szabédi úr témáját illeti, azt én nem tanultam.

SZABÉDI (dühösen): Furcsa! Nem is tudja, mit akarok mondani, s már előre tudja, mit fog felelni rá.

LEBOVICS (*ostobán mosolyog. Összenéz a Proológussal*).

SZABÉDI: Figyeljen ide. Maga is művészember, meg kell értenie engem.

LEBOVICS: Suszter vagyok.

SZABÉDI (*kiált*): Művész! Cipőket csinál! (*Egészen közel megy, és a Lebovics arcába beszél.*) Egy darabot tervezek. Micsoda darab lesz az! Maga meg fogja érteni, mit akarok abban ábrázolni. (*Rábeszélőn.*) Maga, akinek álmatlan éjszakákon szebbnél szebb cipők, csatos és szalagos finom kis női cipőcskék, tündéri könnyű topánkák jelennek meg a képzeletében, maga, aki alkotni szeretne valami újat, ah! valami mégnemvoltat! De nem lehet, mert a régi formák magára másznak (*rátette kezét a Lebovics vállára*), lenyomják, mozogni sem engedik (*leszorítja Lebovicsot; ordít*), fojtogatják! (*Fojtogatja.*) Fojtogatják!

LEBOVICS (*gúnyosan hörög*): Uram, suszter vagyok, uram, tízgyermekes családapam, kíméljen!

SZABÉDI (*magához tér, ijedten elereszti Lebovicsot, mereven bámul*).

LEBOVICS (*gúnyos fintorral, némán elköszön. Mikor az ajtónál van*).

SZABÉDI (*utána kiált*): A pénze! A pénze!

LEBOVICS (*megsimogatja a nyakát, összenéz a Proológussal*): Majd máskor jövök utána! (*EL.*)

(*Mihelyt Lebovics kimegy, a bútorok ismét megindulnak, és lassanként el fog tűnni az egész szoba.*)

SZABÉDI (*bámulva néz körül; tétován Proológushoz*): Lebovics volt.

PROLÓGUS: Tudom.

SZABÉDI: A suszterem.

PROLÓGUS: Tudom.

SZABÉDI: Azt mondta, hogy az ő szerepe a...

PROLÓGUS: Tudom.

SZABÉDI (*dühösen*): Tudom, tudom, tudom! Mit tud? Mit tud olyan jól? Ez az ember majdnem megbolondított. Hogy neki ne mondjam el a darabomat, hogy ő suszter, hogy az ő szerepe a cipőcsinálás, hogy ő az enyémet nem tanulta...

PROLÓGUS (*gondolkozik*): Igen, az ő szerepe a cipőcsinálás.

SZABÉDI (*meglepve*): Hogy érti, kérem? Ugy érti, hogy... ő is szerepel... abban a darabban, amit... amit maguk játszanak?

PROLÓGUS: Amit mi játszunk, hm, igen.

SZABÉDI: De... de ez az ember... ez a Lebovics... ez a suszter... ez velem beszélt!

PROLÓGUS: Magával, hm, igen. Ez volt a szerepében.

SZABÉDI: De... de... hogyan beszélhetett ő velem, hogyan lehetett az ő szerepében, hogy velem beszéljen, ha én nem tudtam az ő szerepét?

PROLÓGUS: Ő sem tudta, hm, az őnet.

SZABÉDI: De én a magamét sem... tudtam, nekem nem volt szerepem, én, én nem vagyok szereplő, én nem vagyok szindarab. Én a szobámban vagyok, a saját különbejáratú szobámban!

(*Ekkorra minden, ami a szobára emlékeztetett, eltűnt. Csak a szemközti fal maradt meg, aminek egyik oldalán ajtó. Közepén nagy álló tükrök, másik oldalán tágas ablak van.*)

PROLÓGUS: Színpadon van, ott is volt mindig, csak nem vette észre, mert hiányzott a közönség.

SZABÉDI: Nem! és nem... (*diadalmasan.*) Maga hazudik! Hiszen egy pillanattal elebb még nem tudtam, nem is sejtettem, hogy most mit mondok! Én azt mondom, amit akarok, én megverekedem magával, ha akarok, én... én... (*a Közönség felé.*) Emberek! én ember vagyok, én szabad ember vagyok! (*Proológushoz.*) És nem tudja az ellenkezőjét bizonyítani, nem tudja!

PROLÓGUS (*hatástkeltően a sugólyukhoz megy, lehajol, iratesemőt vesz ki, azt Szabédinak nyújtja*): Itt a kézirat!

SZABÉDI (*olvas*): Maga hazudik. Hiszen egy pillanattal elebb még nem tudtam, nem is sejtettem, hogy most mit mondok. Én azt mondom, amit akarok, én megverekedem magával, ha akarok, én... én... Emberek, én ember vagyok, én szabad ember vagyok! És nem tudja az ellenkezőjét bizonyítani... nem... tudja... Itt a kézirat... (*Lehorgasztott fővel visszaadja a kéziratot Proológusnak.*)

PROLÓGUS (*visszaadja a kéziratcsomót a sugónak, és visszamegy a helyére.*)

SZABÉDI (*szomorúan*): Akkor...

PROLÓGUS (*bizonyigeneket bölintgat*).

SZABÉDI: ...csak egy olyan figura...

PROLÓGUS (*nagyon komolyan*): ...valakinek a gondolata...

SZABÉDI: ...a gondolata, mint Márton.

PROLÓGUS: Tessék megmondani, ki az a Márton. (*Ezzel figyelmeztetni akarja Szabédit a közönségre.*)

SZABÉDI (*azért nem kifejezetten a közönségnek mondja*): Márton a darabom hőse. Tudós, feltaláló, akivel a szív

dobogását, az élet lihegését, a gondolat forróságát, a száj meleg leheletét akartam a színpadra vinni... Márton...

PROLOGUS: Igen, ez Márton.

SZABÉDI (*kis szünet után. Felüti a fejét.*): De ha én... ha én is csak... De hiszen akkor semmi akadálya sem volna, hogy találkozzam vele. Prologus úr! beszélni akarok Mártonnal.

PROLOGUS: Mártonnal, hm, a saját fantazmájával. Nincs itt tévedés?

SZABÉDI (*erélyesen*): Mártonnal akarok beszélni!

PROLOGUS (*a sügölyukhoz megy, ismét kiveszi az iratcsomót, lapoz benne*): Ejnye! tényleg! éppen ez következik. (*Szabédihoz*): Tessék! (*Kinyújtott karral a tükörre mutat*).

SZABÉDI (*Gyorsan a tükör felé megy, oly közel, hogy lehetőleg mindenki meglassa benne a képmását*).

PROLOGUS (*e képmásra mutat*): Márton.

SZABÉDI: De hiszen ez... tükör.

PROLOGUS: Üveges ajtó.

(*A tükör tényleg ajtó: most megnyílik, és kilép rajta Márton. Ugyanolyan magas, és ugyanúgy van megszokozva, mint Szabédi, csak viaszszerűbb.*)

SZABÉDI (*melegen*): Márton! Milyen jó, hogy jön! Beszélni akarok magával. Hogy vártam ezt a pillanatot! Találkozni, valakivel, akinek minden idegrezdülését ismerem, akinek fájdalma az enyém, s az én fájdalmam az övé, aki megért engem, akinek őszintén beszélhetek, kitárhatom a lelkemet. Hallgasson ide, Márton. Egy csupa-élet tragédiát akarok írni. A hősm: maga. Most elmagyarázom magának, miben áll a tragikuma...

MÁRTON (*eddig mereven hallgatott, most hirtelen*): Végre! Végre egy ember, aki megért engem! Hogy vártam ezt a pillanatot! Egy ember, akinek megmagyarázhatom, aki megérti a találmányomat. Végre egy pillanat, amiben a problémáim megszűnnek problémák lenni!

SZABÉDI: Maga akarja elmondani a problémáit, nekem! Micsoda ötlet! Tudom én... jobban tudom... a maga tragikuma abban van, hogy nem értékeli világra szóló találmányát, hanem agyonhallgatják vagy elhallgattatják magát, szegény Márton.

MÁRTON: Hát hallgasson meg! Hallgassa meg, mi a találmányom lényege! Arról van szó...

SZABÉDI: Önhitt figura! Ne beszéljen nekem annyit; köszönje meg, hogy egyáltalán világban van. Nekem köszönheti. (*Prologus megcsóválja a fejét.*) Ör-

vendjen, hogy beavatom a darabom titkába...

MÁRTON: Nem akarok titkot csínlalni belőle! Az emberiség közkinccse legyen! Én, én képessé teszem az embereket találmányom által, egy egyszerű kis matematikai formula segítségével...

SZABÉDI: Ejh! magának elment az esze! Értse meg, hogy én író vagyok, engem nem érdekel a találmánya, nem érdekel a matematika, engem azok a körülmények érdekelnek, amik fojtó súlylallyal nehezdednek magára, amik összeroppantják az akaraterejét...

MÁRTON: Nem enged beszélni. Engedjen beszélni! El akarom magyarázni a találmányomat!

SZABÉDI: A maga tragikuma...

MÁRTON: Engedjen beszélni!

SZABÉDI: ...az emberek butasága, elfogultsága, szűk látóköre...

MÁRTON: Engedjen beszélni! Nekem mondanivalóm van!

SZABÉDI: Figyeljen ide.

MÁRTON: Mondanivalóm van!

SZABÉDI: Ne mind feleseljen!

MÁRTON: Hallgasson!

SZABÉDI: Fogja be már a száját!

MÁRTON és SZABÉDI (*egyszerre, de nagyon érthetően*): Arról van szó, hogy senki, senki... nem akarja megérteni...! Kikiáltom a nagy világba!... Engedjen beszélni!... Hallgasson! (*ordítanak*) Hallgasson!

PROLOGUS (*befogja a fülét, és közéjük rohan. Szabédi és Márton némán néznek rá. Lassan a zsebébe nyúl, pénzdarabot vesz elő, és a levegőbe dobja.*) Válasszanak!

SZABÉDI: Enyém az írás!

MÁRTON: Enyém a korona!

(*Mindhárman a lehulló pénzdarabhoz sietnek.*)

PROLOGUS (*lehajol, felveszi a pénzdarabot, mutatja nekik*): Írás.

SZABÉDI: Enyém a szó!

MÁRTON (*elájul*).

PROLOGUS (*hidegen*): Elájult. (*Int Szabédinak, megfogják Mártont, és egy székre cipelik. A prologus helyére megy.*)

SZABÉDI (*diadalmasan a nyöszörgő Mártonhoz*): Én beszélek, te hallgatsz. (*A prologus felé fordul.*) Lám, a Véletlen...

PROLOGUS (*jelentőséggel*): A Fátum.

SZABÉDI: Most ő beszélne, ha fordítva hull az érem. A véletlen...

PROLOGUS: A Végzet, ha mondom. (*Szabédi felé dobja az érmet.*)

SZABÉDI (*kifogja, vagy ha nem sikerül, felveszi a pénzdarabot, megnézi az*

egyik felét): Írás. (Megfordítja.) Írás. (Értetlenül a Prológuusra bámul.)

PROLOGUS: Mind a két fele írás. *(Megvetően)* Hamispénz.

SZABÉDI *(visszafordul Márton felé):* Márton. Csillagász. Szobájában ül és gondolkodik. *(Hátrál a sügölyük felé.)* Bejön a felesége...

ASSZONY *(Bejön)*

SZABÉDI: ... az élettársa. Örömmel akarja újságolni neki a megfajzott titkot, feláll...

MÁRTON *(lassan magához tért az ájulásából; feláll)*

SZABÉDI: ... És azt mondja, hogy... *(eltűnik a sügölyükben.)*

Második jelenet

(Történelmi drámák kosztümje és hangulata)

MÁRTON: Micsoda felfedezés! Rabjai voltunk a természetnek, most urai leszünk! Asszonyom, kívántad egykor, hogy lábaid elé terítsem a csillagszőnyeget... nos, napok kérdése, és fekvőaljad lesz a csillagos ég...

ASSZONY *(roppant leverő hatással):* Percek kérdése és itt lesz Lebovitzius úr.

MÁRTON *(fojtott ingerültséggel):* Az ideggyógyász?

ASSZONY: Igen, szívem, az utóbbi időben mintha nem volnának rendben az idegeid.

MÁRTON *(m. f.):* Nagyon örvendek, hogy belátod. Valóban, jól teszed, ha megvizsgáltatod vele magad.

ASSZONY: De hiszen a te idegeid nincsenek rendben.

MÁRTON *(m. f.):* De annak te vagy az oka.

LEBOVITZIUS: Omnipotens bona det.

MÁRTON: Melora dicenti det idem. *(Skandálnak)*

ASSZONY: Doktor úr, vizsgálja meg a férjemet. Egész napok hosszat hiába leszem remegve a szavát, s ha szól, szava rettentőbb, mint hallgatása volt.

LEBOVITZIUS: Nyugalom, asszonyom. Kítűnő módszeremmel mindenkin segíteni tudok, még a holtakon is, ha arra kerül a sor.

ASSZONY: Meggyógyítja őket?

LEBOVITZIUS: Ne sutor ultra crepidam. Nyugtalanító álmaikat elverem. Tessék megkérdezni Topánka Gergelyt.

ASSZONY: Hogyan kérdezhetnék meg egy halottat.

LEBOVITZIUS: Még él. Most van kezelés alatt. De meg fog halni.

ASSZONY: Biztos?

LEBOVITZIUS *(szerényen, de öntudatosan):* Én kezelem. Nem dicsekvésképpen mondom, de hírem van a szakmámban. Doktor vagyok, megvizsgálom a beteget, megfoltozom, ha arra kerül a sor, megtalálom és azzal vége. Doktor vagyok. Aprópó, álom. *(Mártonhoz, kedvesen.)* Mit álmódott?

MÁRTON: Semmit.

LEBOVITZIUS *(komoran):* Mit álmódott?

MÁRTON *(meghökkenve):* Semmit.

LEBOVITZIUS *(ordítva):* Mit álmódott?

MÁRTON *(hebeg):* Elfelejtettem.

LEBOVITZIUS: Szerencsétlen! Szégyelli elmondani! Pedig álmaiban rejlik élete értelme. Mai álmából megjósolnám tegnapiját.

MÁRTON: Sajnálom, doktor úr, hogy elfelejtettem, de talán *(reménykedve)* talán nem menthetetlen a dolog; hiszen emlékszem, hogy mit csináltam a tegnapi.

LEBOVITZIUS *(fontosan):* Jobb híján ezzel is beérem. Nos?

MÁRTON: Délben csirkehúst ettem öntött salátával, délután megnyírtam a kutyámat, és este csillagászati számításokba mélyedtem.

LEBOVITZIUS *(mint aki erősen gondolkodik):* Hm, igen... igen... Ilyenformán azt álmodta, hogy... *(maga elé)* Öntött saláta... *(Mártonhoz, élénken)* Álmaiban zöld mezőben sétált. *(m. f.)* Saláta öntött... *(m. f.)* Az eső zuhogott... *(m. f.)* Kutyát nyírt... *(m. f.)* Sok fogoly-madarat lelőtt! *(m. f.)* Csillagászati számítások... *(mutatóujját orrára helyezi)* Most légy okos, te orr... *(diadalmasan)* A földre hullt egy szörnyű meteor!

MÁRTON: Tényleg... doktor úr... most már rémlik, mintha álomban nagy-nagy házak között jártam volna... szép, verőfényes napsütésben... sörényes oroszlánok doromboltak a sarkokon, és lila luftballonok emelkedtek a levegőégbé.

LEBOVITZIUS *(az asszonyhoz):* Látja, asszonyom, nem dicsekvésképpen mondom, majdnem szóról szóra megmondtam, mit álmódott a kedves férje. *(Mártonhoz)* Nos, tudja, ez mind mit jelent?

MÁRTON: Nem... nem tudom.

LEBOVITZIUS: Á, be kurta az esze!... Azt jelenti ez az álom, hogy tegnap délben csirkehúst evett öntött salátával, délután megnyírta a kutyáját, és este csillagászati számításokba mélyedt. *(Elkészül)* Ajánlom magamat.

ASSZONY (aggódva): Nos, doktor úr? LEBOVITZIUS (haragszik): De kérem, miféle szemtelenség ez? Hisz nem is bolond az ura! (Az ajtóból) Kérem a honoráriumot.

ASSZONY: Majd, ha bolond leszek. (Lebovitzius el.)

PROLOGUS (színváltozást készít elő. Mártont és az Asszonyt kézen fogva félre vezeti. Elővezeti a Főinkvizitort és a Bíboros Bírakat. Megnevezi őket): A Főinkvizitor... a Bíboros Bírák...

FŐINKVIZITOR (roppant méltósággal): Vezessétek elem azt a bűnös csillagászt.

Egy BÍBOROS BÍRÓ (berezeti Mártont).

MÁRTON: (némán megáll). (Kiráncsiak lassan szállingóznak; a Márton Felesége is köztük lesz.)

FŐINKVIZITOR: Multa det Omnipotens mala nostros non salutanti.

MÁRTON (ugyanúgy skandál, mint a Főinkvizitor): Peiora et tibi det Optimus et solius.

FŐINKVIZITOR: Mondják, hogy egy Márton nevű csillagász azzal a hazugsággal áltatja a népet, hogy le tudja hozni a holdat a földre. Te vagy az, dacos lurkó?

MÁRTON: Márton vagyok.

FŐINKVIZITOR: Szemérmetlen szemfényvesztő, ámitó, népbolondító, istenkáromló...

MÁRTON: Tagadom a szemfényvesztőt, tagadom az ámitót, tagadom a népbolondítót, tagadom az istenkáromlót. Igazságot hirdetek. A holdat csakugyan le tudom hozni a földre.

FŐINKVIZITOR (a Bíboros Bírákhoz): Kvalifikáljátok!

BÍBOROS BÍRÁK KARA: Meg-á-tal-ko-dott ma-kacs gaz-em-ber.

MÁRTON: Bíboros Bíró urak! Képzeltetek egy oly függvényt (mind gyorsabban mondja), amelyben az x egy bizonyos értékének behelyettesítése után nem az y merev értékét kapjuk, hanem az x tendenciáját: egy olyan új függvényt, ami olyan új értéket ad az x -nek, amiből ismét nem merev értéket kapunk, hanem újra függvényt; képzeljétek tehát egy dinamikus függvényt az eddig használt helyett...

FŐINKVIZITOR: (a Bíboros Bírákhoz): Értjük ezt?

BÍBOROS BÍRÁK (vivace): Nem értjük! nem értjük! (maestoso) abszolute nem értjük!

FŐINKVIZITOR (Mártonhoz): Ne halandzsázz. Beszélj népszerű stílusban.

MÁRTON (megvakarja fejét): Népszerűen szólva... Hát például a macska csak addig kerülgeti a forró kását, amíg a kása effektíve forró. Azután már belényalhat. Képzeltétek el, hogy a macska a hold, a kása meg a föld... népszerűen szólva...

FŐINKVIZITOR (Bíboros Bírákhoz): Diszkvalifikáljátok!

BÍBOROS BÍRÁK (pizzicato): Ha-zug me-se-mor-dó!

MÁRTON: Egy gyermek is megértheti, csak várjátok, amíg befejezem.

FŐINKVIZITOR: Kuss. (Bíboros Bírákhoz) Mit tudunk e tárgyban? (Vezényel.)

BÍBOROS BÍRÁK KARA (különböző hangváltozatban, többször megismételve) Semmit, semmit, abszolúte semmit! Semmit, semmit, abszolúte semmit!

FŐINKVIZITOR (Mártonhoz): Bíróságunk megvizsgálta, szétboncolta, megcáfoltá tévtanaidat. Mivel úgysem értenéd meg, nem közlöm veled a részleteket, csupán a végeredményt: Vissza kell vonnod hamis állításaidat. Két perc időt engedélyezünk a megfontolásra.

(Szünet.)

MÁRTON (lázasan): Nem!... Az igazam... az életem... bizonyítok, ah, egy perc múlva meglátjátok! Emberek!... Ide mellém!... A műszereim!... Segítsetek!... Gyorsan... Egy percem még van... egy perc az enyém. Ha azt a percet birtokomba veszem, enyém az örökkévalóság! (Közben a köteleket felragadja, és a közelálló emberek markába nyomja. Kihajítja a hurkot az ablakon, a kötél megfeszül.) Húzzátok! Húzzátok!

FŐINKVIZITOR: Húzzátok, hadd szakadjon, hahahaha!

BÍBOROS BÍRÁK: Hahahaha!

KÖTÉLHÚZÓK énekelnek, BÍBOROS BÍRÁK hahotával kísérik:

Hurok van a hold nyakán — hahahaha — a hold nyakán

Hahhahahha hahahaha!

Maradna, de jönni kell — hahahaha — az ám, az ám

Hahhahahha hahahaha!

Jó a hold — (döbbenés) hohó! — jó, hő — hőhőhő

Nő a hold! — hohó! — nő, nő — hőhhőhő!

(glorioso) Itt van, itt van ő! itt van, itt van ő!

(Bíboros Bírák Kara mekeg) ő... ő... ő...

KÖTÉLHÚZÓK (hátrálnak. Mire a színpad elejére érnek, behúzzák a Holdat. Nagy papíros gömb, amekkora csak befér az ablakon. Rajta egy csúnya női arc. Dermedt csend lesz. A Hold Mártonnak időközben beszállingózott felesége közvetlen közelében ér földet.)

ASSZONY (felsikolt): Jesszusom! A lábam! Jaj a tyúkszemem! Megnyomorítottál, Márton! Jaj, a Hold a tyúkszememre gázolt! Sohasem törődtem velem, mindig elhanyagoltál, mindig fontosabb volt neked a církalom, mint a hites feleséged java... jaj, a tyúkszemem! (sikoltoz; elájul; elviszik. Ismét csend.)

MÁRTON (farkasszemet néz a Főinkvizitorral): Itt a Hold.

FŐINKVIZITOR (egy darabig tanácsatlannal áll, aztán annál nagyobb határozottsággal): Kötélhúzók! Álljatok elé!

KÖTÉLHÚZÓK (felsorakoznak)

FŐINKVIZITOR: Öltözzetek át!

BÍBOROS BÍRÁK (sorban ruhákat nyújtanak a Kötélhúzókknak): Nesze! Ajándék! (variációkkal a hangban).

KÖTÉLHÚZÓK (átöltöznak az inkvizíció fogdmegeivé).

FŐINKVIZITOR: Ezt az embert, dog-macsüfolót, törvénytípót, rendbontót, lázadót, destruktív istentelent fogjátok meg azonnal.

FOGDMEGEK (megfoggák Mártont).

(Innentől halk moraj kezdődik; előbb elszórtan, egy-egy hang halkan: A hold... a hold... a hold... majd az egész tömeg erősödően): A hold, a hold, a hold, a hold!

FŐINKVIZITOR: Íme nézd ezt a beláthatatlan tömeget, mely egybegyűlt családokra. Ez a tömeg most lázadoz. Csillapítsd le őket, ha kedves az életed. Jelentsd ki nekik, hogy valótlanosság az új hír, mi őket összeesdítette. Jelentsd ki nekik, hogy nem lehet a holdat a földre hozni.

HANGOK A TÖMEGBEN: Pszt, pszt, csend. Halljuk, mit beszél!

(A morajlás megszűnik.)

LEBOVITZIUS (a beállott csendben): Tyhü, várnak a bolondjaim! (Elvágat.)

FŐINKVIZITOR: Türelmetlenül lesik megnyugtató szavad. Valld be, tévedtél. Eltévesztetted a számítás. Valld be, hibáztál. Kérj oldozást, kapsz. Ellenkező esetben bíróságom összeül, és máglyára...

EGY BÍBOROS BÍRÓ (súgva): Villamosszékre?

FŐINKVIZITOR (folytatva): ...villamos-máglyára ültetnek.

LEBOVITZIUS (visszajön): Hohó, ez az eset itt érdekesebb. Maradok.

ASSZONY (kivülről): Adj igazat neki, Márton! Jaj a tyúkszemem! Adj igazat nekik, nehogy megöljenek, mielőtt tőlem bocsánatot kérhettél. Nem szabad meghalnod, amíg nem tetted jóvá, amit ellenem vétettél.

FŐINKVIZITOR: Nos?

MÁRTON: Mit mondjak? Micsoda zűrös káprázat ez? Mit akartok? Mit mondjak?

FŐINKVIZITOR (Bíboros Bírákhoz): Mit mondjon ánumé?

BÍBOROS BÍRÁK (nagyon érthetően, recitativo): Beláttam tévedésemet. A holdat nem lehet a földre hozni. Átkozott, aki efféle elhisz.

EGY VÉNASSZONY: Ugyi megmondtam, hogy ez lesz a vége. Csak szájal, de bezzeg elhallgat, amikor elé kéne állan a bizonynyal. Most válik el, mekkora legény.

EGY GYERMEK: Édesapám!

AZ APJA: Mi a, fiam?

EGY GYERMEK (a Holdra mutat): Az a Hold, ugyi.

AZ APJA (a gyermek számára teszi a kezét): Mindjárt megmondom, fiam. Arra figyelj. (Mártonra mutat.)

FŐINKVIZITOR: Gyerünk, Márton, gyerünk. Nincs időnk állingálni.

ASSZONY (kivülről): Beszélj kedvére, beszélj!

MÁRTON: Főinkvizitor úr, ember urak! Beláttam tévedésemet... (a Holdra pillant; megrökönyödve): De hiszen itt a Hold.

FŐINKVIZITOR (gúnyosan): Tudással kérkedel, s még gondolkozni sem tudsz rendesen. A kiinduló pontot (a Holdra mutat) ne itt keresd.

MÁRTON: Kiinduló pontom az igazság.

FŐINKVIZITOR: Akkor ide figyelj. Én birtokában vagyok az igazságnak. Főfő tételünk ez — az írás bizonyítja —: a világ végének egyik jele az, hogy eltűnnek az égről az égitestek. Ha akkor tűnnek el — figyelj jól! —, úgy addig ott maradnak. Érted? Tehát: ottan marad a Hold is. Tehát (szentenciásan): nem lehet a Holdat a földre hozni.

MÁRTON: De...

FŐINKVIZITOR: Teljességgel elvágтам a szádát, de kellő intelligencia híján ezt képtelen vagy belátni. Nem is fontos,

hogy belásd; hidd el nekem s e tudós uraknak.

BÍBOROS BÍRÁK: Így van, így van.

MÁRTON (*bizonytalanul*): És mégis itt a Hold.

FŐINKVIZITOR: Ó, gyarló eszű, megátkozott fickó! Világosan beszéltem; okoskodásomban sehol egy hiba sem volt; hogy mered azt állítani, hogy tévedés következett belőle?

MÁRTON (*folyvást a Holdat nézi*): De... ez... itt...

FŐINKVIZITOR (*vállon ragadja Mártont, és a Holdnak háttal állítja*): Állj háttal ennek a helynek. Ez a látvány zavarja tiszta gondolkozásodat. Gondolkozzál... azon gondolkozzál, amit mondtam neked... az az izé, ami megzavar... nos, azt az izét majd tanulmányozni fogja egy bizottság, azon te ne töprengj. Az neked igen kemény dió. Azt elintézik tudós barátaim.

BÍBOROS BÍRÁK: Elintézzük, elintézzük.

FŐINKVIZITOR: Nos? Nincs időnk.

POÉTA (*beront*): Galádság! Galádság! Mily galádság! Merengtem a hold sugarán, s egyszerre eltűnt szemem elől. Hol van? Azt mondják, itt van. Mutassátok meg, hadd lássam, újra szerelmemet, kinek profáját (!) annyiszor csodáltam.

MÁRTON (*felélénkülve*): Nézzen a háta megé.

POÉTA: Nézek.

MÁRTON (*csodálkozva*): Hát nem látja?

POÉTA: Mit lássak?

MÁRTON: A Holdat, amit keres!

POÉTA (*még egyszer szemügyre veszi a Holdat*): Ez, ez a Hold? Öregem, tegye bolonddá az öregapját.

MÁRTON (*feszeng*): Megfordulhatok?

FŐINKVIZITOR (*erélyesen*): Nem! Maradjon a helyén! (*Poétához*) Brávó, fiatal ember, brávó. Segítsen nekem, térítsük észre ezt az őrjöngőt.

POÉTA (*folyvást nézi a Holdat*): Műzám, szelíd, ezüsfényű Műzám! ez nem te vagy. Nőarc, bájosan elmerengő, kit verseimben szólítottalak, ez nem te vagy. Álmodok szülője, méla képű Luna, ez nem te vagy; és még sok minden, ami a verseskönyvemben mind benne van, ez nem te vagy, darabja 30 lej, alkalmi vétel, verset vegyenek...

FŐINKVIZITOR: Ez vagy te! Elég, elég! (*Mártonhoz*) Csillagász Márton, lásd be tévedésedet.

MÁRTON (*nyög*): Csak előbb fordulhassak meg legalább.

FŐINKVIZITOR: Nem, azt nem.

HAJOSKAPITÁNY (*sebbel-lobbal jó*): Ki kontárkodott belé a hajós-társaság ügyeibe? Mily galádság! Szárazon állanak hajóink, s nem jó dagály, ami magasba emelje őket. Ki zavarta el a Holdat, jó szolgánkat?

MÁRTON (*bizonytalanul*): Talán... talán én... ha lehet.

HAJOSKAPITÁNY: Á, maga az? Nos, itt a számla, ezt fizetni fogja. Társaságunk ugyanis a rendhábortót beperelte, s a bíróság persze elismerte igazunkat. Fizet egymillió lej kártérítést — egyelőre. Amennyiben a Hold távolléte további károkat okoz, természetesen mindegyre megtéríti az okozott károkat. Ajánlom magamat.

MÁRTON: Kapitány! Maradjon csak! Fontos kérdés vár itt megoldást, mi érdekelni fogja. Holdunk holléte problematikus, míg nem nyilatkoztunk ebben a nehéz kérdésben: lehet-e őt a Földre hozni, vagy sem.

HAJOSKAPITÁNY: Hát az is lehet, hogy nem lehet?

MÁRTON: Sőt, úgy lehet, nem is lehet, hogy lehet.

HAJOSKAPITÁNY: De már ezt meghallgatom!

MÁRTON: S a bíróság döntését megfelelőbbézem.

HAJOSKAPITÁNY: Hogyan, mi jögon űz tréfát velem?

FŐINKVIZITOR: Sőt, most kezd észére térni.

MÁRTON (*Főinkvizitorhoz*): Beszélhetek? Nyilatkozhatom?

FŐINKVIZITOR: Beszélj, beszélj.

MÁRTON (*hangosan*): Főinkvizitor úr, ember urak! Beláttam tévedésemet. A Holdat nem lehet a földre hozni. (*Merőn nézi a Hajóskapitányt*) Átkozott, aki azt lehetőnek hiszi.

HAJOSKAPITÁNY: E... e... e...

MINDENKI (*Kapitány, Márton és Főinkvizitor kivételével*) — (*tempo di marcia*): Nem lehet a földre hozni, nem lehet! (*Eloszlanak. A Hajóskapitány maradni és beszélni akar: E... e... e... de a Főinkvizitor őt is kiluszkolja. Utoljára megy el a*

POÉTA (*kinéz az ablakon*): Alkonyodik, s hasztalan keresem a Holdat az égen. Kinek zengem el méla bánatom, kinek panaszolom? Ó, Hold, égen se, földön se lakó! Hol találjalak, ó? (*El.*)

FŐINKVIZITOR: Márton úr!

MÁRTON: Tessék.

FŐINKVIZITOR: Csak ketten vagyunk. Ejnye, forduljon már felém!

MÁRTON (*megfordul, megpillantja a Holdat*): Ah!

FŐINKVIZITOR (*szintén a Holdat nézi*): Meg kell adni, ez kissé kemény dió.

MÁRTON (*a Holdhoz rohan*): A Hold! a Hold! a Hold! a Hold!

FŐINKVIZITOR (*bosszúsan*): Ugyan, ne gyerekeskedjék, hallgasson ide: nem csinálhatunk botrányt. Vissza kell állítanunk a Holdat régi illő tisztességes helyére.

MÁRTON (*szórakozottan mormol*): Nem lehet a földre hozni, nem lehet.

FŐINKVIZITOR: Ne agyalágyuljon. Visszatolni azért lehet. Sőt muszáj.

MÁRTON (*helyt áll*.)

FŐINKVIZITOR: Nem hallotta a Poétát?

MÁRTON: Mi közöm nekem a Poétához?

FŐINKVIZITOR: Nem hallotta a Hájskapitányt?

MÁRTON (*ijedten*): De hallottam.

FŐINKVIZITOR: Na látja! — Vajon elég erősek leszünk-e ketten?

MÁRTON: Hogyne! Bőven! Fogja meg ezt a kötelet! (*Mind a ketten megragadják a kötelet, s a Holdat kivonszolják az ablakon.*)

ASSZONY (*bejön, körülnéz*): Eltűnt az a csúnya? — Márton! (*lábai elé mutat.*)

MÁRTON (*odaborul*): Bocsáss meg, édes, bocsáss meg, hogy megütöttem a tyúkszemedet. Fájt?

ASSZONY: Nem fájt, de te csak a Holdat akartad látni, engem nem is akartál észrevenni.

MÁRTON (*összeölelkeznek*): Tévedtél drágám, hiszen: (*frivolán*) nem lehet a földre hozni, nem lehet!

FŐINKVIZITOR (*megáldja őket*).

MÁRTON (*egy darabig nyugodt, majd ellöki az Asszonyt, mellbeüti a Főinkvizitort, és felordít*): Mi történik velem? Gazság! Kelepcébe estem. Menjetek innen, takarodjatok! (*fuldokol*) Gazok... gazok...

(*Főinkvizitor és Asszony el.*)

Harmadik jelenet

SZABÉDI (*kiugrik a sűgőlyukból*): Miféle cirkusz ez?

MÁRTON: Ha tudná! Ha tudná, mit tettek velem!

SZABÉDI (*nagyon dühös*): Még te beszélsz, disznó!

MÁRTON: Ha tudná!

SZABÉDI: Ide figyeljen. Újra kell kezdeni az egészet a nélkül a cirkusz nélkül.

MÁRTON (*nem figyel oda*): Azt akarták, hogy megtagadjam az életem értelmét! A célt, amiért küzdöttem!

SZABÉDI (*folytatva*): Nem engedem, hogy komédiát csináljon a darabomból!

MÁRTON (*felfigyel*): Miféle darabról beszélsz?

SZABÉDI: Miféle darabról! A saját darabomról. Aminek maga a főhőse. Amiben buta ellenségei diadalt ülnék az igazság felett.

MÁRTON: Eltörjük őket!

SZABÉDI: Ne oktasson engem. Ne avatkozzék olyasmibe, amihez semmi köze. Jegyezze meg magának, hogy nem akarok kétkrajcáros komédiát csinálni. — Miféle képtelen vakmerőség volt az magától, földre cibálni a Holdat, mi?

MÁRTON: Az igazságomat kellett megmutatnom.

SZABÉDI: Szép kis helyzetet teremtett! Hát értse meg egyszer s mindenkorra, hogy a Holdtól két lépésnyire mégsem lehet azon vitatkozni, hogy lehozható-e a Hold vagy nem. Hiszen mindenki látja, hogy le van hozva. Teljesen agyonütötte

a helyzet komolyságát. Mit gondol maga, bohóc az a Főinkvizitor?

MÁRTON: Az a benyomásom. Miért vitat kézzel fogható képtelenséget?

SZABÉDI: Mi az, vitatkozni mer velem?

MÁRTON: Én nem törődöm a Főinkvizitonnal. Maga legjobban tudhatja, hogy nincs igaza neki, és hogy tényleg le lehet hozni...

SZABÉDI: Hát *itten* téved! Nem lehet!

MÁRTON: De hiszen... az imént...

SZABÉDI: Az imént túllépett a megengedett határokon. Nem fog megismétlődni. Vegye tudomásul, és tartsa magát ahhoz, hogy nem lehet.

MÁRTON: Majd megmutatom.

SZABÉDI: Nem mutatja meg. Azt sem lehet. Gondolkozni sem tud helyesen, csak henceg. Értse meg: nem engedik a törvények.

MÁRTON: A törvények! Hiszen éppen a természettörvények segítségével...

SZABÉDI (*lassan, de hangosan*): A tragédia törvényei nem engedik. Nem engedem... én!

MÁRTON (*megtántorodik, majd összeeszi magát*): Ez legalább nyílt szó. Hát rendben van: ellenségek vagyunk. Tudomásul vettem. Itt minden további szó felesleges; én elmegyek.

SZABÉDI: Megálljon! Magára szükségem van a darabomban!

MÁRTON: Nem alkuszom. Ha ilyennek elfogad, amilyen vagyok, tárgyalhatunk. Ragaszkodom magamhoz.

SZABÉDI: De értse meg! Így nem talál a darabomba!

MÁRTON: Válasszon közöttünk. Vagy én, vagy a darab.

SZABÉDI (nyersen): Hallgasson! Ne beszéljen többet! Üljön azonnal a helyére! (Időközben az eredeti bútorzat helyére tolódott. Ismét a Szabédi szobájában vagyunk.) Ott a szék!

MÁRTON (elmenőben): Nem. Nem egyezem.

SZABÉDI: Itt marad!

MÁRTON: Elmegyek. (Megy is.)

SZABÉDI (felragadja íróasztaláról a papírvágó kést, és Márton után rohan, hátulról vállába döfi a kést.) Megállj, gazember!

MÁRTON (lerogy): Megölt...

SZABÉDI (vizsgálja a holtat. Mellére teszi a fülét, örömmel): Nem dobog. (A

fényes papírvágó kést megtörüli, és a Halott orrürege elé tartja. Nézi.) Nem homályos: nem lélegzik. (Bugyborékoló örömmel.) Meghalt! (Íróasztala elé ül; végtelen boldogan.) Végre! Végre megírhatom a darabomat...! (A fal össze-megy.)

PROLÓGUS (középre jön, folytatja azt a mondatot, amit Szabédi kezdett): ...amiben benne lesz a szív dobogása, az élet lehelete... (pisszegésre lesz figyelmes, a sűgőlyukból jön a pisszegés; lehajol és tölcseért formál a kezéből, hogy jobban hallja).

EGY KÉZ (int a sűgőlyukból; a menet-irányt mutatja Prológusnak).

PROLÓGUS (megérti; félszegen kiszalad).

Függöny

HORVATH IMRE VERSEI

Önvád

Ártatlanra szórtad az átkodat.
Kanosszádat végnélkül járhatod.
Megbocsáthat neked az áldozat, —
de magadtól hogy nyersz bocsánatot?!

Száműzött írásjelek

KÖVESD AMIT ITT ÍROK IZGATOTTAN
FUSS MINT GYEPEN FAVORIT PARIPÁK
MINT VADÁSZ FELE A MEGSEBZETT VADKAN
UGORJAD ÁT A TÜZESKARIKÁT

HAJSZOLD SZEMED NE IS KERESS MEGÁLLÓT
NEM JELZEK AZ IRAMBAN SZÜNETET
NEM RAKOM KI A HARSÁNY FELKIÁLTÓ
S A SZÁMONKÉRŐ KÉRDŐJELEKET

SZÁMŰZÖTT A VESSZŐ A GONDOLATJEL
DE NE AGGÓDJ EGYIKÜK SEM VESZETT EL
NEM HOITAK ŐK NEM KELL A LÁTLELET

VALAHOL MOST EGY ÚJ MESEORSZÁGBAN
MEZÍTILÁB ÍGY VADULMODERNIZÁLTAN
TVISZTELNEK A TISZTELT ÍRÁSJELEK

SIMON WIESENTHAL

EMLEKIRATÁBÓL

Huszonöt évvel ezelőtt a német katonai megszállás alá került erdélyi vármegyékben kiragadták otthonaikból a zsidó származású állampolgárokat, s előbb gettókba zárták, majd külföldi megsemmisítő táborokba hurcolták őket. Asszonyok, gyermekek, öregek indultak utolsó útjukra, s az embertelen parancs végrehajtásában a horthysta magyar hatóságok is segédkeztek. Hiába tiltakoztak egyes kolozsvári egyházi vezetők, hiába fordult részvételével a deportáltak felé a közvélemény nagy része, hiába volt minden közbenjárás, a hitleri gépezettel szemben hatékony ellenérő nem jelentkezett, s a vonatok elindultak az ismeretlen, a gázkamrák felé.

Negyed század telt el, s a seb még mindig sajog. Rokonok, barátok, munkatársak, köztük író- és művész-jeleseinink tűntek el örökre: gondoljunk a szellemi életünkéből kiragadott Karácsony Benőre, akinek az életműve most indult új hódításra, Bíró Józsefre, a műtörténészre, Heves Renée-re, a Korunk nő-írójára, Gábor Istvánra, az író-publicistára... Mindennél mélyebb a szégyen, hogy saját erejéből lakosságunk a készülő fajgyilkosságot nem tudta megakadályozni. A német fasizmust összes szövetségeseivel csak az antifasiszta koalíció, elsősorban a honvédő Szovjetunió döntő katonai csapásai zúzhatták szét, s a szovjet hadsereg oldalára felzárkózó román demokratikus hadsereg, valamint a felszabadulást belülről előmozdító, hosszas tapasztalatok után felerősödött ellenállási mozgalom, melynek a kommunisták vezetése alatt itt Kolozsvárt idejében sikerült legalább a bebörtönzötteket kiszabadítani, s megakadályozni az egész lakosság elhajtasát.

Az évforduló alkalmából tesszük közzé egy már világszerte ismert emlékirat, az 1967-ben New Yorkban megjelent *The Murderers among Us* (A gyilkosok közöttünk vannak) néhány fejezetét. A szerző, Simon Wiesenthal lengyelországi származású mérnök, maga is tizenkét német koncentrációs tábor szenvedett végig, elvesztette egész családját, s amikor hazakerült, Ausztriában telepedett le. Ott szervezte meg „Dokumentációs Központ”-ját, mely a zsidóság kiirtásában részes náci bűnösök felkutatását és törvény elé állítását tűzte ki célul, állandó harcban a háborús bűnök elévülését szorgalmazó neofasiszta törekvésekkel. Az emlékiratot Joseph Wechsberg amerikai író jelentette meg, felvázolva a bécsi mérnök arcképét, s kiegészítő magyarázatokat fűzve az egyes fejezetekhez. A mai olvasó — különösen Nyugaton — már aligha tudja, hogy 1942-ben a hitlerista vezetők az európai zsidóság teljes megsemmisítésére hoztak genocid határozatot, s tervszerű öldöklésük során hatmillió zsidót pusztítottak el, köztük egymillió gyermeket. A világtörténelemben páratlan tömegmészárláshoz hasonlót egyetlen nép sem szenvedett még végig.

A zsidó származásuakkal szemben elkövetett történelmi gaztett tragikus része mindannak az embertelenségnek, amit az imperialista háborús agresszió váltott ki. A haláltáborokban a zsidó áldozatokon kívül ötmillió lengyel, orosz, francia, belga, holland, jugoszláv, norvég és más nemzetiségű fogoly

pusztult el, s a hitleri hódítás kezdeményezte második világháború halottainak száma összesen 72 millió. Érthető, ha az antiszemitizmus hitleri orgiáinak felidézésével és elítélésével újra meg újra magát az imperializmust, a háborús agressziót állítjuk célpontba, minden faji megkülönböztetést, gyarmatosító törekvést, revansizmust, békeháborítást. Csakis ezzel a következetességgel kerülhetjük el az általánosításokat, a nacionalista kizárólagosságokat, jelentkezőknek azok bármely oldalról. A néger, a vietnamiak, az arabok ellen elkövetett imperialista és neokolonialista, rasszista és militarista bűnök, akárcsak a zsidók ellen irányuló újabb fenyegetések, felkísértései mindannak, ami negyed századdal ezelőtt Európában megtörtént, s jól esik tudnunk, hogy a német neofasiszta mozgalmakkal szemben éppen a német nép legjobbjai állnak ma őrt.

Amint Hitler és cinkosai a zsidóságnak szántak, azt vették tervbe — a rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint — Kelet-Európa népeivel, a szlávokkal, magyarokkal, románokkal szemben is. Magunkat védjük, amikor a fasiszta bűnök első áldozatául esett zsidóság védtelen deportáltjaira emlékezve minden imperialista és neofasiszta szándékkal szembefordulunk. Wiesenthal tanulságos írása arra figyelmeztet, hogy a gyilkosok még ott rejtőznek a kapitalista társadalom mindent elfeledtetni akaró takarója alatt. Ékes példa erre az Utóhang Anne Frank naplójához című, magyarul most először megjelenő fejezet, melyben a szerző leírja, hogyan sikerült lelepleznie — ha nem is a kellő következménnyel — azt az osztrák SS Unterschaar-führert, aki 1944 nyarán Amszterdamban letartóztatta bűvőhelyén a Frank-családot, s a tizenöt éves Anne naplóját a földre szórta. A leányka, mint tudjuk, elpusztult a Bergen-Belsen-i koncentrációs táborban. A családból csak apja maradt életben, aki a megtalált naplót kiadatta. Mi is ismerjük, 1958-ban jelent meg magyarul, s még több mint harminc más nyelvre is lefordították, láttuk színpadon, forgattak belőle filmet. Megdöbbentő, hogy a könyv az egész világ lelkiismeretét felrázta, a bűnöst azonban sorsa nem érte el. Mint ahogy szabadon vannak az Egy az igazak közül című fejezet német hősné, az embersége miatt kivégzett Anton Schmid őrmesternek a gyilkosai is.

A Wiesenthal-émlékirat erkölcsi tanulság mindnyájunk számára, akik szocialista öröhelyünkön ma arra ügyelünk, hogy az emberiség egyenlőségét és békéjét soha többé ne fenyegetse senki.

Balogh Edgár

Utóhang Anne Frank naplójához

1958-ban, egy októberi estén fél tízkor, egyik barátom nagyon izgatottan felhívott linzi lakásomon, hogy menjek azonnal a Landestheaterbe.

Az antiszemita tüntetők éppen akkor szakították félbe az *Anne Frank naplója* című darab előadását. A főként tizenöt-tizenhét éves fiatalemberekből álló csoportok ilyesmiket kiabáltak: „Árulók! Talpnyalók! Szélhámosok!” Mások hurrogtak és piszegettek. A lámpák kialudtak. A karzatról az ifjú tüntetők röpiratokat szórak a nézőkre a zenekari ülésbe. Akik felszelezték, ezt olvashatták: „Ez a színdarab csalás. Anne Frank sohasem élt. Az egész történetet a zsidók találták ki, mivel még több kártérítési pénz akarnak kicsikarni. Egy szót se higgy belőle! Hamisítás!”

Kihívták a rendőrséget, és a rendőrök felírták több tüntetőnek, a helybeli főgimnázium tanulóinak a nevét. Azután az előadás folytatódott. Mire a Landestheaterbe érkeztem, a darab éppen véget ért, de még mindig nagy volt az izgalom. A színház előtt két rendőrségi autó állott, és az ifjak csoportokba verődve tárgyalták az incidenst. Odafigyeltem. Úgy látszott, az a vélemény alakult ki, hogy a tüntetőknek igazuk volt. Az egész Anne Frank-ügy csalás. Nem is baj, hogy valakinek volt bátorsága megmutatni ezeknek a zsidóknak, mit is gondolnak felőlük.

A tüntető fiatalemberek közül sokan még a világra sem jöttek, amikor Anne Frank már sírba szállt. És itt Linzben, ahol Hitler iskolába járt, és ahol Eich-

mann nevelkedett, azt hirdették az ifjakkak, hogy higgyenek a hazugságokban, a gyűlöletben, az előítéletekben és a nihilizmusban.

Másnap reggel felmentem a rendőrségre, és megnéztem a letartóztatott fiatalok jegyzékét. Nem volt könnyű megkapnom: befolyásos barátaik voltak, és szüleik az egész dolgot el akarták kenni. Végül is, mondogatták, nem komoly az ügy: csupán néhány ifjonc hetvenkedett és heccelődött. Érdeklődésemre azt válaszolták: a tanulók nevét közlik iskolájukkal, hogy fegyelmi eljárást indítson ellenük.

Egyetlen egyet sem büntettek meg. A linzi fiúk, gondoltam, nem számítanak, de van valami más, ami mégiscsak számít. Néhány héttel korábban egy linzi főgimnáziumi tanár, Lothar Stielau tanügyi tanácsos nyilvánosan kijelentette, hogy az *Anne Frank naplója* hamisítvány. A leány apja perbe fogta, és három szakértő megállapította a napló hitelességét. A *Frankfurter Allgemeine Zeitung* arról írt, hogy a vádlott „hat órán át vonakodott vallomását megfogalmazni... Németország ifjúságát — írta a lap — meg kell védeni az ilyen »nevelőktől«.

A linzi zavargások számomra azért tűntek fontosnak, mert általános tünetként jelentkeztek. Az ifjú vagányok nem voltak bűnösök; de szüleik és tanáraik igenis azok voltak. Az idősebbek igyekeztek megmérgezni a fiatal nemzedék lelkét, mivel igazolni akarták saját kétes múltjukat. Ők a történelemből semmit sem tanultak. Az utóbbi húsz évben szerzett tapasztalataim arról győztek meg, hogy Németország és Ausztria népe három csoportra osztható: az emberiség ellen gaztetteket elkövető bűnösökre — noha a büntettek nem mindig bizonyíthatók —; ezek cinkosaira — akik büntetteket ugyan nem követtek el, de tudtak róluk, és megakadályozásukra semmit sem tettek — és végül ártatlanokra. Azt hiszem, feltétlenül szükséges elkülöníteni az ártatlanokat a többitől. Sok ifjú ismerősöm hajlandó a türelmességhez és a megbéküléshez vezető hosszú úton járni. De Németország és Ausztria ifjúsága csak akkor találkozhatik az út másik oldalán járó fiatalokkal — azokkal, akik személyi tapasztalatból vagy szüleik elbeszéléséből emlékeznek a múlt szörnyűségeire —, ha tiszta és világos számvetést végzünk. Semmiféle védőbeszéd nem némíthatja el a koncentrációs táborok tizenegy millió halottjának hangját. Azok a német ifjak, akik imádkoznak Anne Frank sírjánál, már régen megértették ezt. A megbékülés csak a tények ismer-

rete alapján lehetséges. Tudni kell, hogy a valóságban mi történt.

A linzi tüntetések után néhány nappal a bécsi egyházközség központjában tartottam előadást a neonácizmusról. Az előadást követő vita éjfél után két óráig tartott. Az egyik tanár arról az esetről beszélt, amely egyik barátjával, a Linztől nem messze fekvő Wels gimnáziumának hitoktató papjával történt. A pap a Mauthausenben elkövetett náci szörnyűségekről beszélt a tanulóknak. Az egyik tanuló felállt:

— Tisztelendő úr, mi értelme azokról a dolgokról beszélni? Mi jól tudjuk, hogy a mauthauseni gázkamrák csak a ruhák fertőtlenítésére szolgáltak.

A pap megdöbbenve válaszolt:

— De hisz láttatok a filmet, a fényképeket! Láttatok a halottakat!

— Papírmáséból készültek — válaszolta a fiú. — Az egész nem más, mint ügyes propaganda, hogy a náciakat bűnösöknek tüntessék fel.

— Ki mondta ezt?

— Mindenki tudja. Apám sokat mesélhetne ezekről a dolgokról — hangzott a válasz.

A pap jelentette az esetet az iskola igazgatójának. Vizsgálatot indítottak, és felmérték a kerület helyzetét. Az osztályban a tanulók szüleinek több mint ötven százaléka tevékenykedett a náci mozgalomban. Az atyák nagy kedvvel mesélték el fiaiknak múltjuk hősiességét és dicsőségét: hogyan csatlakoztak a harmincas évek elején az ausztriai náci párthoz (amikor az még illegálisban volt), hogyan segédkeztek vonatok és hidak felrobbantásában, hogyan nyomtatták és terjesztették az illegális irodalmat a Dollfuss-kormány ellen. Később az atyák nyalka SS-ek lettek. Az ilyen környezetben felnőtt ifjaknak nem könnyű kivonni magukat ezek alól a hatások alól. Az atyák a háború utáni évek kezdetén remegtek, és meghúzták magukat, de az 1950-es évek végén már ismét nosztalgiával meséltek a dicső múltról. Az ifjak izgatottan hallgatták őket. Tanáraik, akik közül sokan korábban náciak voltak, semmit sem tettek, hogy kétségbe vonják azokat a „dicsőséges“ történeteket, melyeket az atyák a fiaiknak elmondtak.

*

Anne Frank naplóját többször elolvastam. Úgy olvastam, mint olyan ember, akinek méltóságát súlyosan megsértették, úgy olvastam, mint zsidó, aki saját népéből hatmilliót veszített, mint olyan ember, aki elhatározta, hogy a halottakért él, aki büntetést és nem bosszút akar, és

mint egy lány apja, aki olyan idős, mint Anne Frank volt, amikor a naplóját írta. Csak Isten akaratának köszönhető, hogy lányom nem született korábban, s nem kellett Anne Frank sorsát elszenvednie. És mégis, Anne Frank nem szenvedett többet, mint a többi egymillió gyermek.

Könyve éppen akkor jelent meg, amikor az emberek már kezdtek közömbössé válni a múlt tragédiájával szemben, amikor azt állították, többé nem akarnak hallani róla, és hogy véget kell már vetni a gyűlölködésnek. Egy gyermek szavai romba döntötték az erkölcsi fásultság falát. Utolsó sikolya áttörte a közöny világot átfogó korlátait. Amióta megszűnt a tömegsír egy ismeretlen halottja lenni, Anne Frank mindenki gyermekévé vált.

A Landestheaterban történt eset után két nappal barátommal az egyik linzi kávéházban ültünk. Mindenki az esetről beszélt. Hibáztathatók-e a fiúk szülei bűneiért? Nyilvánvaló, hogy nem felelősek értük.

Egy csoport gimnáziumi tanuló a mellettünk levő asztalnál ült. A barátom odahívott egy fiút, akinek szüleit jól ismerte.

— Fritz, ott voltál a színházban a tüntetések alatt?

— Sajnos nem, de az osztályunkból néhányan ott voltak. Kettőt közülük le is tartóztattak — mondotta büszkén Fritz.

— Mi a véleményed róla? — kérdezte a barátom.

— Hát — egyszerű az eset. Nincs bizonyíték rá, hogy Anne Frank élt volna.

— És a napló? — szoltam közbe.

— A napló lehet ügyes hamisítás. És persze nem bizonyíték arra, hogy Anne Frank valaha is élt.

— A Bergen-Belsen-i tömegsírban van eltemetve.

Vállat vont:

— Nincs bizonyíték rá!

Bizonyíték. Bizonyítékot, megdönthetetlen bizonyítékot kell felmutatni, mely meggyőzze az ifjú kételkedőket. Ha valaki a hazugság már kész épületéből egyetlen téglát kivesz, az egész építmény összemlik. De rá kell találni arra a téglára.

Valami eszembe jutott. Így szoltam:

— Fiatalember, ha be tudnók bizonyítani neked, hogy Anne Frank élt, elismernéd-e a napló hiteles voltát?

Rámnézett:

— Hogyan bizonyíthatná be?

— Az apja él.

— Az semmit sem bizonyít.

— Várj csak. Az apja jelentette a hatóságoknak, hogy őket letartóztatta a Gestapo.

— Igen — mondotta a fiú türelmetlenül —, mi már mindezt hallottuk.

— Tegyük fel, hogy megtalálják azt a Gestapo-tisztet, aki ténylegesen letartóztatta Anne Frankot. Elfogadható lenne-e az bizonyítéknak?

Meglepettnek látszott. Ez a gondolat sohasem fordult meg agyában.

— Igen — mondotta végül vonakodva —, ha az illető maga is elismeri.

A helyzet tiszta volt: meg kellett találnom azt az embert, aki tizennégy évvel ezelőtt letartóztatta Anne Frankot. Európa-szerte ezer és ezer embert hurcoltak el névtelen senkik, a halál mindenre kapható ismeretlenjei. Még a koncentrációs táborban sem mindig ismertük kínzóink nevét. Tudatában voltak az esetleges következményeknek, és megpróbálták álcázni magukat.

Szinte semmi nyom nem volt, amin el lehetett volna indulni. A napló hirtelen végződött be, amikor Anne Frankot elhurcolták. Anne apja, Otto Frank a Kolen et Co. exportcég tulajdonosa volt. Miután Hollandiában a zsidó vagyontokat elkobozták, a céget annak egyik alkalmazottja, Paul Kraler vette gyámsága alá. Ő segítette Frankékát elrejtőzni a Prinzengracht utcai épület padlásszobájában, ott, ahol a cég irodái is voltak.

A napló az egyik függelékben említést tesz arról, hogy Frankék letartóztatása után Kraler megpróbált közbenjárni érdekében a Gestapo amszterdami főhadiszállásán. Beszélt azzal a tiszttel, aki a családot letartóztatta. Kraler szerint ez egy bécsi származású, Silvernagl nevű SS volt. Közbenjárása nem volt sikeres. Kraler beszámolója az osztrák náciokból gúnyos megjegyzéseket váltott ki. Persze, mindenki tudta, hogy Silvernagl név nincsen Ausztriában. Íme — mondták —, újabb bizonyítéka annak, hogy Anne Frank története hamisítvány!

Nagyon nehezen indultam el ezen a nyomon. Tudtam, hogy az illető SS bécsi, vagy legalábbis osztrák — hiszen sok osztrák külföldön magát bécsinek nevezi. Alacsonyrangú SS lehetett, mivel feladatkörébe az emberek elhurcolása tartozott — vagyis SS *Schütze*, SS *Rothenführer* vagy legfennebb SS *Unterscharführer* lehetett.

Így már szűkült a kör. A v a Silvernagl-ban valószínűleg Kraler tevéde, eredetileg, Silbernagl lehetett; ez már elég közönséges név Ausztriában. A bécsi telefonkönyvben hét Silbernagl nevű ember szerepelt, és a különböző városi címtárakban legalább más száz. A név jól ismert Karinthia és Burgenland tar-

ományban is. Bár az illető személynevét is tudtam volna!

Folytattam a nyomozást. A Silbernagel-
lek között kellett lennie egynek, aki a
háború alatt alacsony rangú SS volt, és
Hollandiában szolgált a Gestapónál. Sok
nevet megvizsgáltam, és elejtettem. A
kösza adatokat megrostáltam, a tényeket
ellenőriztem. Hosszú, aprólékos eljárás
volt ez, és végtelenül óvatosnak kellett
lennem. Ha ártatlant gyanúsítok, bepe-
relhetnek vádaskodás címén.

Ha a rendőrség egy büntettet elkövető
gépkocsivezetőt akar kinyomozni, megál-
líthatja az összes autót, elkerüheti vas-
lamennyi gépkocsivezetőtől a hajtási iga-
zolványt, és emiatt senkinek sincs joga
tiltakozni. Én ezt nem tehettem. Nyolc
Silbernagel nevű egyént találtam, akik
náci párttagok vagy SS-ek voltak, és ko-
ruk is megfelelt. Az egyik közülük
Obersturmführer volt (olyan magas rang,
amely automatikusan kizárta őt névjegy-
zékemből), jelenleg vezető hivatalnok
Burgenlandban. Annyi bizonyos, hogy ő
Hollandiában sohasem volt.

Megkértem egyik barátomat, hogy lép-
jen kapcsolatba magándetektív-irodákkal
és tájékoztató hivatalokkal. Mindenkinek
azt mondta, hogy érdeklődjek egy Sil-
bernagel nevű egyén iránt, mert annak
a náci éra alatt tanúsított magatartását
szeretné ellenőrizni. Sok információt kap-
tunk, de úgy tűnt, hogy egy sem illik rá
arra, akit éppen kerestünk. Ekkor az
egyik banknál bizonyos Silbernagel nevű
egyen folyószámlája felől kezdtem érdeklő-
dni. A bankok alapos munkát szoktak
végezni, de most az egyszer az eredmény
negatív volt. Még két Silbernagelről de-
rült ki, hogy náciak voltak, de ez aligha
tekinthető meglepő felfedezésnek. Már-
már odajutottam, hogy feladom a to-
vábbi nyomozást, de ekkor eszembe ju-
tott a linzi fiúk arrogáns arckifejezése.
Oda akartam menni az apjukhoz, és meg-
mondani nekik: „Hazudtatok, Anne Frank
igenis élt. Miket hazudtatok még?”

1963-ban meghívtak, hogy előadást tart-
sak a holland televízióban. Amszterd-
amban felkerestem az Anne Frank-házat —
amely most emlékmúzeum —, és meg-
tapintottam azokat a falakat, amelyeket
Anne Frank is érintett. Beszéltem a ház
őrével. Azt állította, hogy gyakran eszébe
jut az az ember, aki elhurcolta a lányt és
családját. Senki sem tudta, hogy ki volt.
Érdeklődött felőle, de az emberek csak
a vállukat vonogatták.

— Tizenkilenc év hosszú idő — mon-
dotta —, az eset reménytelen.

— Soha semmi sem reménytelen! —
szóltam én. — Mi lenne, ha feltételeznék,

hogy megtaláltam azt az SS-t, aki letar-
tóztatta, és bevallotta, hogy ő tette?

Az ember hosszan rámtekintett:

— Akkor megírhatná Anne Frank nap-
lójának hiányzó utóhangját.

Egy pillanatig arra is gondoltam, hogy
felkeresem Otto Frankot, Anne apját. Ő
talán emlékezik arra az emberre, aki
1944. augusztus 4-ének reggelén elhur-
colta. Talán arra is képes lesz, hogy le-
írja őt nekem. Bármilyen nyom nagy se-
gítségét jelenthet a nyomozásban. Az SS
nyilván sokat változott a hosszú évek
alatt, de mégis lehet valami, ami felis-
merhetővé teszi.

Frank úrral nem léptem kapcsolatba.
Bevallom, vonakodtam attól, hogy fel-
kavarjam e sokat szenvedett embert, és
kényszerűen ismét feltámadjanak emlé-
kei, no meg arra is gondoltam, mi lesz,
ha Frank úr arra kér, hogy ebben az
ügyben ne tegyek semmit? Eleget tehet-
tem volna kérésének? Találkoztam én
másokkal is, akik nem akarták, hogy az
apjuk, az anyjuk, a gyermekeik gyilkosai
után nyomozzak. Azt mondták, az ilyes-
mit nem tudnák elviselni. „Mi értelme
lenne? — kérdezték tőlem. — A halotta-
kat nem tudja visszahozni. Csak annyit
ér el vele, hogy az élők szenvednek.”

Még mindig azon tűnődtem, mitévő le-
gyek, amikor azt olvastam a napilapok-
ban, hogy Frank úr egy gyűlésen, Német-
országban, a megbocsátás és a megbéké-
lés szellemét hirdette. A német lapok
dicsérték nagylelkűségét és türelmességét.
Tisztelem Otto Frank véleményét. Olyan
ember erkölcsi magatartásáról tett tanú-
bizonyosságot, aki nemcsak hirdeti, hanem
gyakorolja is a megbocsátást. Engem
azonban mindenekelőtt az eset gyako-
rati és törvényes vonatkozásai érdekeltek.
Minduntalan azt tapasztaltam, hogy a
náciak félreértik a türelmességet és a meg-
bocsátást. Azt a tényt, hogy Anne Frank
apja megbocsátott gyermeke gyilkosai-
nak, fontos érvként hozták fel a náci
háborús bűnök üldözésének befejezésére.
„Ami elég jó Otto Franknak, az jó le-
hetne mindenkinek” — mondták. „Ha
ő megbocsát, akkor mindenkinek meg
kellene bocsátania.” Frank úr lelkiismer-
ete megengedi, hogy megbocsásson, de
az én lelkiismeretem arra kényszerít,
hogy a bűnösöket a törvényszék elé állít-
sam! Nyilvánvaló, más és más erkölcsi
szinten mozgunk, más ösvényeken já-
runk. Ösvényeink valahol mégis találko-
znak, és mi kölcsönösen kiegészítjük egy-
mást.

Emlékszem, a háború után egy katoli-
kus pappal folytatott vitámra. A pap ezt
állította:

— Meg kell bocsátanunk nekik, úgysísten magas ítélőszéke elé kerülnek majd.

— Atyám, hogy van az — kérdeztem én —, hogy a legnagyobb bűnösök, akik nem hisznek Istenben, mindig megpróbálják elkerülni az emberi igazságszolgáltatást, és szívesebben várnak Isten számonkérésére?

Nem válaszolt.

Nemsokára holland barátaim arra hívták fel figyelmemet, hogy az általam keresett SS neve nem Silbernagel, hanem Silbertaler lehet. A háború előtt több Silbertaler nevű személy lakott Bécsben, de ezek zsidók voltak, és elpusztultak. Mégis találtam Bécsben és Ausztria más területein három nem zsidó Silbertalert, de egyikük sem volt tényleges náci. Kezdtém belátni, teljesen valószínűtlen, hogy valaha is megtaláljam az általam keresett tanút. Már azon tűnődtem, vajon még életben van-e egyáltalán.

Az egyik, ezt követő amszterdami látogatásomkor véletlenül két, az Anne Frank ügyét jól ismerő barátommal beszélgettem. Az egyik Ben A. Sijes volt a Holland Háborús Dokumentációs Intézetből, a másik Taconis úr, egy magasrangú rendőrségi hivatalnok. Beszélgetésünk során sok név felmerült: Wilhelm Harster, Alfons Werner, Willy Zoepf, Gertrud Slottke SS-vezérek és mások neve, akik Eichmann számára dolgoztak. Az olyanfajta munkában, mint amilyen a miénk, az egyik bűnöstől a másikhoz vezetnek a nyomok. Új, előttem ismeretlen nevek merültek fel. Amikor már éppen távozni akartam, Taconis úr azt mondta, hogy van számomra valami „olvasnivalója az útra”, és mosolygott hozzá. A hollandiai Gestapo 1943. évi telefonkönyvének egy fényképmásolatát nyomta a kezembe. Benne mintegy háromszáz név lehetett.

— Olvassa el a repülőgépen — mondotta — legalább nem alszik el.

— Ellenkezőleg. Ha telefonkönyvet olvasok, mindig álmos leszek. Amikor idegenben vagyok, a szállodai szobámban rendszerint a helyi telefonkönyvet kezdem böngészni. Mindig elalszom tőle.

A repülőút Bécsig mintegy két órát tartott. Hátrádóttam a székemen, és átnéztem a Gestapo telefonkönyvét. Már csaknem elaludtam, amikor a IV. *Sonderkommando* fejezetű lapra fordítottam: „IV B₁ Joden“ cím alatt ezt olvastam:

KEMPIN
BUSCHMANN
SCHERT
SILBERBAUER

Egyszerre éber lettem. A IV B₁ alosztály foglalkozott a zsidók összeszedésével és haláltáborokba hurcolásával. Ha valaki besúgta a Gestapónak, hogy valahol Hollandiában zsidók rejtőzködnek, a jelentés elkerülhetetlenül eljutott az amszterdami IV B₁ alosztályra. Hirtelen az volt az érzésem, hogy a repülőgép nagyon lassan halad. Mintha tükön ültem volna, amíg Bécsbe érkezünk. Tudtam, hogy a IV B₁ legtöbb beosztottját a németországi és az ausztriai rendfenntartó erők soraiból toborozták, főként a *Kriminalpolizei* (a bűnügyi nyomozók) sorából.

Hazaérkezve, még mielőtt a kabátomat letettem volna, kinyitottam a bécsi telefonkönyvet. A szívem hevesen vert. Mintegy tucatnyi Silberbauer nevű egyén volt benne. Valószínűleg a többi ausztriai város telefonkönyvében sokkal több ilyen nevű személy lehetett. Ha majd mindegyiket fel kell kutatnom, mint korábban a Silbernageleket és a Silbertalereket, évek is beletelhetnek. Abban a stádiumban, ameddig eljutottam, már deduktív gondolkodásra van szükség. Nem nyomozhattam minden Silberbauer után. Azt határoztam, hogy olyasvalaki után indulok, aki a bécsi rendőrségen dolgozott (vagy talán még mindig ott dolgozik). Úgy éreztem magam, mint amikor egy többismeretlenű egyenletet egyetlen adat segítségével próbálunk megoldani. Ha biztos következtetésre akartam jutni, jól meghatározott előfeltevésből kellett kiindulnom.

Felhívtam dr. Josef Wiesinger rendőrségi tanácsost, a belügyminisztérium II. c. osztályának főnökét. Ez az osztály foglalkozik a náci bűnökkel. Wiesinger gyakran segített nyomozásaimban. Kissé dicsekedve közöltem vele: az a meggyőződése, hogy megtaláltam a Gestapónak azt az emberét, aki letartóztatta Anne Frankot.

— Bécsi rendőr, neve Silberbauer — mondtam.

Wiesinger nem gondolt blöffre:

— Mi a keresztnéve?

— A keresztnévét nem tudom.

— A bécsi rendőrségen legalább hat Silberbauer nevű egyén van — mondtam. — Melyiket akarja?

— Könnyű lesz megtalálni. Mindössze annyit kell tennie, hogy nézze végig szolgálati lapjukat. Azt keresem, aki 1944 augusztusában az amszterdami IV B₁ alosztályon dolgozott.

— Az tizenkilenc évvel ezelőtt volt — mondotta kételkedően Wiesinger.

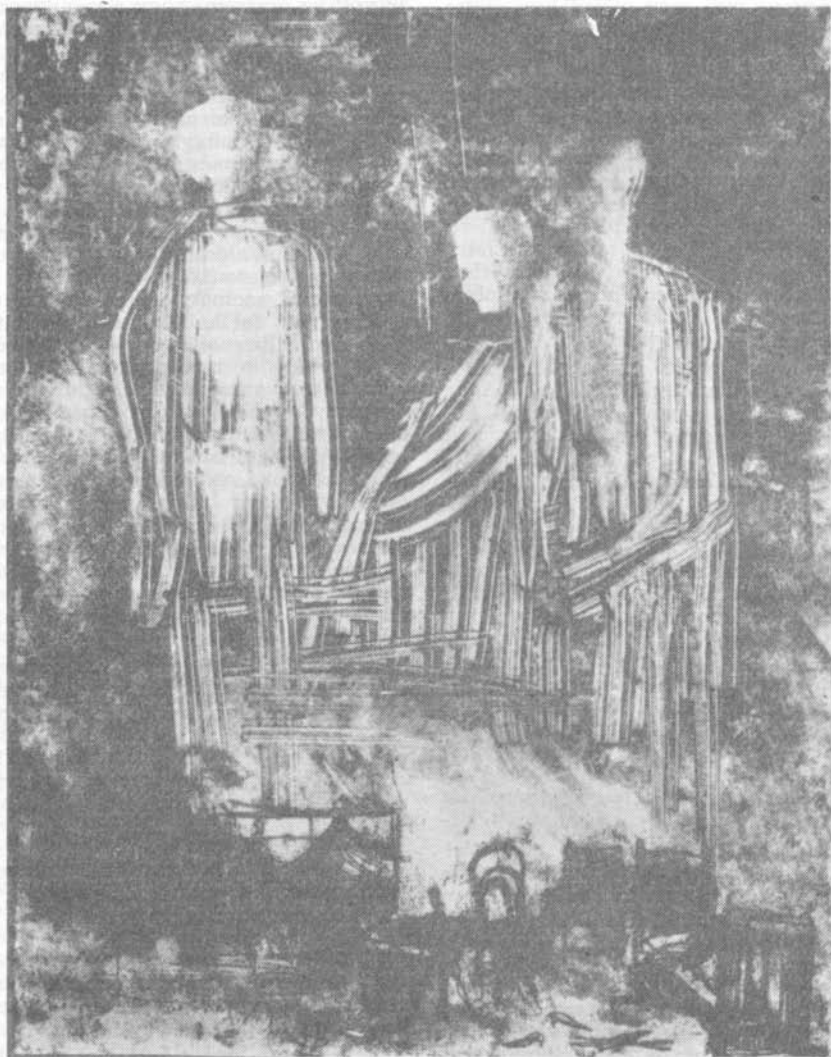
— Nyilvántartásuk nem megy vissza addig? Bizonyára arra az időszakra is vonatkozik...

— Rendben van — mondotta. — Adjon be egy kérést a hivatalomhoz.

1963. június 2-án részletes tájékoztatást küldtem neki. Azután több hét telt el. Amikor júliusban valami más ügyben felkerestem Wiesingert, ismét érdek-

lődtem Silberbauer felől. Azt válaszolta, hogy valamennyi rendőr iratai, akiket Silberbauernek hívnak, „még vizsgálat alatt állanak“. Szeptemberben, amikor szabadságomról visszatértem, ismét fel-

Soó Zöld Margit monotípiája

hívtam. Ezt a választ kaptam: „Egyelőre semmi biztosat nem tudunk.“

Október 15-én Amszterdamból hozzám érkezett Sijes és Taconis, hogy több hollandiai háborús bűnügyet megtárgyaljanak velem. Elmentünk és felkerestük

dr. Wiesingert. Ismét érdeklődtem nála Silberbauer felől. Holland barátaim, mondtam, nagyon szeretnék hallani felőle.

— Sajnos — válaszolta dr. Wiesinger

— ezzel az ügyel még nem készültünk el.

Bizonyos éle volt hangjának. De türelmetlenségének vagy kimerültségének tulajdonítottam. Tévedtem...

November 11-én a Kommunista Párt szócsöve, a *Volksstimme* azzal a szenzációs történettel jelent meg, miszerint *Inspektor* Karl Silberbauer, a bécsi rendőrség tagját az Anne Frank letartóztatásában való részvételéért vizsgálat alá helyezték. A hírt a moszkvai rádió és az *Izvesztija* is közölte. Kiderült, hogy Silberbauer vallott.

Elhatároztam, hogy én sem hallgatom. Felhívtam egy amszterdami napilap szerkesztőjét, és elmondtam neki a történetet. Első hasábos hír lett belőle az egész világon. Több táviratot kaptam és levelet, mint Eichmann elfogatásakor. Ezután rádió- és tévé-interjúk következtek. Paul Kraler, aki jelenleg Kanadában van, elmondotta a világnak, hogyan éltek Frankék ott fent a padlásszobában. Svájcban Frank úr kijelentette, ő mindig tudta, hogy egy Silberbauer nevű SS fogta el őket.

Mindenkit izgalomba hozott a hír, kivéve az osztrák hatóságokat, amelyek azt mondták, nem tudják felfogni: „mi ez a nagy hűhó?” — amint azt egy magasrangú hivatalnok elmesélte nekem. Az újságírók találkozni akartak Silberbauerrel, de a belügyminisztérium nem adott engedélyt arra, hogy fényképet közöljenek róla, és megpróbálták elzárni őt az érdeklődők elől. Ezzel nem értettem egyet. Egy holland újságírónak megadtam Silberbauer magáncímét. Úgy gondoltam, a hollandok megérdemelnék legalább egy személyi interjút. Amikor a hollandus megérkezett, és felkereste Silberbauer, a rendőrfelügyelő (ez a második legalacsonyabb rendőrségi rang Ausztriában) nagyon dühös volt. Azt állította, hogy állandóan zaklatják.

— Miért kell belémharapni annyi év után? Én csak a kötelességemet teljesítettem. Eppen most vásároltunk új bútor, részletre, és most felfüggesztenek állásomból. Hogyan fizetem majd ki a részleteket?

— Nem sajnálja, amit tett? — kérdezte a riporter.

— Persze, hogy sajnálom. Némelykor egyenesen megaláztatnak érzem magam. Valahányszor autóbuszra ülök, jegyet kell váltanom, mint bárki másnak. Nem mutathatom fel a szolgálati igazolványomat.

— Mi a véleménye Anne Frankról? Olvasta-e a naplóját?

Silberbauer vállat vont:

— Megvettem a múlt héten a könyvecskét, hogy lássam, benne vagyok-e; de nem vagyok benne.

Mire az újságíró így szólt:

— A naplót ön előtt millió és millió ember olvasta, pedig éppen maga olvashatta volna elsőként...

Silberbauer meglepődve nézett rá.

— Ez bizony igaz. Sohasem gondoltam rá. Lehet, hogy fel kellett volna vennem a padlóról.

Ha felvette volna, soha senki sem halott volna sem a naplóról, sem Anne Frankról.

Amikor október 15-én dr. Wiesinger azt mondotta nekem: „Ezzel az ügyel még nem készültünk el”, ő már tudta: *Inspektor* Karl Silberbauer, az Első Kerületi Rendőrségi Központ beosztottja beismerte, hogy ő személyesen tartóztatta le Anne Frankot és a többieket, akik az amszterdami padlásszobában voltak 1944. augusztus 4-ének reggelén. Megkérdeztem dr. Wiesingert, miért nem közölte értesülését velem. Azt válaszolta, parancs volt „felülről”, hogy az ügyet tartsa titokban.

Németország kapitulációja után Silberbauer elmenekült Hollandiából, és visszatért Bécsbe. Mivel 1943-ban kilépett a bécsi rendőrségtől, hogy az SS-hez csatlakozzék, 1952-ben „náciatlanítási” eljárásnak kellett alávetnie magát. Ártatlannak találták, és felügyelői rangban visszatérhetett hivatalába.

Vallomása után hónapok teltek el, és felettesei semmit sem tettek. Október 4-én felfüggesztették hivatalából, és azt a parancsot kapta, hogy az ügyről addig ne szójon senkinek, míg a nyomozás tart. Egy hónappal később egyik rendőrtársának panaszkodott, hogy „valami bajai vannak amiatt az Anne Frank miatt”. Rendőrtársa tagja volt az osztrák kommunista pártnak — a bécsi rendfenntartó erőiben van néhány kommunista —, és jelentette a történetet a volt elhurcoltak kommunista szervezetének. Egy gyűlésen, melyet november 10-én tartottak, valaki előadta az esetet, a következő nap reggelén a *Volksstimme* közölte a nagy szenzációt.

Az osztrák hatóságok nem találtak bizonyítékot Silberbauer bűnösségére Frankék deportálása miatt. A belügyminiszter egyik szóvivője kijelentette, hogy Anne Frank letartóztatása „nem jogosít fel Silberbauer letartóztatására és háborús bűnösnek való perbefogására”. Ő csak a parancsnak engedelmeskedett. Mégis fegyelmi eljárást indítottak ellene, mivel Silberbauer a náciatlanítási bizottság

előtt eltitkolta, hogy a hollandiai Gestapo „Zsidó ügyek“ alosztályán dolgozott.

Frank úr, amikor arra kérték, hogy tanúskodjék, kijelentette, hogy az, aki őket letartóztatta, „csak a parancsot teljesítette, és egyébként kifogástalanul járt el“.

— Csupán annyit kérek — tette hozzá Anne Frank apja —, ne kelljen ismét látnom azt az embert.

Egy rendőrségi felülvizsgáló bizottság Silberbauer hivatalosan felmentette minden minősített bűn alól. Ismét tagja a bécsi rendőrségnek, és a személy nyilvántartási osztályhoz osztották be. Mel-

lékesen, Silberbauer a központi rendőrségen dolgozott mindazokban az években, amelyekben én nyomoztam utána. Valószínűleg az utcán is találkoztunk. De el ne felejtsem: a Dokumentációs Központunkkal szemben van egy nagy textil-áruház, amelynek cégtábláján is a SILBERBAUER név olvasható. Egy másik hasonló áruház, ugyancsak Silberbauer névvel, épületünk bejárata mellett áll. Természetesen, Silberbauer nem sokat számít. Az iratsomóiban levő nevekhez képest ő senki, nulla.

Am a nulla előtti szám Anne Frank volt.

Egy az igazak közül

Mialatt Franz Murer 1942-ben a nyolcvanezer vilnai zsidó kiirtását irányította, véletlenül egy másik osztrák is éppen ott volt: a bécsi származású Anton Schmid, a Wehrmacht 42 éves őrmestere. Mint sok más osztrákot, őt is besorolták a Wehrmachtba. Schmid nem volt katonás típusú őrmester. Inkább csendes, sokat elmélkedő, keveset beszélő ember, s emiatt századtársai között kevés barátja volt. Csak egyetlen kép maradt fenn róla. Ez tépelődő arcú, lágy vonású, szomorú szemű, fekete hajú, kis bajuszu embernek ábrázolja. Katonai egysége Murer gyilkos tevékenységének legkegyetlenebb hónapjaiban Vilnában állomásozott.

Anton Schmid buzgó katolikus volt; mások szenvedése láttán maga is fájdalmat érzett. Ugyanakkor rendkívül bátor ember volt. Története talán sohasem vált volna ismertté, ha a Murerre vonatkozó iratokban nem lettek volna olyan tanúvallomási foszlányok, amelyek rá utaltak. A 250 személy közül, akik életben maradtak a vilnai gettóból, többnek életét Anton Schmid mentette meg. Történetét is később ők mondták el nekem.

Vilnában titokban sok német elítélte Murer rémtetteit, de nyíltan semmit sem merészeltek tenni. Schmid keresztény kötelességének tartotta, hogy segítsen az elnyomott zsidókon. Olyan segélyező szervezetté vált, amelynek csupán egyetlenegy tagja volt. Nagy személyi kockázattal belopakodott a gettóba, élelmet vitt az éhhalállal küszködő felnőtteknek, zsebében pedig tejet a csecsemők számára. Tudta, hogy Vilna más részén ezer és ezer zsidó rejtőzködik, ezért hírvívó szolgálatot teljesített köztük és a

gettóban levő barátaik között. Még azt is meg merte tenni, hogy a Wehrmacht-tól fegyvereket lopjon, és azokat a zsidó ellenállási mozgalom harcosainak adja.

— Mindezt anélkül tette, hogy érette valaha is köszönetet várt volna — mondotta az egyik életben maradt személy. — Józsvízüsegből tette. Számunkra a gettóban ez a szerény, csendes ember, feldwebeli uniformisában amolyan szentféle volt.

Az elkerülhetetlen azonban bekövetkezett. 1942 áprilisának első napjaiban a Gestapo felfedezte, hogy Schmid őt zsidót ki akart csempészni a gettóból a közeli Ponary erdőbe, ahol azt remélték, hogy elbújhatnak. Letartóztatták. Másnap reggel a német katonai törvényszék halálra ítélte.

Két órával később Schmid ezeket írta feleségének, Stefinek és leányának:

„Megkaptam két leveletetek. Örvendek, hogy otthon minden rendben van. Meg kell mondanom, milyen sors vár rám, de kérlek, legyetek erősek, amikor e soraimat tovább olvassátok... Eppen az imént ítélt halálra a katonai törvényszék. Semmit sem tehetek, csak kegyelemért folyamodhatom, amit meg is tettem. Nem döntenek délig, de azt hiszem, elutasítják. Minden hasonló folyamodványt elutasítottak.

De, kedveseim, ne csüggedjete el. Én belenyugodtam sorsomba. Így akarta a Fennvaló, a mi drága Urunk, és ellene semmit sem lehet tenni. Annakra nyugodt vagyok, hogy magam is alig hiszem. A mi drága Istenünk akarta így, és ő megerősített. Reménykedem, hogy Ő nektek is erőt ad.

El kell mondanom, hogyan történt. Sok zsidó volt itt, akiket a litván katonák

szedtek össze, és a városon kívül, a mezőn agyonlőttek — egyszerre kétezrháromezer embert. Képzelték csak, a kisgyermeketek mind a fához vágják. Parancsom volt — bár ez nem tetszett nekem —, hogy vegyem át a Versprengtenstelle-t, ahol száznegyven zsidó dolgozott. Arra kértek, hogy vigyem el őket onnan. Engedtem magam meggyőzni — tudod, milyen lágy szívű vagyok. Segítettem rajtuk, ami az ítélő bírák szerint nagyon súlyos dolog. Nehéz lesz az élet számotokra, de bocsássatok meg, édes Stefi és Gertha: emberi lényként viselkedtem, senkit sem akartam bántani.

Amikor e levelet olvassátok, én már nem leszek e földön, többé nem írhattok nekem. De legyetek meggyőződve, hogy egy jobb világban ismét találkozunk a mi drága Urunk színe előtt. Korábban írtam egy levelet április 1-én, beletettem Gertha fényképét. Ezt a levelet egy papnak adom át...”

Négy nappal később, április 13-án Anton Schmidet kivégezték. Azzal az öt zsidóval együtt halt meg, akiket meg akart menteni. Egy vilnai kis temetőben temették el. Két nap múlva a pap, tiszteendő Fritz Kropp, Schmid levelét elküldte özvegyének Bécsbe:

„Hétfőn, 13-án, délután 3 órakor férjének meg kellett halnia” — írta Kropp. Vele voltam az utolsó órákban... Imádkozott, és erős maradt mindvégig. Utolsó kívánsága az volt, mondjam meg Önnek, hogy Önnek is erősnek kell maradnia...”

Anton Schmid neve fennmaradt több olyan zsidó naplójában, akiket később megöltek a vilnai gettóban. Mindegyik jószívűségéről és bátorságáról beszélt. A néhány életben maradt volt elhurcolt jól emlékezik rá. Hozzákezdtem hát, hogy összegyűjtsem tanúvallomásaikat. Egyik napon barátom, dr. Mark Dvorzecki Tel Avivból meglátogatott Bécsben. Az Eichmann-perben az ő tanúvallomása Vilnáról hozzájárult ahhoz, hogy az osztrákok meggyőződjenek Murer perbe-

gésának szükségességéről. Dvorzecki adta meg Anton Schmid özvegyének a címét.

Felkerestem Frau Schmidet, ezt a féradt, idős asszonyt, akinek egy kis üzlete és nagyon kevés pénze van. Asszonyleánya, Gertha, vele él. Elmondották, hogy az élet nem volt könnyű számukra 1942-ben, különösen miután körzetükben ismertté vált, hogy Feldwebel Schmidet kivégezték, mert igyekezett megmenteni néhány zsidót. A szomszédok közül egyesek még rémitgették is Frau Schmidet, az „áruló” feleségét, és azt mondták, költözzék el onnan. Mások betörték házának ablakait.

Azt kérdeztem Frau Schmidtől, van-e valamilyen kívánsága. Van, mondotta: szeretné meglátogatni férje sírját Vilnában. Ezt nem volt könnyű elintézni... Elmeséltem a történetet a bécsi szovjet követnek, és megkértem, adjon engedélyt a család számára, hogy elmenjen Vilnába. Azt mondtam, hogy a Dokumentációs Központ finanszírozza az utazást. 1965. október 29-én Frau Schmid, leánya és veje vonaton Minszkbe utaztak, és onnan repülőgépen Vilnába. A Dokumentációs Központ sírkövet állíttatott Anton Schmid emlékére, ezzel a felirattal:

AKI ITT NYUGSZIK, INKÁBB AKART
EMBERTÁRSAIN SEGÍTENI, MINT
ÉLNI

Frau Schmid megmutatta nekem férjének egy korábbi, 1942. április 1-ről keltezett levelét. Akkor a Gestapo már nyomozott utána. „Egyszer mindenkinek meg kell halni — írta —. Az ember meghalhat mint hőhér vagy mint segítőtárs. Én mint segítőtárs akarok meghalni.”

Bodor András fordítása

Monológ közügyről

Szaporodnak már a helytörténeti monográfiák. Hivatásos szakemberek mellett kisvárosok, falvak szellemi dolgozóiban is egyre gyakrabban lobban fel a kutatás, adatgyűjtés szenvedélye. A szülőföld, a munkahelyül szolgáló emberi települések múltjának, történeti sajátosságainak, népi hagyományainak feltárása hálás tevékenységi terület a vidék „szűkebb” konstellációiban élő értelmiségiek számára. Majdnem minden valamire való üzemnek, gyárnak is — közgazdászok, mérnökök, tisztviselők szorgoskodásából — megvan a maga házilag készített kismonográfiája.

Most azonban nem ilyen munkákról akarok szót ejteni. Közvetlenebb, intímebb műfajra: a naplóírára gondolok. Tudósok, utazók, orvosok régi kedvenc élményrögzítő módszere ez. Mindenki olvasott már ilyen népszerűvé vált írást. Felejtethetetlen például a második antarktiszi útján hősi halált halt Robert Scott kapitány drámai erejű naplója. Az Élet és Tudományban olvashattuk egy szovjet szívsebész érdekesítő naplójegyzetét is. Giovanni Giacomo Casanova, a XVIII. században élt nőcsábász kalandor naplószerű emlékirataiban meséli el viselt dolgait.

Néhány napló már szerkesztőségünkbe is érkezett. Januárban egy újító jegyzeteit közöltük. Valószínűleg ilyen írárok szerzői más lapokhoz is bekapogtatnak.

Mégis keveselljük a termést. Tíz- és tizezer értelmiségi él, dolgozik vidéken. Ekkora szellemi potenciáltól mennyiségileg és minőségileg sokkal több is kitélik. Ezért várunk naplót tanártól, tanítótól, orvostól, agronómustól, közgazdásztól, könyvtárostól.

Persze, a kérdés kézenfekvő: miről írjanak?

Az élet minden problémájáról, árny- és fényoldalairól. Emberekről, napi eseményekről, gondolataikról, érzésrezdüléseikről, erkölcsi állásfoglalásaikról. Már hallom is a replikát: mi érdekes, lejegyzésre méltó történik egy álmos kisvárosban, egy eldugott faluban? Ez csak látszólag igaz. Ha a Bodri kutya rávakkant az udvaron csipegető verébre — nyilvánvaló, ez így egymagában valóban tömény érdektelenség. De az emberek megnyilvánulásai, viszonylatrendszerei, személyközi kapcsolatai, sorsproblémái már egyáltalán nem érdektelenek. E tekintetben széles a skála. Minden naplóíró tagja valamely kisebb-nagyobb társas csoportnak. Természetszerűleg alaposan ismeri munkatársait, közvetlenül szerez tudomást a tevékenységi körében zajló eseményekről, történésekről. Szociológiai nyelven szólva: belső megfigyelő, aki nemcsak a jelenségeket látja, hanem a rejtettebb mozzanatok ismeretében véleményt alkot, jellemétől függően nyíltan vagy önmagában állást foglal. De lássuk csak tovább. Társadalomban élő ember lévén, mi mindennel találkozhat az életben: közéleti fonákságokkal, becsületességgel, kemény helytállással, önzetlenséggel, szókimondással, de kapzsisággal, gonoszossággal,

kisebb vagy nagyobb potentát erőszakoskodásaival is kátyuba jutott vagy hősi sorsokkal, emberi drámával.

Nem recepteket adok, csupán morfondírozok. Ezért elmondom még, hogy a napló anyaga lehet önelemzés, önmegfigyelés, vallomás is. S ami lényeges: fűződjék mindig valami konkrét tárgyhöz, történéshez, életszituációhoz. Ha szoros a tapadása a megélt környező valósághoz, nem válik üresjáratú, általános elmélkedéssé a világról, cél nélküli szellemi pótcselekvéssé. Mert a tudatosan átgondolt naplóírásnak azonkívül, hogy alkotó időtöltés, közlésre érett formában közügyi haszna is van. A közvetlen forrásokból merítő őszinte vallomások, keresetlen feljegyzések — a szakszociológiai kutatásoknak mintegy kiegészítéseként — társadalmi önismeretünket gazdagítják, értékes csoportlélektani adalékokkal tehetik árnyaltabbá társadalmi szemléletünket.

Azért a naplóírás mégsem szociológiai, hanem inkább irodalmi műfaj. Igaz, kevesen képesek magukat a művészi képalkotás síkján kifejezni. Költők, írók dolga ez. De kulturált stílusban naplót írni minden értelmes, gondolkodó, az élet sodrását figyelő ember tud. Csakhogy nem mindig fűlik hozzá a foga. Sokan kényelmességből, mások gátlásaik miatt idegenkednek az ilyesféle munkától. Vagy egyszerűen; társadalmi közöny is béníthatja az agyat.

Mi tagadás: az írás nem könnyű foglalatosság. Sok önösszeszedést és türelmet igényel. Nem hiába mondja Jules Renard francia író — ha nem tévedek — éppen Naplójában: „Írni. Az egészben a legnehezebb kézbe venni a tollat, bemártani a tintába, s szilárdan ott tartani a papír fölött.”

Hajoljanak hát papír fölé a gondolkodó emberek, s valljanak élményeikről. Társadalmi rendelésnek tesznek ezzel eleget.

Lázár József

Temesvári reflektorfény

Irigylésre méltó a temesváriak szerencséje. Országunkban Bukarest után itt működik a legtöbb prózai színház. Három önálló együttes szolgálja hivatásszerűen Tháliát, a színjátszás szeszélyesen igényes műszáját.

Sajnos, e matematikailag kifejezhető tényen túl a szerencse csupán formai, mert jórészt csak lehetőségként létezik. Sem a színházak, sem a nézők nem fordítanak kellő energiát és fáradságot arra, hogy ezt a kiváltságos helyzetet igényesen s a végletekig menően kihasználják, kamatoztassák. Mindkét részről a nagyfokú közömbösség stigmái tünedeznek elő. A színházak például kevés gondot fordítanak a repertoárok összehangolására. Már nemegyszer előfordult, hogy egy darabot ugyanabban az évadban két társulat is bemutatott (Robert Sherwood: Megkövesedett erdő, Aurel Baranga: Miniszter a barátom), de arra is volt példa, hogy mind a három. Az sem megy ritkaságszámba, hogy a rendező mind a két vagy három esetben ugyanarra a névre hallgat. Ahelyett, hogy egymás munkáját szervesen és rendszerűen kiegészítve széles látóhatárt nyitna a hazai és a világ-drámatermésre, a három színház egymással versenyez valamely színpadi mű bemutatásának elsőségéért vagy kizárólagosságáért. Az eluszerűség köntösét nemegyszer levető vetélkedés felmérhetetlen energiát pocsékol el.

Nem véletlen, hogy az utóbbi esztendőkből egyik temesvári színház sem rukkolt ki olyan előadással, amely újszerűséggel vagy magas színvonalával

szélesebb visszhangot keltett volna. Jellegzetes, harározott művészi arcéle egyik társulatnak sincs, de sajátosan egyéni játékszílausa sem. Minden rendező, a helyiek s a meghívottak, a maga elképzeléseit próbálja ráparancsolni a társulatokra, ami csak arra jó, hogy rendszertelen hullámmást, bántó tarkaságot idézzon elő a színészek és a színházak munkájában. Pedig a saját profil kialakítása nemcsak az együttesek tevékenységét lendítené fel ösztönzően, nemcsak a Bega-parti város színházi életét tenné színesebbé, hanem döntő módon hozzájárulna ahhoz is, hogy mindegyik társulat megtalálja a maga külön helyét az országos összképben. A szolgai másolások csak az árnyoldalak halmozódását, a sűrke jellegtelenség járványos terjedését segítik elő.

Nem lehetne azt állítani a temesvári színháznézőkről, hogy estéről estére tömegesen rohamozzák meg a három színház bejáratát. Sőt, az a szomorú, hogy mindegyik színház csak gyakori és hosszas falujárással tudja teljesíteni pénzügyi és közönségtervét. Magyarazatként említhető a televízió elterjedése, amely itt estéről estére három fővárosból szállítja házhoz a képeket. S a műsorok ugyancsak bővelkednek nivós színházi előadásokban, szellemes tévéjátékokban s dramatizálásokban. De a közönség tartózkodása valahol mégis a helyi színházak ellen fordul, mert a pillanatnyi sikert keresve nagyon alacsonyra szállították a mércét. Ha viszont valamelyik nevesebb együttes vendégszerepel a városban, alig lehet jegyhez jutni.

Megeshetik, hogy aki ezeket a sorokat elolvassa, arra gondol, hogy Temesváron a színházak körül teljes letargia uralkodik. Szó sincs róla. Ha ritkábban is, de itt is jelentkeznek a korszerűséget kísérő próbálkozások, a tehetetlenség béklyóiból kitörni szándékozó kísérletezések. Csak épp a rendszerességgel, a folytonossággal van baj, ezért számít fehér hollónak minden merészebb produkció. A Matei Millo Színház „Pro Juventute” stúdiójának deszkáin például Arnold Wesker Négy évszak című darabját a lengyel színjátszás avantgarde törekvéseiből és a Living Theater korszerű eszköztárából bőven és bátran merítve vitte színre Aureliu Manea rendező.

Az Allami Német Színház megszokott produkcióinak sorából Nicky Woltz pantomim-összeállítása emelkedett ki újszerűségével, keresetlen modernségével. A fiatal színész-rendező a mai kor és emberek problémáihoz kísértelen hozzászólni a mozgásművészet korlátozottságában is gazdag eszközeivel. Ez a stúdiómunka nemcsak a reneszánszát élő művészeti ág gazdag lehetőségeivel ismertette meg a közönséget, hanem hasznos iskolamunkát jelentett a mozgásukban itt is elnehezdedő színészek számára.

A Temesvári Allami Magyar Színháznak nincs se kísérleti, sem iskola-stúdiója. Még a divattal sem akarnak lépést tartani. Maga a „nagy színház” pedig nem az új formák, stílusok átvételével vagy kikísérletezésével igyekszik felzárkózni a változó igényekhez, hanem azzal, hogy évadonként egy-egy ősbemutatóval ajándékozza meg közönségét. Jelen esetben el kell fogadnunk ezt a gyakorlatot, mint a teljes szürkeségtől való menekülés egyedüli módját. Mert a színháznak nincs erőteljes rendező egyénisége, s a jó színész egyre ritkább, mert a külső és belső tényezők boszorkányos összejátéka következtében — amelyben a rossz vezetést központi hely illeti meg — innen a legnagyobb és a legkrónikusabb a színészelvándorlás. Úgyhogy nincs ki és nincs kivel stílust teremtsen.

Ebben az évadban drámaírói avatott a Temesvári Allami Magyar Színház. A költőként ismert és újságíróként számon tartott Lászlóffy Csaba

Gólya, gólya, gilice című színművének dramaturgiailag elnagyolt szövegén egyként sejtene az át publicista és lírikusi erényeinek aranyshálai. A minden-napi élet valós problémáit — nemzedéki harc, boldogságkeresés, gyermek-telenség — állítja a konfliktus középpontjába, akárcsak a riportok, a társa-dalmi anketók. Hősei beszédét széppé és tömörré cizellálja a legtöbb jele-netben, tisztán csengővé, mint a verseket. De a komoly, izgató kérdések és a leszűrt lírai részek csak vázlatosan rendeződnek egységes, fokozódó rit-musú egésszé. Ezzel magyarázhatók a kidolgozatlan jelenetek a dramatur-giai hibák és következtelenségek. Mondanivalójának maisága, szép huma-nizmusa, néhány jól megrajzolt figurája és élesen exponált jelenete minden esetre több törődést és szeretetet érdemelt volna a színház részéről, mint amennyit kapott. Josan Emil rendező a líraiságot csepegős érzélgősséggé ol-dotta, a színészek eltérő koncepciójú és szintű játéka sokat tompított a kulcs-szituációkon — így a színpadon főleg a darab hibái tolakodtak elő, semmint valós értékei, elidegeníthetetlen erényei. A Gólya, gólya, gilice bemutatója minden bántó hiánya ellenére az évad egyik legjelentősebb eseménye a Te-mesvári Állami Magyar Színházban.

Különös, de így van: ha a hivatásos társulatok még csak ötletszerűen és rendszertelenül mérik magukat a korszerű színjátszás eszközeihez, a vá-rospan tevékenykedő műkedvelő együttesek már komoly eredményekkel dicsekedhetnek. S mikor eredményeikről beszélünk, elsősorban az egyetemi színjátszókra gondolunk. A temesvári Diákház Thália-stúdiójának román nyelvű csoportja már több országos fesztiválon elhódította a babérokat. Fő-leg a modern hazai és nyugati szerzők egyfelvonásosait viszik különös sze-retettel, érdekes értelmezésben színre. 3 × 3 (három szerző, három rendező) előadásaik mindig megbolygatják a város közvéleményét. 1968 őszén az itt tanuló nyolcszáz magyar anyanyelvű főiskolai hallgató és a város színház-kedvelőinek legnagyobb öröme megkezdte tevékenységét a Thália-stúdió magyar nyelvű csoportja is. Elsőrendű feladatául vállalta, hogy színpadhoz juttassa azokat a hazai magyar darabokat, amelyektől a hivatásos színházak valamilyen oknál fogva vonakodnak. Böven van miből válogatni. Érdekes a párhuzam: a kolozsvári diákszínjátszók főleg a haladó hagyományok éles-ztésére vállalkoztak, a temesváriak a mai szerzők műveinek megszólaltatását tűzték programjukra. Első bemutatójuk ennek a szép célkitűzésnek a jegyében fogant. Kocsis István folyóiratban és könyvben is megjelent kétrészes drámáját, a Megszámláltatott fákat erőteljes rendezői és színészi megformá-lásban vitték a Diákház színpadára. Keresetlen eszközökkel, csupán a mon-danivaló, a vihar előtti belső izzás töretlen közvetítésére összpontosítva jele-nítették meg Hans Ranke sajátos tragédiáját. Most Augustin Cuzzani A kö-zépcsátár hajnalban halt meg című színművét és Páskándi Géza két egyfel-vonásosát — Meszelnek, A sor — próbálják Vértés József és Kóra Ilona rendezésében. Minden bizonnyal a siker — s itt elsősorban az erkölcsire gon-dolunk — a küszöbön álló bemutatókon nem fog elmaradni.

Szokatlanul furcsa helyzettel állunk szemben Temesváron: a korsze-rűbb színjátszás a műkedvelők körében vert tanyát... Igaz, világ-viszony-latban is általában a nem hivatásos együttesek vállalkoznak a formai kísé-reletezésre, az új, izgalmas darabok bemutatására. Most már megfordítanók a hagyományos képletet. A hivatásosak is tanulhatnak a műkedvelő együtte-sektől: lelkesedést, őszinteséget, bátorságot, maiságot.

Szekernyés János

Technikai civilizáció és emberség

Az ENSZ konkrét pénzügyi és műszaki terveinek végrehajtásával párhuzamosan az UNESCO különféle akciókkal igyekszik előmozdítani a „harmadik világ” fejlesztését: hivatásához híven főként a gazdasági kibontakozás humán vonatkozásaira összpontosít. Az alább kivonatoltan közölt esszé (megjelent az Esprit 378. számában) szerzője a kulturális világsszervezet kéreására írta, hogy másokkal egyetemben elősegítse a legjobb fejlesztési stratégia meghatározását.

Az egykori gyarmati népek függetlenné válása a XX. század nagy valóságai sorában a legfontosabbak közé tartozik. Ez a függetlenülési folyamat tulajdonképpen annak a jele, hogy az ember többé nem nélkülözhetette és végül vissza is nyerte azt a szabadságot és méltóságot, amelyet az erőviszonyok túlságosan hosszú ideig elfojtottak. Persze hiba volna arra számítani, hogy az erők minden vonatkozásban és végképp engedtek. Még megkísérelhetik az ellentámadást. De immár nem büntetlenül; és botrány támad, ha ellenállnak annak, aminek lényegében nem lehet ellenállni.

A filozófusok és a különféle filozófiák természetszerűen különféleképpen értelmezik mindezt. Marx az embert a világ valóságos finalitásának rangjára emelte. Teilhard de Chardin bevezette a világmindenség „humanizálódásának” fogalmát. Az egzisztencializmus is humanizmusnak vallja magát. S manapság — legalábbis nyíltan — senki nem vallja a magáénak a meghamisított Darwint, a hamis Nietzschét és az áltudós Gobineau-t, akit pedig egy gyilkos ideológia még negyed évszázaddal ezelőtt ihletőjének tekintett.

Ha a kultúrák egyenlőségét még nem is mindenki hajlandó elfogadni, az emberek és a népcsoportok egyenlősége ma már általánosan elfogadott posztulátum. Utólagos védőbeszédet a kolonializmus perében már senki sem mondana. De — prókátor hiányában — a kolonializmus önmagát még hajlamos jótékonyáságnak nevezni.

Az embernek, az állampolgárnak a felvilágosodással kicsikart jogaival társulnak a népek népként élvezett jogai. S nemcsak maguk a népek lépnek fel új követelésekkel. Jogot kap a nő, a gyermek, az öreg, a beteg, a testi fogyatékos. Differenciálódott és objektív tapasztalattal, megvalósítható lehetőségekkel vált tartalmasabbá az ember és az emberiség fogalma. Többé nem érjük be elvont posztulátumokkal. Kibontakozik és érvényesülésre tör mindaz, amit az emberben ez ideig elnyomtak, feláldoztak, kizsákmányoltak, mégpedig nemcsak formális függetlenség és demokrácia keretében, hanem a lehető legkézzelfoghatóbban. A jólét s vele együtt a gazdasági fellendülésen túli, perspektivikus bőség eszménye lebeg mindenki előtt. Olyan témák, mint a rosszul tápláltság, az éhínség, a talaj eróziója, az analfabetizmus már nemcsak kongresszusokat mozgat meg. A világszolidaritás eszméje és gyakorlata általánosodik, s a két- vagy többoldali segély-

politikákon túl a szerzett privilégiumok felszámolására tör, s — legalább az elemi javak tekintetében — újrafelosztást követel.

Becstelenség volna tagadni, hogy mindebben optimizmus és idealizmus, sőt még valamelyes illúzió is fellelhető. Ugyanis az anyagi és erkölcsi nyomorúság summája, amelytől a világ a XX. század közepén még mindig szenved, talán nem is kisebb az egykorinál. Ami új, ez a nyomorúság *tudata*, s a tiltakozás, amelyet kivált. Miként Nehru mondotta: „Indiában nem is maga a szegénység nővum, hanem az, hogy India népe ma már tisztában van szegénységével, s újdonságnak tekinthető a türelmetlenség, amellyel szabadulni akar nyomorától.” Egy híres mondást parafrázálva: a balsors tudata — új eszme a világban. Inkább negációival s még kevésbé pozitívumaiban, de már olyan humanizmus növekszik, amely valóban az egész földet átfogja.

Újszerűsége néha zavarba ejt. Persze gyakoriak kudarcai, és — ügyetlen demoralizáló utánpótlásai — sok jószándékot elbátortalanítanak. Minthogy e humanizmus a konkrét haladás eszméjét az erkölcsi jogokéval kombinálja, s a kollektív követelést egyezteteti a személyi haladással, a gyakorlati kivitelezés elkerülhetetlen nehézségei néha szinte bocsánatossá teszik csalárd antitézisek és diverziók felmerülését is.

*

Midőn valamely nem európai társadalom fejlődését azzal próbálták elodázní, hogy az evolúció megváltoztatná a szóban forgó társadalom sajátos jellegét, hosszú ideig hite és magatartása állítólagos — fejlődést gátló — akadályaira hivatkoztak. Pedig a tények éppen arról tanúskodnak, hogy minden nép önmagából csíholja ki a fejlődés legelőnyösebb, talán egyedüli esélyét, s a külső beavatkozás ez esetben legfeljebb ösztönző szerepet játszhat.

De tulajdonképpen mit értünk az egyéniségen, amelyből a fejlődés erőinek legjavát meríti?

Mindenekelőtt: *kulturális eredetiséget*.

Mostanság, a függetlenségek sokasodása és a nemzetközi érintkezések fejlődése idején erre sokkal kényesebbek vagyunk, mint a gyarmatbirodalmak korában. Ez az eredetiség legkonkrétabb vonatkozásaiban visszavezethető a kultúra és a fizikai környezet kötelékeire. Nem véletlen, hogy az új vagy újjászületett nemzet annyi energiát szentel ápolására.

„A tavasz érkezése lázas tevékenységet bontakoztatott ki a Toulong mentén elterülő termőföldeken. A bivalyok, amelyeket egykor levágtak, többé nem kerülnek a mészárszékre, s bemutatott áldozatként sem az istenek éhségét csilláptják: az ember szolgálatában vaskéket vontatnak.” Kína egyik isten háta mögötti tartományáról van szó. Az idézet egy optimista dráma több szereplőjét vetíti elénk éles kontúrokkal: az embert, a végre örökébe jutott örököst; az állatot; a földet, a természet örökké ismétlődő ritmusait. A haladás mindenütt kisséráébredés is a lehetőségekre: másodszori birtokbavétel, ami felszökkenti a hajlandóságokat, feltárja annak a lehetőségeit, hogy az ember ismét kapcsolatba kerüljön a hosszú ideig elhanyagolt — mert idegen tulajdonban volt — környezettel.

Ez az új alkotókészség, ha következetesen kitartanak, korszerű értékeiben éleszti fel az ember ókori alkalmazkodását ásványi, állati és növényi környezetéhez. Ily módon tudományos hangszerelésben támadnak fel természetes hajlamok, amelyeket már-már elsenyvesztett az ipari civilizáció. Ez tulajdonképpen a *haladás visszahonosítását* jelentené. S vajon nem éppen ez a cél? Az a kutatás, amelynek célja az embert — földje jobb hasznosításával — *újrahonosítani*, arra is kötelez, hogy ezt az *újrahonosítást* folyamatosságokra alapozza. Mindegy, milyen formát

választanak: Mexikóban „öshonossági“ tanulmányokat folytatnak; ázsiaiak és afrikaiak történelmi revíziókkal próbálkoznak, a buddhizmust vagy a konfucianizmust tudós módon élesztgetik, s a keletiek újra vállalják az orientalizmust; mindenütt az integrális emlékezés azonos kísérlete... Valamely nép ragaszkodása múltjához és területéhez nem csupán erkölcsi pilléreit, hanem fejlődésének objektív forrásait is biztosítja.

Bízhatunk a nem európai nyelvekben, amelyek pedig nagyon megszenvedték a gyarmati korszakot: valódiságuk üzenete máig hangzik, s azt is jelzi, hogy készek a modernség vállalására.

A tömegkommunikáció közvetítőként csak rájuk számíthat. Kecsua és szuahéli nyelvű moszkvai rádióadásokat hallhatunk. Az indiai filmeket tamil, bengáli, pandzsábi, hindu és gujmati hindu változatban is forgatják. Az észak-afrikai rádióállomások a francia mellett klasszikus arab, hazai arab és berber nyelven is sugároznak. Hogy az ilyen bonyolultság félelmetes konfliktusokat is lehetővé tesz? Hát ez így igaz. Ám az a törekvés a fontos, hogy az ember egyaránt kifejezésre jusson kulturális hagyományaiban, erkölcsi ösztönösségében és a fizikai alépitményekben.

Mindebből semmi sem válhatna valóra az ember tudatos, önkéntes vállalása nélkül. Az igazat megvallva — éppen ez jelenti a forradalmiságot. A szabadság akarása, az igazság követelése, a jólété, az egyenlősége: mindez megkívánja az ember emberségének latbavetését.

Persze mindez nem megy önműködően. Az egykori Európa-centrizmus általánosította saját egyetemes ember-típusát. Nehéz megszabadulni tőle! Manapság ugyanilyen általánosítások munkálnak „a bőség társadalma“, az *affluent society* amerikai megvalósításai kapcsán.

Az önismeret minősége a változás egyik legjellemzőbb mutatója.

A *specifikus lényeg* vállalása a történetiség felismerését jelenti. Nem véletlen, hogy a jelenkori változások újratermelik (de más sikokra transzponáltan, s világviszonylatúvá nagyítván őket) azokat a jelenségeket, amelyek — vajúdasát megelőzően — Európa színpadán játszódtak le. A harmadik világ lendülete még nagyobb pszichológiai távlatokat sejtet, és hangszerelése *forte*. Ebből számos ellentmondás és sok újdonság származik.

A műszaki forradalom teljében, amikor az elektronika, a kibernetika, a játékelmélet, az asztronautika éppen a fejlődés új ciklusát avatja, az érzelem sok esetben fontosabb, mint az objektív determináció. Az ember elszántsága, teljességre irányuló szent dühe igenis ellensúlyozhatja az anyagi, társadalmi és intellektuális ellátottság alacsonyabbrendűségeit.

„Ha nem álmodoztunk volna, soha fel sem lázadunk“ — mondotta Ben Bella. S Szukarno, amikor megnyitotta az első bandungi értekezletet: „Megbeszéléseink során ne aggályokhoz, hanem reményekhez, elhatározásokhoz, eszményekhez, és álmokhoz, igenis álmokhoz igazodjatok.“

Mindketten megbuktak.

De nem bukott meg az álom.

Sok esetben éppen az utópia kölcsönöz erőt a vállalkozáshoz; legalábbis lelkét lehel belé. Gyakran sikerrel dacol az erőviszonyokkal, amelyeket a száraz pozitivizmus láttat. Igaz, gyakran romlásba viszi a tervet. Az emberi cselekvés cikcakkban halad kudarcból siker felé, vagy hátrál sikerből kudarcba, s gyakran lehetetlen kiegyensúlyozni az irracionális és racionális vonatkozásokat, vagy magas ésszerűséget kikövetkeztetni a cselekvésből.

Talán éppen ezt kísérli meg a holnap politológiája. Egy dolog azonban mindenképpen kitűnik a felszabadulási harcokból és a fejlesztésre irányuló kezdeti szívos erőfeszítésekből. Bármilyen legyen a keresett vagy megtalált egyensúly, amely villódzó változatosságokban anyagi és erkölcsi elemek között megvalósul, majd megszűnik, *sajátosnak kell lennie*. Mert ha nem sajátos — nincs létjogosultsága.

A kezdeményezés, a dinamizmus és a kísérlet sikere nem az európai előzmények utánzásával biztosítható, hanem saját modellek kialakításával. A saját modellek szigorú helyi konkordanciában számolnak az ember integritásával, az összefüggések sajátosságaival. Igényes partikularizmus s egyetemes absztrakció — ebben ellentmondás rejlik. Ez az ellentmondásosság viharos kavargásával mindent hatálytalanná tenne, ha ugyanakkor nem vetné alá magát az ésszerűségnek, s nem kapcsolódna be a nemzetközi körforgásba, amely manapság az ésszerűség egyik formája. Öntudatra ébredés és mások elismerése; a társadalomtudományok és az egzakt tudományok igénybevétele, az alkalmazott és az alap kutatások egyidejű fejlesztése: mindez egyszerre vagy fokozatosan jelenik meg abban az egyetemes folyamatban, amit rendszerint a *dekolonizálás* szóval jelölünk.

Az ideológiák mindinkább hangsúlyozzák annak szükségességét, hogy nem elegendő, ha a gazdaságfejlesztés kölcsönzött „útjait” az érdekelt népek sajátosságaihoz *igazítják*: e módszereknek egyenesen *e népek legbenső énjéből kell fakadniok*. Ennek hangoztatása nem egyéb, mint politikai kifejezése szociológiai evidenciáknak és erkölcsi követelményeknek. Bizonyos esetekben önmagukat tudományosnak hirdető, de mítoszba fulladt elméletek alakulnak ki; ilyen például a *négritude* (négerség). A felszabadítás problematikájának eredeti megközelítésében sokat adott a világnak Gandhi, majd pedig Nehru, a szenegáli Senghor, aki humanista teilhardiánus. Mindezek nemcsak új gondolatokkal, hanem új stílussal is gazdagították a harmadik világot. Mindannyian az ember érdekében szólnak: az emberért általánosságban, ami az egyetemes ipari civilizációban való részesedést jelenti, s ugyanakkor a közületi személyiségért, amely feljogosítja arra, hogy *megőrizze önmagát*.

A különféleségnek ma már más értelme van, mint régen, amikor csupán különböző csoportok hatalmi egyenlőtlenségét fejezte ki. Akkor még tiltakozott a gyarmatosított a megkülönböztetés ellen, mert abban — némi joggal — a sértő és haszonleső megosztás szándékos megnyilatkozását fedezte fel. Akkor tehát éppen az ember egységének, homogeneitásának a megvalósításáért kellett síkraszállnia. De mihielyt kivívták ezt az elismerést, s mindazt, ami kötelességekben és jogokban ezzel jár, felmerült egy másik elismerés követelménye: *a sajátos egyéniség elismerése*. A követelések halmazában az *egységesség* radikalizmusára ráépül a *különféleség* elismertetésének igénye.

Ha a mai kor megfigyeléséből kikövetkeztethető elveket összehasonlítjuk azokkal, amelyekkel Wilson és Briand nemzedéke ihletődött, kiderül, mily sokat változott a „nemzetközi humanizmusok” hőfoka és minősége. A mai nemzetközi humanizmus nagyon távol áll az első világháború idején kibontakozottól. Talán oly nagy köztük a távolság, mint az enciklopédisták és Hegel gondolatai között: Hegel a történelmi ember igaz restaurátora, „a gyönyörű teljesség” szerelmese.

Nemcsak a konkrét valóság ismerete mélyül: vele együtt a kockázatok is nagyobbodnak. Véleményünk nem a tapasztalatra visszavezethetetlen optimizmusra épül, hanem egy helyzet páratlan történelmiségének felismerésére.

A függetlenség, amely egy szintre helyezi az Egyesült Államokat Gambiával, a Szovjetuniót Maldivéval, kétségtelenül rehabilitálja a nemzetek egyenlő méltóságának valóban lényeges kategóriáját, de egyben felszínre hozza az őket elválasztó félelmetes különbségeket is. Vajon az államok egyenlősége olyanfajta egyenlőség volna, amilyen a cenzusos demokráciában az állampolgároké, amire oly büszkék voltak a múlt század elején? A valóság az, hogy az új partnereket súlyosabb egyenlőtlenségek választják el egymástól, mint amilyeneket e század eleji szocializmus leleplezett volt. S a különbözőségek nem csupán az élet vagy a termelőszekők színvonalára vonatkoznak, a méltóság terén is érvényesülnek, pedig a nemzetközi etika éppen a méltóság rehabilitását is ki akarja vívni.

A világ lakosságának kétharmada krónikusan rosszul táplált, s még több az analfabéta. Húsznál kevesebb ország a világnépesség 16 százalékát kitevő lakosságával a világ össztermelésének 70 százalékát élvezi. Egész kontinensek osztályrésze a nyomorúság; a 90 százalékában mezőgazdasági jellegű Afrika például élelmiszerbehozatalra szorul. Úgy tűnik, a trópusi zóna van általában a leghátányosabb helyzetben. A gyarmati korszak rombolásainak jóvátételére hivatott modernizálás a hagyományos szektor mellé mindenütt egy olyan újat létesít, amely a fejlett országok módszereire épül, de mivel gyakran teljesen idegen az érdekelt fiatal ország belső realitásaitól, a neokolonializmus malmára hajthatja a vizet.

Ha mindez csupán a múlt bizonyos maradványainak időleges túlélését jelezné, indokolt volna a közeli jövőbe vetett hit. Sajnos azonban nem lehetünk egészen bizonyosak abban, hogy ezek a maradványok olyan hamar eltűnnek. Hiszen nem egy anomália tovább mélyül, az egyenlőtlenség súlyosbodik. 1962-től 1970-ig a fejlett országok termelése egy újabb harmaddal növekszik; a többieké viszont, s éppen azoké, amelyek számára életbevágóan fontos a növekedés, mindössze 10 százalékkal. Mélyül a szegényeket a gazdagoktól elválasztó szakadék. Nyugat-Európa, az Egyesült Államok, a Szovjetunió bruttó-termelésüket sokkal gyorsabb ütemben növelik, mint India vagy a harmadik világ más országainak többsége. A gazdasági fejlődésben elmaradt ország nem egyszerűen elmaradottként érkezett be a függetlenség révébe, hanem olyan országgént, amely a fejlettekhez képest lassabban is fejlődik. Persze vannak örvendetes kivételek, kivételesen energikus népek.

A genfi fejlesztési konferenciákon az elkeserítő — és fenyegető — tények egész sora került a felszínre. A fejlődésben elmaradt országok legfontosabb kiviteli cikkeinek, a nyersanyagoknak az ára mind alacsonyabb, mind nagyobb az árkülönbség a nyersanyagok és az ipari késztermékek között. Az embernek az az érzése, hogy a formális politikai felszabadítás ellenében súlyosbították a nemzetközi csereviszonyokat. Az egykori gyarmatosítók gazdaságilag nem jártak rosszul, a tőzsdén visszanyerik azt is, amit a hírhedt „segélyakciókra” költenek.

Nem a régi gyarmati viszonyok bizonyos csökevényeinek egyszerű túléléséről van szó. Hiszen nemcsak gyarmati területek léteznek, hanem vannak még közvetett ellenőrzésnek alávetett területek is. A hegemoniára irányuló törekvések nem tűntek el. S a rasszizmus a világ nem egy táján fennmaradt. A néger-probléma létezése arról tanúskodik, hogy az igazságtalanság megél a demokrácia bizonyos formáival egy fedél alatt.

Talán demográfiai robbanékonyága okozza a harmadik világ legtöbb nehézségét. A társadalomegészségügy egy bizonyos fokának elérése után népeségsgapozarodásuk felgyorsulása nem egyidejű az anyagi javak mennyiségének megfelelő növekedésével. A harmadik világ bizonyos országainak nincs hova „kiárad-

niok". Népeségszaporodásuk semmivé teszi gazdasági növekedésüket. Afrika lakosainak száma 8, anyagi termelése 3 százalékkal emelkedett tíz év alatt. Szóval Afrika ma szegényebb, mint amilyen egy évtizeddel ezelőtt volt. S ha így megy, harminc év múlva, az évszázad végén, még szegényebb lesz. 2000-ben Európa lakossága a jelenleginél egy harmaddal lesz nagyobb; Afrikáé és Ázsiáé a mainak háromszorosa lesz, Latin-Amerika népessége még ennél is gyorsabban növekszik.

Nemcsak a nemzetek egyenlőtlenségét súlyosbítja a pauperizálódás, hanem a nemzeteken belül is rombol: megsokszorozza a társadalmi osztályok ellentéteit, mélyíti az egyedek szegénységét, gyorsítja a társadalmi porladást. A harmadik világ bizonyos országaiban kiváló teljesítményekkel ékeskedő „élvonalbeli zónák” korszerűsítése rendszerint együtt jár egy olyan „szubproletariátus” kialakulásával, amely jogai követeléséhez is túlságosan szegény és elkínzott. (Persze, amikor kölcsönökre folyamodnak, ezt a proletariátus alatti réteget nem fényképezik, nem teszik ki a kirakatba, hanem igyekeznek elfelejteni.) A fejlesztés során mindig felmerül a polarizálás veszélye.

A felszabadulási harcban még nagyszerűen ötvöződött a néptömegek lelkesedése a vezető csoportok dinamizmusával és a hősök kezdeményezéseivel. De a forradalom másnapján elkerülhetetlen kiábrándulások társultak a felelősségen való osztozáshoz. S elkerülhetetlenek voltak az újrakezdések, amelyek nem haszontalanok; de megtörténik, hogy erőszakot tesznek szükségessé, vagy éppen csalás kíséri őket.

S ilyenkor a függetlenség eltérhet eredeti céljától. S ha eltér, felerősödik az ellenzék, akár külföldön, akár belföldön; ez utóbbi esetben illegálitásban leplezi le a történelmi realizmustól való eltávolodás tényeit. A forgandóság ismét megnyilvánul: most már egyazon ország állampolgárai kerülnek szembe egymással, a külföld már csak közvetve tud beavatkozni.

Ha a függetlenséggel megvalósult lényegbeli haladás kizsákmányolássá, az egyén elnyomásává torzul, a függetlenség saját ellenségeit erősíti. Csakhogy a függetlenség ellenségei még így is mindenképpen elbuknak. Kudarcot vallanak, ha a szenvedélyes dinamizmussal akár szófogadó stabilitást, akár alázatos prosperitást próbálnak szembehelyezni, még akkor is, ha a dinamizmus hibákat is elkövet. A nyílt vagy burkolt visszatérés a régi állapotokhoz, a gyarmatosításhoz — lehetetlen. A függetlenség mindenképpen legyőzi ellenfeleit.

Ellenfeleit legyőzi, de önmagával szemben súlyosan véthet.

A függetlenség nehézségei nem egymást követően hatnak, hanem halmozódnak. S ilyenkor fenyegető tagadás kíséri a humánus érvényesülését. Ellentmondások támadnak, mihelyt az ál-liberalizmus a formális szabadság látszatába burkolja az erőszakot, s az egyéni jogok elvesztése, az ideológiai türelmetlenség, a néptömegek pauperizálódása a gyarmatosítás felszámolása után tartósítja a nyomort, a megalázottságot.

Az élet önmagát hazudtolja meg, amikor csodái szembefordulnak reményeivel. A gyarmati népek életrevalóságukkal, *minőségükkel* győzhették le a kolonializmust. S íme, a *mennyiség*, az emberek sokasága önmaga ellen fordulhat. A gyarmati iga alól felszabadult nemzet sok ellentmondással küzd. Többek között azzal is, hogy függetlenségének, saját egyéniségének visszahódítása során ipari viszonylatban hasonlónak kell válnia éppen azokhoz, akiktől pedig mindenképpen különbözni akart.

Jacques Berque nyomán összeállította Lantos László

Orbán Balázs székelyföldi fényképei

Levéltáraink, könyvtáraink felbecsülhetetlen értékű kincset rejtegetnek; ezt mindannyian tudjuk, de ma is felleltározatlanul hevernek évszázados iratkötegek, sok az átnézetlen kolligátum, az azonosítatlan fénykép. És mert — tartok tőle — még sokáig jogos lesz e panasz, rá is térek arra, ami időszerűvé teszi e sorokat. Évszázados kallódás után, a marosvásárhelyi megyei könyvtárban *előkerültek Orbán Balázs eredeti fényképfelvételei.*

Vegyük szemügyre a nemzetközi mércével mérve is ritka, értékes fotokincset. Több száz fényképről van szó, amelyek mind a múlt század hatvanas éveiben készültek. (A részletesebb kutatás révén megközelíthetjük az egyes fényképek keletkezésének pontosabb időpontját. Addig arra kell szorítkoznunk, hogy mikor gyűjtötte össze a Székelyföld leírásának anyagát. Azt is tudjuk, hogy az I—II—III. kötetek illusztrációs anyagát a „szerző és Mezei József fényképei és rajzai után” metszették fába. A következő három kötet képanyagát már kizárólag a „szerző fényképei és rajzai után” készítették.) A képanyag mérete változatos: a néprajzi felvételek 6/9-es formátumától a napjainkban is tekintélyes nagyságot képviselő 30 centiméter széles tájképig terjed. Panorámikus felvételeknél nem riad vissza a montázs nehézségeitől sem... Témaköre változatos: falusi és városi életképek, műemlékek, kegyszerek, néprajzi felvételek, ipartörténeti dokumentumok, gyárak, bányák, tutajkikötők, iskolák, fürdőtelepek, barlangok, sziklák, sajátos tájak. Egy szóval mindaz, amit hűséges fametsző-átíratban a Székelyföld leírásából ismerünk. (A most előkerült fotók között néhány eredeti Orbán Balázs-rajzot is találtunk — például a Rapsonné várát ábrázolót — amely kiváló rajztudásról tanúskodik.)

Leltári szemmel közelítve, nagyjából ez Orbán Balázs fotohagyatéka, amely a kötet megjelenésének századik évfordulóján bukkant elő. (Csak sajnálhatjuk, hogy nem egy évvel korábban: ez esetben pompás fotoriport-kötettel ünnepeltük volna a centenáriumot.) De ne panaszkodjunk, az anyag így is rendkívül értékes. Bár nincs lehetőségünk — legalábbis pillanatnyilag — a kellő összemérésre, annyit már most megkockáztathatunk: ilyen képanyagot a világ legrangosabb múzeumai is örömmel fogadnának.

Mire alapozzuk az előlegezett rangot?

Előttünk a New York-i Modern Művészetek Múzeuma kiadásában megjelentetett Fotótörténet, Beaumont Newhall nagyszabású műve. A bőséges illusztrációs anyagban látni jobb, merészebb felvételeket, mint az Orbán Balázséit. Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy e korszak hivatásos fényképészei — a kolozsváriak is! — évekkal megelőzték Orbán Balázst, már ami a technikai tökélyt, a kivitel gondosságát illeti. Ezzel szemben: adva van egy egységes koncepció alapján létrehozott, teljes egészében fennmaradt (ritka kivétel ez), egyetlen szerző által kidolgozott (tekintsünk itt el Mezei néhány felvételétől) *fotoriport*, amely — ismerjük

el —, valóban raritás. Hazai vonatkozásban mindenesetre Orbán az első, aki Daguerre találmányát a tudományos-irodalmi leírás szolgálatába állítja. És ami fokozza az egyéni teljesítmény értékét: olyan körülmények között vállalkozott a hatalmas foto-dokumentáció készítésére, hogy nehéz volna túlbecsülni. (Nemcsak arra utalunk itt, hogy a „magános utas“ nehézkesen mozoghatott ormótlan fényképezőgéppel; de vállalnia kellett a mesterség „kockázatait“ is. A Nyárad völgyében majdhogyan meg nem verték a babonás földművesek. Prikulicsnak vélték.)

Életrajzírói feljegyezték, hol és kitől tanulta a mesterséget. A fotótörténet periodizálásában az 1852-es esztendő felvételeit technikai szempontból „ősnymtatványnak“ tekinthetjük. Ebben az időben a száműzetésben élő Victor Hugo és fiai Jersey szigeten behatóan foglalkoztak a fototechnikával. Ők és Auguste Vacquerie, a költő, albumot állítottak össze szigeti életükről. (Hugo az első, de korántsem az utolsó a fényképező irodalmi nagyságok közül. Említsük meg itt Shaw és Ehrenburg nevét — mindkettő önálló kötettel jelentkezett a fotoriportázs és művészet terén.) Mindössze 13 éves tehát Daguerre tudománya, amikor Orbán Balázs Jersey szigetén Hugo környezetében az első leckéket tanulja belőle... A fotográfia ez idő tájt jelentőset lép: az angol Archer kidolgozta a kollódiumos nedves eljárást. Megszületik a Vándorfényképész jellegzetes vásári figurája, lassan-lassan már a széles tömegek számára is elérhető áron készítik a fényképfelvételeket. Orbán Balázs visszatér Erdélybe, a hatvanas években hozzálát élete főművének, *A Székelyföld leírásának* dokumentációs munkálataihoz. A fényképezés negyedszázados jubileumát tartja. Nincs miért meglepődnünk tehát, hogy Baróton, a vásárban, felkérlik a „szegény bárót“, készítené néhány „gyorsfényképet“ modelljeinek. Nem utasítja vissza a barátságos kérést, átadja a képeket — és minimális összeget kér értük. Bizonyára nem többet, mint amibe a nyersanyag került.

Hogy milyen kamerával járt — ezt legalábbis pillanatnyilag nem tudjuk. (A napisajtó ez időben gyakran foglalkozik a fényképezéssel, lehet, hogy Orbán Balázs működésének e vonatkozásait is leírták valahol.) De hogy abban az időben hogyan jártak a falvakat, s főleg hogyan készítették a divatos havasi tájfelvételeket az amatőr és hivatásos fényképészek, azt jól ismerjük. A kamerák méretei impozánsak voltak (noha a „miniaturizálás“ már hódított). A gépek súlya hozzávetőleg 10—15 kiló lehetett. (A múlt század „rekordja“: a 91/112 cm-es negatívra dolgozó kamera. Egy-egy üveglemez 19 kg volt.) A fényképész csigaként hátán cipelte zsákba csomagolt sötétkamra-sátrát, vegyszereit, lemezeit. Az igényes amatőrök egy-egy környező hegycsúcsra „foto-expedíciót“ szerveztek. Lőháton, parádés segédlettel közelítették meg a felvételezés színterét, felverték a sátorbort... Orbán Balázsról feljegyezték, gyalogszerrel járta be a Székelyföld közel félezer települését. Hihetetlenül nehéz feladatra vállalkozott, amikor történelmi, néprajzi, geológiai, művészettörténeti kutatómunkája mellett a foto-dokumentációt is végezte. Nem lehetett könnyű egy jó látószög kedvéért felcipelni a nehéz kamerát a Solyomköre vagy a borszéki Medvék barlangjához. És ha elgondoljuk: lencsevégre kapta a marosújvári tutajkikötőt, Szentkeresztbánya hengerművét, Parajd sóbányáit... A mai utódnak nagyra kell becsülnie a száz esztendővel ezelőtti fotóriporter egyéni teljesítőképességét.

Következetesen Orbánról, a fotoriporterről szoltunk. Felmerül a kérdés — szabad-e annak neveznünk? Ez időben a fotoriportázs már nem járatlan út. Szathmáry Papp Károly a fényképezés hőskorában fotoriportot készít a Krim-félsziget hadszínteréről — 1854-ben! — egyidejűleg Roger Fentonnal. Képeit a román kor-

mány megküldi az európai udvaroknak, ahol e felvételek átütő sikert aratnak... Orbán Balázs ilyen értelemben nem fotóriporter. De a képek beható elemzése után azt sem állíthatjuk, hogy pusztán a „precíz dokumentációra“ törekedett volna. *Alkatában, szemléletében igenis fotóriporter volt.* Az akkori technika fejletlensége korlátozta a „másodperc töredékének, a tűnő pillanatnak“ megragadásában — képei azonban azt bizonyítják: erre törekedett. Udvarhelyen, Baróton, amikor a zsbongó vásárosokat fényképezi, vagy a borvizes székelyeket; és Gödén, amikor a lóvasúttal fát szállító erdőmunkásokat örökíti meg... Ahol a technika határt szabott igyekezetének, ott a rajzoló egészíti ki a fényképész tehetetlenségét. Egyik jellemző felvétele Radnóton készült, a Maros nagy kanyarában, a kastély alatt. Orbán Balázs itt belerajzol a kész fényképbe — egy tutajt, háttérben személyt szállító kompot. Utasítja a fametszőt: ezeket vegye be a képbe, mert odatartoznak. Az Aranyos szorosában az Örvénykövet fényképezi. A kép alatt írásbeli utasítás a rajzoló számára: „egy pár szekeret az útra, nagy ernyős szekeret.“ Mindenütt igényli a mozgást, a lüktető, eleven életet — nem tagadva meg ily módon mesterét, Victor Hugót.

Nem fejezhetem be az Orbán Balázs képeiről nyújtott, korántsem kielégítő jelentést anélkül, hogy ne utaljak egy évszázados tévedésre. Kós Károly egyik tanulmányában megemlíti, hogy Orbán Balázs felvételei nem sikerültek a legjobban... Ezt az adatot az *Archeológiai Értesítő* 1869-es folyamában megjelent cikkből veszi. A recenzens R. F. (Rómer Flóris) szó szerint a következőket írja: „Azonban, hogy ne látszassam fogadott prókátornak, van egy-két észrevételem a metszvények iránt, melyek, bár a rajzok legügyesebb rajzolóinktól származnak, mégis több helyen *igen kétesek*, úgyhogy nem tudjuk: rét van-e előttünk vagy víz, sziklák-e vagy hullámzó földterületek? Azt gondolom, hogy a kissé sötét, határozatlan eredeti fényképek ennek okai, és ha Greguss, Keleti vagy más valaki ezen tájképeket természet után rajzolta volna, bizonyosan másképpen néznének ki, és a vidékről tisztább fogalmat adnának. Ez nemcsak magam észrevétele, de másoktól is hallám.“ Attól tartok, a jeles archeológus túlzottan igényes lehetett Orbán Balázssal szemben. Mai szemmel nézve a képeket, egyszerűen el vagyunk bűvölve tisztaságuktól, remek beállításuktól. Igaz, néhányukat megviselte az idő; de egy jó rajzoló még így is tökéletesen rekonstruálhatja ezek alapján a tájat. Az embernek önkéntelenül is az jut eszébe: hátha már a fényképész contra grafikus vitának is évszázados hagyományai vannak?!

Még egy utolsó megjegyzés az itt ismertetett foto-lelettel kapcsolatosan... Megítélésünk szerint tartozunk azzal Orbán Balázssal, az eddig homályban meghúzódó fotóriporternek, hogy *A Székelyföld leírása* centenáriumát most újabb posztumusz művének nyilvánosságra hozatalával ünnepeljük. „Százesztendő fotóriport a Székelyföldről“ címet adnánk e hallatlanul izgalmas kötetnek. Annak idején, hogy a Székelyföld leírása megjelenjék, a lapok felszólították olvasóikat: 12 forintos előfizetéssel bábáskodjanak a nagy mű megjelentetésénél... Reméljük, a mai kiadó ennél több megértésről tesz tanúbizonyságot.

Orbán Balázs fotográfiai hagyatékának felbukkanása kitűnő alkalom, hogy felmérjük: hogyan gazdálkodunk fotográfiai örökségünkkel. Anélkül, hogy ezt részletekbe menően bizonyítanunk kellene, megállapíthatjuk: rosszul. És, ha nem látunk hozzá haladéktalanul, hogy tudományos alapon újraszervezzük a 130 esztendő fototekájának őrzését, gondozását, a jövőben nagy árat kell majd fizetnünk nemtörődömségünkért.

Legyen szabad személyes tapasztalatokkal megvilágítanunk az itt felmerülő problémák egyik-másik vonatkozását, kibővítve az *Előre* 6629. számában közölt „előzetes”-t.

Az utóbbi években irodalomtörténeti monográfiákhoz készítettünk foto-illusztrációs anyagot. Nagyonbár régi, sajnos igen „patinás” felvételek reprodukálása volt a feladat. Azt hittük, legalább a két világháború között alkotó írónemzedék életéről tudunk majd eleven, riportszerűen ható fényképek tömkelegéből válogatni. Csalódtunk. Kénytelenek voltunk azt fényképezni, ami épp kéznél volt. Még akkor is, ha tudva-tudtuk: ezek a képek jelentéktelenek. A képanyagban jelentkező üröket olykor a korabeli sajtóban megjelentetett, gyatra minőségű felvételek reprodukciójával pótoltuk. Ez annál bosszantóbb volt, mert nyilván kitűnő műtermi és amatőr-felvételek szárai őrzik e korszak alkotóinak emlékét. Barátok, tisztelők, rokonok albumaiban lapulnak, olykor padlásokon porosodnak, elfelejtve, akár egykor Petőfi dagerrotípiája. Nincs, aki felkutassa őket. A foto-dokumentumok összegyűjtése fáradságos, szerencsétől is függő, nagyfokú tapintatot igénylő munka. És ha csak a huszadik, a „fényképező” századról lenne szó... Mitévő legyen a szerkesztő, ha Brassai Sámuel képmásait kellene felkutatnia?!

Az erdélyi fotótörténet kiemelkedően nagy egyénisége, a kolozsvári Veress Ferenc (dagerrotipista és fényképész, az első szakfolyóiratunk szerkesztője és a fotográfia egyetemi előadójának, nagytehetségű kutató) annak idején díjmentesen felajánlotta értékes gyűjteményét az Erdélyi Múzeumnak, egy leendő fénykép-múzeum alapkövéül... Nem új tehát a javaslat: szervezzék meg — a vizuális kultúra századában — a *fényképzési múzeumot*. Dokumentációs és művészi értékét tekintve, néhány év alatt minden bizonnyal felnőne legértékesebb gyűjteményeink sorába.

Értékes kollekciók persze ma is vannak. A kolozsvári Egyetemi Könyvtárban beletekinthettünk a Cion-kollekció képanyagába. Nagyonbár a múlt század második feléből származó, közéleti személyiségeket ábrázoló kitűnő gyűjtemény. A könyvtár szakemberei igyekeztek azonosítani a felvételeken szereplő személyeket. Őket — érthetően — nem a fotográfus személye, műterme, technikája érdekelte. Holott, ha ilyen szemmel nézegetjük a képeket, már első közelítésre is milyen hallatlanul érdekes anyag bontakozik ki előttünk... Egy felvétel a portretista Barabás Miklós budapesti műterméből (mint fényképész nyomába sem ért festőnőmagának). Néhány, az 1850-es évekből származó Veress Ferenc-portré... Dátumozás nélkül két felvétel Orbán Balázsról... Szathmáry Papp Károly, Bukarest első „udvari festője és fényképésze” is szerepel itt egy sor felvétellel. Vagy nézzünk be Marosvásárhely múzeumaiba. A Bolyaiak múzeumában őrzik Bolyai Farkas felravatalozásának dokumentum-fényképét, 1856-ból. Valóságos fotográfiai „ősnymtatvány”... A marosvásárhelyi állami levéltárban láttuk a Lányi-hagyaték fényképanyagát. Megannyi értékes felvétel a századforduló Marosvásárhelyének kulturális életéről. Nyomban fel kellene dolgozni ezt az anyagot is. Fogytán a legidősebb generáció, aki segítséget nyújthat az azonosítás műveletében. És a Bernády-féle fényképalbum: az első világháború előtti Marosvásárhely „fotográfiai leltára”. A református egyház őrzi az albumot; csak kevesen ismerik. Egyszóval: gazdagok vagyunk fotoemlékekben — ezért nem törődünk velük eléggé. Ha majd a külföldi turisták vadásznak rájuk — mint most az ikonokra, mozsarakra —, talán mi is jobban megbecsüljük a dagerrotípiákat, ősrégi lemezes-gépeket. Akkor szóba kerülhet egy fotomúzeum alakítása is...

Mi a teendő?

Nagyarányú beruházásra, jelentős anyagi juttatásra nincs szükség. Valamelyik vállalkozó szellemű múzeumunk mellett két-három egyszerűbb hozzáértő kutatóval meg lehetne indítani a gyűjtést, az anyag rendszerezését. A fotomúzeum létezése önmagában is elindítaná a donációs áradatot. És amihez nem lehetne hozzájutni ingyen, azt meg is lehet vásárolni: a sárguló fénykép ára minimális. Ha van megvásárolhatatlan, de közérdeklődésre igényt tartó felvétel: reprodukálhatjuk. Három szekrényben el lehet helyezni száz esztendő időtálló fototékáját... A múzeum munkaközösségének feladata lenne továbbá, hogy az egyes tudományos intézetek birtokában lévő értékes képanyagot nyilvántartsa, szükség esetén eligazítsa a kutatókat. Végül: a fotomúzeumra hárulna a hazai fotóművészeti alkotások megőrzése, az állandó jellegű kiállítás megszervezése.

Az Orbán Balázs fotolelet előbukkanása ürügyén, ha csak vázlatosan is, de felvetettünk néhányat a fotoélet égető problémái közül. Reméljük, e rövid bevezető szélesebb körű véleménycsere kialakulását szolgálja, amelynek eredményeként megszületik majd a Veress Ferenc megálmodta fényképmúzeum.

Erdélyi Lajos

Vallatás, 1941

Részlet egy készülő önéletrajzból

A kis autó a Bethlen Gábor utca felé fordult és egy-két perc múlva bekarnyarodott a 82-es kaszárnya udvarára. Két kísérőm nagyokat lépve szótlanul jött mellettem, aztán az egyik földszinti terem ajtaja előtt megállottak. Levették kezemről a hurokra kötött zsinort, s az alacsonyabbik, fejével az ajtó felé intve, megszólalt:

— Indíts!

Egy fiatal katona bámészan nézett rájuk, és kinyitotta az ajtót. A teremben már mintegy negyvenen lehettek, köztük két-három nő. Az egyikben azonnal felismertem L. J. feleségét, noha mindannyian mellükön keresztbe font karral álltak, arccal a fal felé fordulva.

— Álljon oda! — szólt egy parancsoló hang. — Kezeket karba, arccal a fal felé.

A tiltó parancs ellenére sokan mozogni kezdtek, és felém fordultak. A kakastollas rájuk förmedt:

— Ne forogjanak! Ha viszket az oldalbordájuk, megvakarhatom, de azt nem fogják megköszönni!

A fal felé fordulva a látott arcokból igyekeztem kikövetkeztetni, mi történt. Ismert kommunista vezetők mellett szimpatizánsok és a mozgalmatól idegen emberek, mint például L. J. felesége! De ott volt Jóska bácsi. N. Jóska, L. Gyula, C. Feri is Szászrégenből, F. Simi, Salamon Ernő, a költő. S ott volt testvérbátyám, Károly is. Egy sor ismeretlen arc között felismertem G. Ernőt, a kereskedőt, aki néhány nappal ezelőtt az utcán megszólított, és elmesélte, hogy a rendőrségtől nála járt valaki, és nagyon udvariasan érdeklődött egy szőke nő után, aki időnként nála lakott. A „szőke nő” Szabó Júlia, akinek akkor még a nevét sem ismertem, az 1941-es nagy erdélyi kommunista letartóztatások

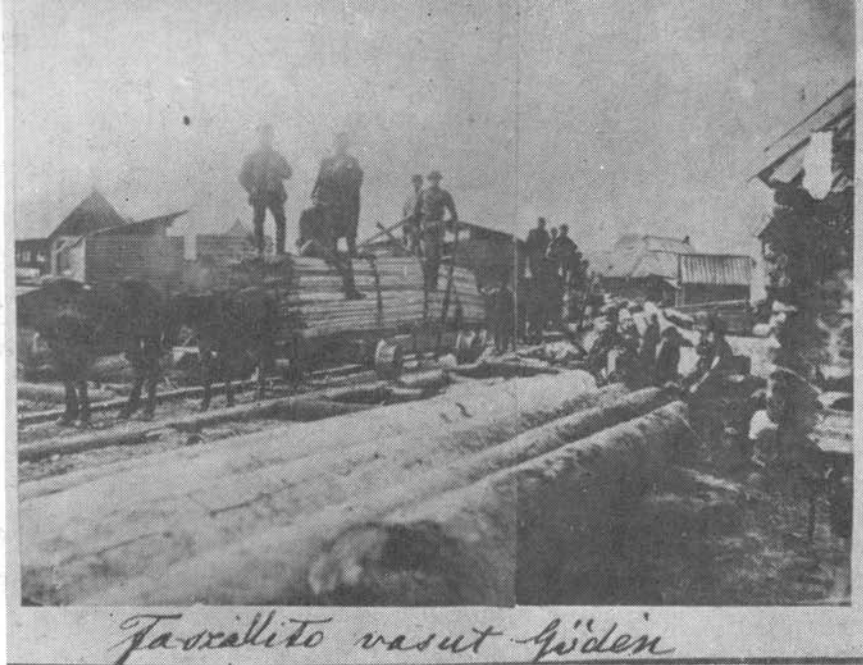
Baroth piacza Erdővidéken

ORBÁN BALÁZS KORABELI FELVÉTELEI

(A szerző eredeti megjegyzéseivel)

Udvarhely, a fő piacz a városban, Ref. Templom, és Collegiummal.

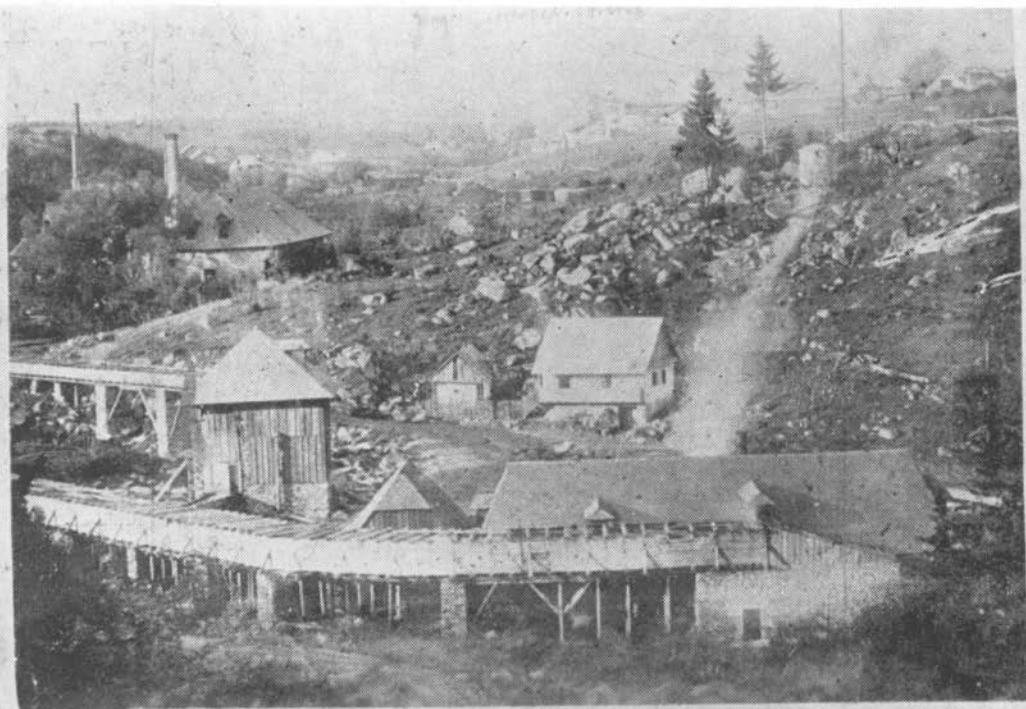

Faorrallo vasut gödén

ORBÁN BALÁZS KORABELI FELVÉTELEI

(A szerző eredeti megjegyzéseivel)

Szent Keresztbányán

2. sz. sz. sz.

II. könyvet közzéad

II. 1

legény és leányok

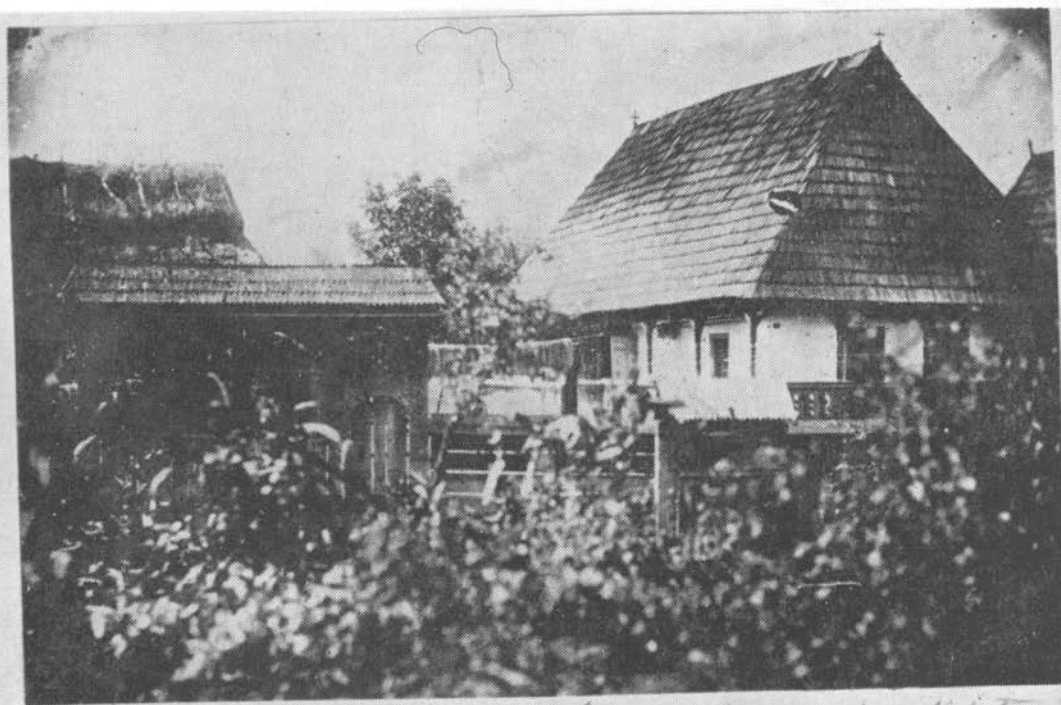
Menyecské fáttyol néhát.

Fáttyollal.

Lövetei níp viselőt.

ORBÁN BALÁZS KORABELI FELVÉTELEI

(A szerző eredeti megjegyzéseivel)

IK) Ezer van egy nagy galambbugos kármú és díszített
Egy székely lakó (udvar hely székely)

Borvíres székely (IVK)

Borvíres székely emelt ornyóval

városi polgár öltözék
(IK)
A Képi várat állítva
p. l.

I. háléhet.

ORBÁN BALÁZS KORABELI FELVÉTELEI

(A szerző eredeti megjegyzéseivel)

Havasági népviselet
Kisvárdai székely

legfőbb okozója, aki az első megpróbáltatások alatt már áruló lett (vagy talán már azelőtt is az volt).

Annyira különfélék voltak a letartóztatottak, hogy inkább tömeges internálásra gondoltam: a háború miatt, mintsem egy nagy lebukás kezdetére. Két hét telt el azóta, hogy a hitlerista hadsereg betört a Szovjetunióba, és néhány nap óta a horthysta Magyarország is hadat üzent a Szovjetnek. Ezért gondoltam először az internálásra.

*

Az órákon át való mozdulatlan állás után, ahol a tekintetet egy pontra kellett szegezni, egyesek rosszul lettek. Felmosták, és rövid pihenő után újra a fel mellé állították őket.

Este 9 óra előtt a katonák néhány öl szalmát hoztak, szétterítették, aztán a csendőr kiadta a parancsot:

— Lefeküdni!

Holtfáradtan zuhantunk a gyér szalmára, de a fáradság ellenére sem jött álom a szememre. Reggel öt órakor felverték, és újra a fal mellé állítottak. Később árpakávét hoztak és egy darabocska komiszkenyeret. A kávét megittam, a kenyér nem ment le a torkomon.

Reggelre már elvettem az internálás gondolatát, a szigorú intézkedésekből s a durva bánásmódból arra következtettem, hogy egy óriási méretű lebukás történt, de hogy honnan indult el, nem is sejtettem.

7 óra tájt két civilruhás egyén lépett a terembe, és a nevemet szólították. Kint a folyosón kötél-béklyót tettek a kezemre, és a tegnapi kisautóhoz vezettek (a horthysta csendőrség „Steyer“ típusú kisautója volt, azóta sem bírom még látni sem ezt az autótípust).

*

Két-három percnyi rohanás után az autó a Régi Kórház utca egyik villaszerű földszintes házának udvarára kanyarodott be. Az udvaron csendőr ácsorgott. A két civil egy üres terembe vezetett, és arccal a fal felé fordított. Egyetlen szót sem szóltak hozzám.

A terem közepén íróasztal állt, mellette szék. A hátsó ajtó egymás után többször kinyílt, ilyenkor mindig bejött valaki. Az egyik belépő harsányan köszönt: „Jó reggelt, urak!” Kórusban válaszoltak reá, aztán egy katonás hang szólalt meg:

— Tisztelettel jelentem, elővezettük a Palit (csak így: per Pali...).

— Fordulj meg! — szól rám egy parancsoló hang.

Megfordultam. Egy nálam valamivel alacsonyabb, tömzsi, bajszos ember állt előttem, szürös szemét szigorúan összevonva végigmustrált.

— Tudod, miért hoztunk ide? — kérdezte.

— Nem — mondtam, és igyekeztem magamra nyugodtságot erőszakolni. Pedig már tudtam. Ahogyan végignéztem a nyolc-tíz civilruhás alakon — köztük az óriástermetű, szadista Bányai Pálon és a gyűlölettől izzó szemű köpcös-bajuszoson — Pálincás János csendőr-alhadnagy volt —, teljesen tisztában voltam vele, miért hoztak ide. És megkezdődött a vallatás, pontosabban annak előjátéka.

— Szóval nem tudod, miért hoztunk ide? Na, mindjárt megtudod — szólótt jelentőségteljesen. — Hol dolgozol?

— A cukorgyárban.

— Milyen ember Krammer, az igazgató?

— Nem tudom, én munkás vagyok, nem érintkezem vele.

— Figyelik, felügyelő urak?! Védelmébe veszi a zsidót...

— Biztosan ő is zsidó — szólt az egyik felügyelő.

— Székelyek voltak az őseim, de akit nem ismerek, arról nem tudok véleményt mondani.

Pedig ismertem Krammer igazgatót. 1941 januárjában magához hívatott, és szinte bocsánatkérően mondta: „Kérem, ne gondolja, hogy az 1940-es elbocsátása az én akaratomból történt. A volt sziguránca kategorikusan utasított erre... Tudom, hogy ön milyen megpróbáltatásokon ment keresztül azóta... Lehet, hogy én is végigjáróm azt az utat. Csak azt nem tudom, lesz-e nekem lelkiismeret-fosztás, mint önnek. Látja kérem, formálisan még igazgató vagyok, de lényegében csak egy tolerált valaki. Várom a napot, amikor engem is kidobnak, és tehetetlenül várom a magam és családom megsemmisülését. Szüleim Csehszlovákiában laktak, két éve semmit sem tudok róluk. Teljes lelki összeomlásban élek hónapok óta a bizonytalanságtól, ami előttem áll...” Csak néztem a hatalmas, jól ápolt embert, aki nemrég még hatalma tudatában büszkén ment végig a gyárudvaron, és centiméteres fejbiccentéssel fogadta az igazgatónak kijáró köszönéseket. És most összetörve, a jövőtől való félelmében szabadkozik, és panaszkodik egy munkás előtt, elismerve annak lelkierejét a megpróbáltatások leküzdésében — és kételkedik a maga erejében, ami soha eszébe sem jutott, amíg hatalmon volt... Mindez látomásszerűen, a másodperc egy töredéke alatt szaladt át tudatomon. De gondolatom megszakadt — Pálinkás János csendőralhadnagy úr ökölrel az arcomba sújtott.

— Ne pofázz! Tudjuk, ki vagy! Ha nem vagy zsidó, akkor zsidóbérenc bolsi vagy!

— Nem vagyok bérenc — mondtam halkan, mert az állkapcsom az ütéstől alig mozgott.

— Hol van a Bori? Ki a Bözsi, és hol van?

— Nem tudom, nem ismerem őket.

Pálinkás János egész erejével szívgödrön ütött. A térdem megroggyant, összezecsuklottam. Két civil odaugrott és fölemelt, tartottak, hogy el ne essem, amíg egy harmadik egy pohár vízzel arcon öntött.

— Állj egyenesen — parancsolta Pálinkás János. — Amikor 19-ben az elvtársaid három bordámat összetörték, akkor is egyenesen álltam, mert én is székely vagyok, de nem olyan, mint te, te zsidóbérenc!

*

Az emberi sors úgy forog sokszor, mint egy taligakerék. Egyik falfája lent, a másik fent. Megvert, megalázott állapotomban hol gondolhattam volna arra, hogy alig hét évre rá a magyarországi népbírószáktól halálra ítélt és a Román Népköztársaság területén elkövetett bűneiért felelősségre vonás végett kiadott Pálinkás János a kolozsvári börtön folyosóján — ahol meglátogattuk Micu Ioan elvtársal, a volt szamosfalvi kínzó tábor foglyával — lehajtott fejjel, reszketve fog válaszolni kérdéseinkre. Nem emlékezett semmire. Nem vert meg senkit, semmi rosszat nem csinált életében. Még azt is letagadta, hogy a Székelyföldön született, ami lehet, hogy igaz is volt. Nem vállalta büszkén a gaztetteit — és nem hencegett származásával, mint 1941-ben, amikor nyolc csendőrszázad asszisztálása mellett ökölrel sújtott az arcomba.

— Nos, felügyelő urak, mi a véleményük? Amint látják, Pali nem emlékszik semmire, és nem tud semmiről!

— Ez egy öreg bolsi-róka — szólt közbe vontatott hangon az óriástermetű Bányai Pál.

— Nos, felügyelő úr, átadom, foglalkozzék vele, emlékeztesse!

Bányai pár lépést tett felém, hatalmas mancsával átfogta hátulról a nyakamat, és maga előtt taszigálva, az udvaron levő pincelejárat felé vonszolt.

— Komám, hozd a kegyzsereket — szólt oda hanyagul a társának.

A kegyzserek... egy kisebb gumibot, egy teherautó körbevágott gumiabroncsa, meg egy hosszabb puha króm-szif.

A pince betonpadlója tisztára volt seperve. Pad, rajta mosdótál és egy nagy kancsó, tele vízzel — minden előkészítve a vallatáshoz... (A mosdótál hideg vízzel azt a célt szolgálta, hogy lohasza a gumibottól megvert csupasz talpakat. A pad hivatását később ismertem meg.)

— Add ide a praclidat — mondta kedélyesen a hóhér-óriás, és a kezem felé nyúlt. Elkaptam a kezemet, és a hátam megé tartottam. Vontatott bikahangján odaszólt a társának:

— Legyintsd csak meg, hogy térjen észhez!...

A gumibot lesújtott a fejemre, s én előre buktam.

Féláljultan éreztem, hogy motoszkáznak rajtam. Amikor teljesen magamhoz tértem, csuromvizesen a hátamon feküdtem, mozdulatlanságig gúzsba kötve.

— Na, hajlandó vagy beszélni? — kérdezte az óriás minden harag vagy izgalom nélkül.

— Nincs mit mondjak — válaszoltam halkán.

— Hát, akkor vess magadra, öregem... Uraim, kezddhetjük... nem azzal... hát nem látod, hogy öreg bolsival van dolgunk?

Kivette a segéd kezéből a vastag gumibotot és a talpamra vert. Egyetlen szól nélkül, szitkozódás nélkül süjtött le tíz-tizenötször.

— A vízbe! — szólt parancsolólag a segédnek.

Valaki a fejemet tartotta, a lábaimat megemelték és a mosdótálba tették. Néhány perc múlva újra kezdődött a talpalás. Mintegy 50—60 ütleget kaphattam a talpamra, aztán kezdődött a futtatás. Tulajdonképpen nem is emlékszem pontosan a kínzásaimra — csak rémlik, hogy így volt. Néhány perces körbefuttatás után, néhány perces pihenő jött. Ők gondolkozási időnek nevezték. Aztán újra kezdődött... gúzsba kötés, verés, hidegvizes pakolás és közben futtatás. Futni nem tudtam. Az első talpalás után úgy éreztem, összetörték a lábszárcsontjaimat. A talpaim úgy sajogtak, mintha tüzes vason álltam volna. Három-négy lépés után elestem. Fölráncigáltak a földről, és egymás felé taszigáltak. Ekkor már négyen voltak a pincében, és mindegyik serénykedett a kínzásban. Mintegy két óra múlva — a harmadszori talpalás után — fölmostak.

A hóhér-óriás dicsekedve mondta:

— Na, nem megmondtam, hogy öreg bolsi-róka ez?... Na, nem baj, öregem, beszélsz te mindjárt.

A padra kötöztek. Két lábam szétfeszítették, és a heréimet kezdték ütögetni. Kisebbségekkel. Minden ütés után úgy éreztem, szeget vertek az agyamba. A segéd, aki szabályos időközökben ütött a kisebbik gumibotot, gyengébb idegzetű volt, úgy látszik, nem bírta az állandó hörgést, velőt hasító kiáltásaimat. Maga is ordítani kezdett, és nagyot ütött rám. Az ütés egész idegrendszeremet megbénította, egyet hörögtem kínomban, aztán megint féláljultságba estem.

Mikor újra magamhoz tértem, és láttam, hogy új vallatáshoz készülnek, egy pillanatra kétségbeesés fogott el, jaj, inkább meghalni, inkább meghalni, mint tovább szenvedni ilyen állati módon... A pihenő végére értünk. Hallottam, ahogy az óriás-hóhér oktatja a segédet: vigyázni kell, az ilyen nagy ütések a herére halált is okozhatnak. Apró kis ütések szabad csak, hogy a fájdalom állandósuljon, de a pasi állandóan magánál legyen mindaddig, amíg idegrendszere a fájdalomtól felmondja a szolgálatot...

— Most vigyázz! — magyarázta —, a fejütésnél is csak apró, alig fájdalmas ütések... tíz—húsz—száz... addig, amíg örvöngeni nem kezd... Az ellenálló-képességét kell megtörni... az idegeit kell tönkre tenni, amikor már nem ura az akaratának... akkor beszélni fog!

Es záporozott fejemre az enyhe ütések végtelenje. Síró-nevető ingerek rohmoztak, ordítottam, hörgöttem, de még volt akaraterőm. Nem beszéltem.

Délután négy óra lehetett, amikor abbahagyták a verést. A hóhér-óriás felkapott félkézzel a földről és a sarokba hajított.

— Beszélsz te holnap, vagy holnapután... vagy soha napján... akkor bekaparunk egy árokba és soha senki nem fogja megkérdezni, hova tűntél el. Most háború van, öregem... százával esnek el a haza védelmében... Ki fog keresni egy hazaárulót?

*

Felvittek a nyárikonyhába. A rettenetes kínzástól forróság öntött el. A ruhám csurom víz volt, s mint jeges lepedő tapadt testemhez. Minden porcikám reszkett. Torkom bedagadt a sok megerőltető ordítástól, szám kipállott, nyelvem megdagadt, véres nyál csurgott a ruhámra. Annyi erőm sem volt, hogy megpuffadt kezem fejével megtöröljem a számat. A nyárikonyha egyik sarkában benzines hordó állott, mellette két egymásra fektetett teherautó-gumi. Egy pokrócot dobtak rám, belecsavartak, és beleültettek az autógumikba. Térdtől a két lábam kilógott és a nyakszirtemen feküdtem.

Egy csendőr őrizetére bíztak.

— Ha szökní akar — mondta Bányai —, durrantson belé...

A csendőr végignézett rajtam, aztán harsányan kiáltotta:

— Igenis!

Mindenki kiment a nyárikonyhából, magamra maradtam kínzó fájdalmammal és megkínzott gondolataimmal.

Most már világos volt előttem... egy óriás méretű lebukás történt, de hogyan történhetett... A feltett kérdésekből világosan lehet következtetni, hogy Kolozsvárt, a tartományi központban, és a Maros mentén is voltak lebukások.

Több mint hét órai kínzás után egyetlen szót sem szóltam. De hogy fogom bírni ezután? Bizonyítékok, konkrét vallomások vannak a kezükben..., de sok kitalált dolgot is feltálatlak. Naiv, ostoba módon... Mit lehet tenni? Mit kell tennem...? Hallgatni... ez az egyetlen helyes, amit tehetek... De meddig bírom? Meddig bírja az emberi szervezet a kínzásokat?! Mikor törík meg az akaraterő?? és mivel lehet megtörni? Meddig tűri az ember idegrendszere a szenvedést? És mi lesz, ha nem bírja tovább? Szörnyű! Inkább meghalni...

Csendőr sétál az ajtó előtt, időnként benéz, aztán tovább sétál. Gondtalanul fütyörész egy dalt. A dal szerelemről szól..., mi mást fütyörészhet egy fiatal legény? Lehet, a babájára gondol, lehet, szereti a lányt... No, de tud-e egy csendőr szeretni? Tud az, bizonyára, csendőr módra.

En nemcsak az asszonyomat szeretem... én az embereket is szeretem. Azért vállalkoztam, azért vállaltam... Mit vállaltam? 12 év óta a számkivetett életét

az országban és a nagyvilágban... Név nélkül, örök veszéllyel dacolva járni városról városra, sűrű esőben, koromsötét éjszakákban lopakodni az országhatárokon át. Más ifjút ragyogó szemmel várt a szeretője, összebújtak, suttogva tervezgettek. Engem éveken át senki sem várt... Nem lobbantott lángot egy ragyogó kék vagy fekete szem a szívemben. S ha lobbantott, eloltotta a számkivetettség. Nekem is suttogta egyszer egy lány könnyek között: „Tíz évig is várok rád!” Még két év sem telt el, s már másnak lett az asszonya. Igen, én is suttogtam számtalanszor éjszakákon át... suttogtam hozzám hasonlókkal, kik népüket, osztályukat szeretik, akikben a tudat magasan lobogva ég, mint óriási világító fáklya. Én is suttogtam a szabadság szerelmeseivel... én is tervezgettem, de nemcsak a magam életét, hanem mindannyiunkét, akiket megfosztottak a szabadságtól, a szerelemtől, a boldogságtól.

Lankadt tudatomat próbáltam feltüzelni. Okosan, tudatosan igyekeztem gondolkodni. De a következetes, tudatos gondolkodás mindegyre cserben hagyott.

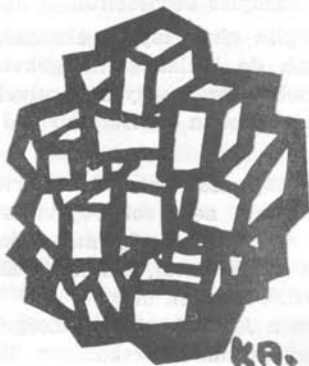
Az asszonyomra gondoltam, akivel alig három éve múlt, hogy együtt vagyok... Együtt vagyok? Együtt voltam... És milyen három év! Hogy csavart, döngönyözött az élet, de szembeszálltunk nyomorral, munkanélküliséggel, betegséggel... és legyőztük. Az asszonyomra gondoltam, csillogó barna szemét láttam, átsugárzott a távolságon. Vajon mit csinál? Nem, egész biztosan nem jajgat, nem sopánkodik, nem sajnálatja magát. Egész biztosan nem sír, nem könnyörög a hóhéroknak, csak akkor fognak kibuggyanni szeméből a könnyek, ha egyedül lesz... otthon. Egy négy méterszer négy méteres kis szoba, ez az otthon... ez a mienk... ez volt a mienk. És vajon, mi lesz ezután? Mély érzékenység fogott el... Küszködtem ellene... Jaj, csak ne gondolni rá... ne látni szép fehér arcát, ne gondolni a mosolyára, hajára, járására, ölelésére. Ne gondolni arra, hogy most ő is szenved. Ne gondolni semmire, csak arra, hogy erősnek kell lennem! Semmire sem gondolni, ami gyengít, csak arra, ami erőt ad a szörnyűségek továbbbi elviselésére, csak arra gondolni, ami erőt ad, hogy olyan csukott maradjon a szám, mint a holtaké. Egyetlen szó kiejtése mások szenvedését okozná, és bomlasztaná azt az erőt, amelynek szét kell zúznia a szabadság bilincseit.

*

Délután 6 órakor a kis autó utánam jött. Mivel nem tudtam járni, két csendőrről a vállamnál és a lábamnál fogva kihozott, és betuszkolt a kis autóbába. Félig apátiába esve találgattam, vajon hova visznek?

A kis autó befordult a 82-es kaszárnya udvarára, és megállt néhány méter távolságra a már ott sorakozó kőberes katonai teherautók mellett.

Veress Pál

Dalkultúra — zeneoktatás

Szellemi életünkben nem ritka jelenség, hogy írók, filozófusok, szerkesztők vetnek fel napilapok, folyóiratok hasábjain olyan kérdéseket, amelyek meglehetősen távol állnak szakmájuktól, s megoldásuk egészen más érdeklődésű emberekre, intézményekre tartoznék.

Hogy örvendetes jelenség-e ez vagy inkább bosszantó, nem tudnám eldönteni. Tény azonban, hogy jó, ha érdeklődést keltő problémák időnkint megvitattnak, mert bizonyos feladatokról sohasem feledkezhetünk meg. Elhanyagolásuk szellemi életünk szegényedésével járna, öncsonkítást eredményezne, kulturális értékeink eltékozlását.

Ily módon került most napirendre — országos viták keretében — a hazai dalkultúra kérdése, a romániai zenei nevelés sok-sok problémája. Azon belül tárgyalják meg a magyar népdalkincs ápolásának, a kóruskultúra fejlesztésének, az iskolai és iskolán kívüli énekoktatásnak tennivalóit is.

A tavaly nyáron az *Ifjűmunkás* indított ankétot az ifjűság zenei kultúrájáról: a vita hosszú hónapokig tartott: megszólaltak diákok és középiskolai tanárok, ifjűmunkások, szerkesztők, egyetemi tanárok és szűlők. Kiderűlt, hogy a legkűlönfélébb társadalmi rétegek körében még igen sok a híve a népdalnak, a karénekülésnek. Azon tűl, hogy a problémát „feldobta“, az *Ifjűmunkás* gyakorlati következtetést is vont le a maga számára: *Énekeskűnyv* címmel új rovatot nyitott, s 2—3 népdalt közűl havonta, kottával, kísérű szűveggel. A távolabbi terv pedig az, hogy év vége felé a megjelent dalokból kisebb kűtetet ad ki.

Derekas munkát végez ilyen értelemben az utűbbi hónapokban a *Művelűdés* is. Régi és újabb gyűjtésű dalokat közűl, szakemberek szűlanak hasábjain a népdalgűjtés, karénekülés, kűrusvezénylés kérdéseirűl.

Figyelemre méltű a *Hargita* című lap tevékenysége. Gyergyűi, csűki, gyűmesi, udvarhelyi dalokat tesz közűzű, de balladákat, regéket is, kűztűk nem egy eddig ismeretlent. Ez annál értékesebb kezdeményszerűzés, mivel a napilapok évtizedek óta nem foglalkoztak ilyesmivel. Újabban a *Dolgozű Nű* is statisztikai felmérésben foglalkozott dalkultűránkkal.

Nem ámtűjuk azonban magunkat; bárműlyen értékes munkát végez némely napilap vagy folyűirat, ezzel még nem sokat javűthát a helyzeten. Mert hiszen hosszú évek óta nem jelent meg népdalgűjteményszerű, krűnikus daloskűnyvhiány, az énekkaroknak nagyon-nagyon kevés kotta, partitűra áll rendelkezésűkre, s tűbbek között emiatt évrűl évre dalárdák szűnnek meg.

Műndezt figyelembe vève a *Korunk* szerkesztűsége szűksűgesnek tartotta, hogy szakemberek bevonásával kerekasztal-tanácskozásűn tisztázzűn egy-két kérdést, s

hozzájáruljon ezzel is a helyzet megvilágításához, néhány sürgős vagy távolabbi feladat vázolásához.

Összevontan ismertetjük a hozzászólásokat.

TÓTH SÁNDOR egyetemi előadó tanár, az *Iffjúnunk*ban lezajlott vita elindítója a dalkultúra bölcséleti, nevelési vonatkozásaival foglalkozott. Rámutatott arra, hogy az egykori, átfogó műveltséget nyújtó neveléssel szemben a modern iskola inkább szakember-nevelésre, specializálódásra törekszik. Ezt igényli az élet, a termelésben előállt nagyfokú munkamegosztás. Csakhogy mindez az ember szétforgácsolódásához vezet. Az egész-ember helyébe a szelet-ember lép, a sokoldalú, színes, gazdag egyéniség helyébe az egyoldalú személy. A specializálódási folyamatnak velejárója az egzakt tudományok tanításának túlsúlyba jutása, aminek következtében a zene, ének, rajz oktatása háttérbe szorul, holott ezek a diszciplínák a művészi készség, az általános műveltség fejlesztésével nagyon is hozzájárulnak a teljes értékű ember kialakításához.

PÉTER LORÁND a 11-es kolozsvári középiskola tanára. Hosszú éveken át vezényelt munkásdalárdákat, iskolai kórusokat. Emlékeztetett arra, hogy az egykori Dalosszövetséghez kórusok sokasága tartozott. Unnepélyei, hangversenyei nagy tömegeket mozgattak meg falun és városon egyaránt. A felszabadulás után a kóruskultúra tovább fejlődött, még tömegesebbé vált, majdnem minden üzemben dalárdák alakultak. Emlékszik arra, hogy volt olyan este, amikor három gyárban kellett énekpróbát tartania, motorkerékpárral rohant egyik helyről a másikra.

Idő múltán azonban egyre kevesebb lett a karnagy. Az idősök nyugalomba vonultak, nem volt aki helyükbe lépjen. Az 1948-ban végrehajtott tanügyi reform nyomán a tanítóképzésben elhanyagolták a zenei nevelést, karvezetéshez nem érő tanítók nemzedékei kerültek ki a képzőkből. A dalárdák idővel avatatlan emberek vezetése alá kerültek, teljesítményük alászállott, közönségük elmaradt, végül a dalosok szétszéledtek. Ma Kolozsváron például csak 3–4 énekkar működik úgyahogy, egytizede a húsz évvel ezelőtti számnak.

Mint mondotta, újabban az iskolában sok minden történt a zenei oktatás fejlesztéséért. Miként más könyveket, úgy az énekeskönyvet is ingyen kapják a tanulók. Ezek a könyvek tartalmasak, anyaguk gazdag. Más jellegű az énekkora is, mint régen, a gyermekek több zeneelméletet, zenetörténelmet tanulnak, átfogóbb tudást nyernek a muzsikáról. Sajnos azonban a zenei oktatás nem mindig számol a tantárgy sajátosságával. Túl sok ezen a téren is a lexikális tényanyag, a száraz „bemagolnivaló”, kevés idő jut gyakorlatra, azaz éneklésre. Olyasmi ez, mintha magyar órán a gyermekek temérdek irodalomtörténeti adalékot, nyelvtani szabályt kellene hogy tanuljanak, de csak hébe-hóba olvasnának verset, regényt.

Ráadásul jó néhány iskolában holmi énekellenesség kapott lábra. A gyermek amúgy is túl van terhelve — úgymond —, ne terheljük még karénekléssel is. A diákok jelentős része nem vesz részt a kóruspróbákon, s ehhez igazgatók, osztályfőnökök jóváhagyását kapják meg. Ilyen légkörben a diákok sok esetben nyűgnek érzik a dalolást, ahelyett, hogy örömeiket lelnék benne. Mindez oda vezet, hogy a középiskolák jelentős részében az énektanárok amolyan ötödik keréknek érzik magukat, „potyatantárgy” megtűrt képviselőinek, ami bizony kedvüket szegi.

GUTTMAN MIHÁLY karnagy, a zenei középiskola tanára, adatokkal bizonyította, hogy szocialista államunk milyen sokat áldoz a zenei nevelés fejlesztésére. Mind az iskolában, mind azon kívül. S az eredmény meg is mutatkozik. Kolozsváron például 18–20 évvel ezelőtt alig lehetett összehozni hetenkint egy hangverseny

közönségét. Manapság viszont heti 4—5 koncertre kerül sor, de van úgy is, hogy a hét minden napján dobogóra lépnek a zenészek.

Sajnos azonban nem sáfárkodunk mindig jól az állam pénzével, az adott lehetőségekkel. A zenei kiadó például egyoldalú munkát végez. Főleg zenekari műveket nyomtat, kórusműveket csak ritkán, és fölöttébb kicsiny példányszámban, ami viszont drágává teszi az amúgy is ritka kiadványokat. Mivel nincs partitúra a kórusok számára, a dalosok nem kottából énekelnek, hanem az egész kar egyetlen fűzetből, soronkint tanulja meg, pontosabban szajkózza be a dalt, akár az analfabéták. Az ilyenfajta tanulás inkább idomítás, nem csillogtatja meg a dalolás szépségét, nem nyújt művészi élményt a kórustagnak, nehézkessé teszi a karéneklést. Nem beszélve arról, hogy ily módon az énekes vajmi keveset tanul, alig halad előre a zene ismeretében.

Miként az anyanyelv oktatását, úgy kellene a zenei anyanyelv tanítását is végigvinni az óvodától az érettségiig. A zenei anyanyelv tanításának alapja pedig csakis a népdal lehet, a mi esetünkben a magyar népdal, természetesen kiegészítve a román nép és mások dalkincsével.

Mivel kevés a zeneileg képzett tanító és középiskoláinkban az énektanár (a konzervatóriumok végzettjei többnyire az operánál, rádiónál, filharmóniáknál helyezkednek el), alapos zenekultúrát csupán a zenei líceumok nyújtanak — ezek amolyan sündisznóállásai, erős várai zenekultúránknak — épp ezért ajánlatos lenne nevelni a számukat, valamint a zenei elemi iskolákét is. Ezzel azonban nem nevelnénk egyoldalú zenei „szakbarbárokat“, mert hiszen a zenei iskolákban is ugyanazt az anyagot tanulják a gyermekek, mint máshol, csupán hogy a zenére több gondot fordítanak.

Miután az ország új területi-közigazgatási beosztása és a tanügy átszervezése nyomán megalakultak a tanfelügyelőségek — zenei szakemberekkel is —, remélhető, hogy a tanfelügyelők többet tesznek majd a zeneoktatás javítására, az adott lehetőségek jobb kiaknázására.

Ugyanakkor azonban a sajtónak is többet kellene tennie a zenei élet, a zenei intézmények alaposabb megismertetéséért, népszerűsítéséért. Sok városban működnek például zenei népművészeti iskolák, az állam drága pénzt költ fenntartásukra, a tanítás ingyenes, néhol mégis gyér a látogatók sora, holott ezek az iskolák heti néhány óra során igen gazdag zenei műveltséget nyújtanak.

BAKK ANIKÓ fiatal tanárnő rövid hozzászólásában nehezményezte, hogy igen kevés népdalra épülő kórusművel, még kevesebb Bartók- és Kodály-szerzeménnyel ismerkednek meg a növendékek a zenekonzervatóriumban. Ilyenformán maguk az új tanárok sem sokat tudnak zenei anyanyelvünkről.

SZEGŐ JÜLIA, az első Bartók-életrajz szerzője. Bartók és Kodály törekvéseinek immár félévszázada harcos, töretlen támogatója különösen a gyermekek zenei nevelésének kérdéseivel foglalkozott részletesen.

A kisgyermek 3—4 évet tölt a napköziben, óvodában. Ebben a korban kiválóan fogékony az éneklésre. Sajnos azonban, az óvónők képzés nem épít erre a lehetőségre, az óvónők nagyobb része zeneileg képzetlen. De nem fordítunk elég gondot továbbképzésükre sem. Húsz éve hangoztatja, hogy amiként nyáron tanárok, tanítók részére különböző tárgyú továbbképző tanfolyamokat tartanak ismereteik elmélyítésére, úgy kellene az óvónők számára is zenei kurzusokat tartani. Kevés az óvónők zenei képzését elősegítő kézikönyv is. Részt vett egy ilyen könyv szerkesztésében. Sok évi huzavona után adták csak ki, akkor is kis példányszámban, hetek alatt elkelt.

Fura elképzelések érvényesülnek az óvodák tantervének összeállításában is. Évi tizenöt dal megtanulását írják elő, holott az egész óvodai tevékenységet, a felkeléstől a lefekvésig egybe lehet kapcsolni a dalolással, s akkor a gyermekek tízszer tizenöt dalt is megtanulhatnak. Ezt a lehetőséget annál kevésbé sem szabad elszalasztani, mert az ének megszerettetésének ideje az óvodás és elemista kor. Ha ebben az időben a gyermek nem kedveli meg a dalolást, később, amikor „súlyos” tantárgyak szorításában az éneknek csak heti egy-két óra jut, már nehéz behozni a lemaradást.

EISIKOVITS MIKSA zeneszerző, a kolozsvári konzervatórium tanára érdekes történelmi tanulságra hívta fel a figyelmet. A nagy zenei műveltséggel rendelkező népeknél, például az olaszoknál, németeknél a kiterjedt kóruskultúra, a sokévszázados karéneklés alapozta meg a muzsika mai, nagyfokú kedveltségét. Tehát a zenei nevelésben a dal ápolása megelőzi a hangszerét. És ez természetes is. Kodályra hivatkozva hangoztatta, hogy a gyermek legjobb, legkézenfekvőbb hangszere a „tor-kában van”. És ez a „hangszer” könnyen kezelhető. Sűrűn adódik alkalom az éneklésre iskolában, otthon, a természetben, baráti körben, játék közben. Ezzel szemben a hangszeren játszáshoz — gondoljunk például a zongorára — megfelelő hely és alkalom szükséges és jóval több, rendszeresebb gyakorlat. Ezért a széles körű zenei népnevelésnek elsősorban a dalolásra kell építenie.

Hazánkban 26 filharmonikus zenekar működik. Impozáns szám. Szépen jelzi zenekulturánk fejlettségét. De hány hivatásos kórusunk van? Egy kézen megszámlálhatjuk. S ezek sem olyan önálló szervezetek, mint például a filharmonikus zenekarok, hanem a népi együttesek részlegei. A pár évvel ezelőtt alakult madrigálkórus viszont már külföldön is szép sikert ért el.

De nem is annyira a profikórusokra kell gondolnunk; azoknak csupán példaadás végett kellene működniük. Sok-sok jó műkedvelő kórusra volna szükségünk, azoknak pedig nem kellene föltétlenül százas tagságot számlálniuk. Ha egy kisvárosban, üzemből 30—40 énekes kis kamarakórust alkot, azzal már a fejlettebb zene-kultúra magvetőjévé lesz.

Nem vagyunk „ellenségei” az instrumentális zenének, csupán arra mutatunk rá, hogy túltengése egyoldalúsághoz vezet. Kevés a kórus, a tanítók, tanárok jelentős része nem tud kart vezényelni, kevés a kórusmű, a fiatal zeneszerzők mindjárt szonátát, szimfóniát szereznek, s nem írnak kórusműveket, a konzervatóriumokban a tanárképzés fogyatékosabb, inkább az instrumentális zenesz képzés érvényesül, gyenge pontunk a karnagyképzés is, s mindez meglátszik a zenei kritikán is. Az ítések java csak az operák, filharmonikusok s más zenekarok tevékenységével foglalkozik, s alig-alig jut a figyelemből a kórusok számára.

Jó volna, ha a közeljövőben megjelenne egy régóta várt zenepedagógiai folyóirat. Remélhető, hogy ez a lap majd felméri zenei nevelésünk erős és gyenge pontjait, s megfelelő helyére illeszti a vokális zenét.

NAGY ISTVÁN karnagy, a zenekonzervatórium tanára — külön megbeszélés során — az irodalom és a zene között vont párhuzamot. Több mint két évtizede, hogy irodalompolitikánk helyes alapelvekre épül. A legértékesebb hazai és külföldi irodalmi műveket adjuk ki tömegpéldányszámban s nem teszünk engedményeket; szennyirodalom nem jelenik meg nálunk. Elmondhatjuk-e azonban mindezt a zenéről is? E téren sokkal szövevényesebb a helyzet. Kétségtelen, hogy sok értékes zenekari mű, zenetudományi munka, kiváló lemez került forgalomba, de az is tény, hogy a könnyűzene sok hitvány csinálmányát, értéktelen termékét vették lemezre, bömbölteti a rádió, tévé. Úgy tetszik, hogy a zenében mindennek zöld utat enge-

dünk, amire az irodalomban vagy a filozófiában pirosat jelzünk. Holott a zene a legerősebb érzelmi hatást képes kifejteni, s a silány, ostoba dal, a bárgyú nótá éppúgy rombol, akárcsak a ponyvairadalom.

A zenekiadás, hanglemezyártás vagy a tévé, rádió műsorának összeállításában megmutatkozó kritikátlanság következményét könnyen felmérhetjük. Az olvasók milliói megszerették Petőfi, Eminescu, Sadoveanu, Mikszáth, Józseff Attila, Dosztojevskij vagy Balzac műveit, de Bach, Mozart, Bartók, Enescu, Liszt, Brahms, Porumbescu, Kodály vagy Glinka, Alban Berg, Lutoslawsky már sokkal kevesebb emberhez jut el. Zenei műveltségünk, ízlésünk — különösen az ifjúságé — mélyen alatta marad irodalmi műveltségünknek. És ebben nagy része van annak, hogy zenei anyanyelvünk alapját, a népdalt elhanyagoljuk, hasonlóképpen a népdalra épülő kórusműveket is. Nem építünk eléggé a nép száján még élő dalkincsre, hagyományainkra sem, amikor a fejlettebb zenekultúra kimunkálásán dolgozunk. Megjegyzem ugyanakkor azt is, hogy a hangjegyek alapján történő éneklést — kottaolvasást — ami a zenei műveltség ábécéje, az iskola 12 éve alatt könnyen meg lehet tanulni, ha megfelelő tanító és tanár tanítja az éneket. S aki tud kottából énekelni, az örökre barátja marad az értékes zenének.

*

A szerkesztőség részéről csak annyit fűzhetünk hozzá a szakemberek megítélásaihoz, hogy amikor a népdal jelentőségét vagy a kórusok fontosságát hangoztatjuk, nem szállunk szembe a szép tánczenével, az értékes könnyűzenével. Csupán az egyoldalúságot, a ferde irányulást ítéljük el. Azt, hogy bárminemű tánclemezt korlátlan mennyiségben lehet kapni üzleteinkben, de kórusműveket csupán elvétve. Zenekari művek szép számmal jelentek meg az utóbbi években, a karének-partitúra azonban hosszú évek óta nem látott napvilágot. Sem daloskönyv. Ezek hiányában dalárdáink valóban visszaestek a szajkózás szintjére, és a karénekklés elveszti szépségét, vonzóerejét.

Kiváló folklorista gárdánk van, tehetséges zeneszerzőink is, de gyűjtésük, tanulmányaik, szerzeményeik legfennebb folyóiratokban jelennek meg, a tapasztalatok, meglátások, kutatások eredménye csupán újságcikkekben tehető közzé — szakfolyóirat hiányában.

Érthetetlen ilyen helyzetben a zenei kiadó közömbössége, tehetetlensége. Annál is inkább, mert a tánczene-dömpinggel a silány slágerek, kuplék, giccses dalok áradatával szemben az értékes dalok, kórusművek sokaságát, dalárdák hálozatát kell felsorakoztatni. Ebben a küzdelemben pedig a zeneműkiadónak döntő szava kell hogy legyen.

Érthetetlen azonban egyes iskolák zeneellenessége is. Miféle igazgató, osztályfőnök, milyen pedagógus az, aki ismer fontos és elhanyagolható tantárgyakat? Milyen kritériumok alapján ítélkezik? Nem tudja-e, hogy a nevelés kerek, egységes valami? Hogy egyik ágának elhanyagolása károsan hat a másikra, hogy a zenei, tehát az érzelmi nevelés satnyasága satnya jellemet szül, hogy az érzelmileg sivár ember szegényes egyéniség lesz és fogyatékos képességű munkaerő?

Anyanyelvi alapon, a kulturális hagyaték bizonyos közös szálai révén számunkra Bartók, Kodály, Weörs, Bárdos vagy Szabolcsi Bence népdalfeldolgozásai, kórusművei, muzikológiai munkái, népdalgyűjteményei nélkülözhetetlenek a zenei nevelésben, akárcsak a helyesírási útmutatók vagy az értelmező szótárak az irodalom és nyelvtan oktatásában.

Herédi Gusztáv

Tantervelméleti újdonságok

„Ismerethalmazt vagy önálló gondolkodást?” — teszi fel a kérdést Fábian Ernő a *Korunk* 1969. 1. számában. A vagy-vagy imperatívusza elé, mint mondja, egyéni felmérő vizsgálódásai és tanári gyakorlata alapján jutott el. „Az információk nagy tömege ránehezedik a gondolkodásra”... „A tanuló adatokat, ismereteket sajátít el, a gondolkodás rovására” — vonja le a következtetést.

Az érvelések és megállapítások ismerősen hangzanak: a XIX. század két fő oktatási irányzatának a körvonalai rajzolódnak ki előttünk. A *tárgyi* irányzaté, amely az iskola célját abban látja, hogy minél több konkrét ismeretet adjon át a gyermeknek, s az *alaki* irányzaté, amely — ellentétben az előbbivel —, azt tartotta fontosnak, hogy az értelmi erőket fejlessze.

De hát mit tett akkor az oktatásemélet, ha a több mint egy évszázaddal ezelőtt felmerült kérdések a mai napig sem oldódtak meg? A tudomány nemegyszer talált már választ az oktatás problémáira — csakhogy alig oldotta meg ezeket, újabbak merültek fel. S ha van téma, amely az iskolával, tanítással kapcsolatban napjainkban parázs vitát szül, akkor az éppen a tantervek és tankönyvek kérdése. Hogyan oldjuk meg az oktatás nagy kérdését, nevezetesen azt, hogy túl nagy a tanítási anyag, nehezen tanulhatók a tankönyvek, túlterheltek a tanulók?

Sok új gondolat, figyelemre méltó javaslat születik, s ezek már egy új pedagógiai tudománynak, a *tantervelméletnek* a körvonalait kezdik kirajzolni. Lássuk a javaslatok és vizsgálódások főbb irányait.

1. Az egyik irány a nehézségek, problémák okát nem annyira magában a tanítási anyagban, mint inkább a témák feldolgozási módjában, a tankönyvek felépítésében keresi. Program- és tankönyvelemzések, tudományos kísérletek bizonyítják, hogy a jelenlegi tantervekben — világviszonylatban — sok a logikai, pszichológiai és didaktikai jellegű hiba; ez sokszorosan megnehezíti az amúgy is nagyméretű tanítási anyag elsajátítását.

Gyakori például az a panasz, hogy egyes tankönyvek nem felelnek meg a megismerés logikai követelményeinek. A fokozatos előrehaladás, részlet-elemzések és szintézisek, a kiinduló vagy a központi tételhez való többszöri „visszacsatolás”, megfelelő számú és minőségű premisszák megteremtése a levonandó következtetéshez, az egyedi és általános jegyek aránya terén sok hiba lelhető.

Nemegyszer megtörténik, hogy egy és ugyanazon probléma különböző megvilágításban, sőt, különböző koncepcióban kerül a tanulók elé az alsóbb és magasabb osztályokban. Ez történik például — amint a minisztérium rendezte tanácskozásokon megállapították — a VIII. és a XII. osztály földrajzi anyagának bizonyos fejezeteivel. Van úgy, hogy egyes fejezeteknek jobb, didaktikusabb a kifejtése az alacsonyabb, mint a magasabb osztályokban. Megtörténik, hogy olyan nagy a szintkülönbség a különböző osztályok tanítási anyaga között, hogy a tanterv egyes fejezeit nem is lehet a tankönyv adta formában feldolgozni. (Ez a helyzet — állapították meg egy, az Oktatásügyi Minisztérium szervezte tanácskozáson — a XII. osztály algebra-tankönyvében.)

Hibája egyes tanterveknek és tankönyveknek a belső aránytalanság is. Általános minden tantárgyra jellemző az új anyag túltengése a gyakorlati és rögzítő anyag rovására. Mintha az oktatás tartalmában az a felfogás uralkodna, hogy elég az ismeret megérteni, a „megemésztés”, a feldolgozás majd „magától jön”. Holott az igazi elsajátításnak a megértés csak az első szakasza, a megismerésnek tovább kell folytatódnia a gyakorlás és alkalmazás útján.

Az aránytalanság legkirívóbban talán abban mutatkozik, hogy bár elismerjük az oktatási folyamat kétoldali jellegét, ennek ellenére az oktatás tartalmát túlrőzni hivatott tanterv csupán a tanár tennivalóit szögezi le: hogy milyen fogalmakat kell a tanulók előtt tisztáznia, milyen szabályt, törvényt kell megismertetnie. Ehhez a tanárnak a tanterv rendszerint módszertani utasítást is ad. De hogy közben miből álljon az oktatásban részt vevő másik félnek, a tanulónak a munkája, arra a tanterv nagyon ritkán tér ki. Ezt a hibát tárja fel a közelmúltban Berlinben megtartott didaktikai kongresszus. A jó tantervnek — állapítják meg a résztvevők — nemcsak a „mit tanítsunk“ kérdésre kell válaszolnia, hanem a „hogyan tanítsunk“-ra is, s ez utóbbiban legyen sok utalás a gyermek konkrét tennivalóira.

A tantervi kutatások arra is rámutatnak, milyen nagymértékben zsúfolja és nehezíti a tanterveket a sok indokolatlan ismétlődés. Ismétlődés egyszer az adott tantárgyon belül, amikor is egyazon kérdés koncentrikus felépítésében több osztályban is „terítékre“ kerül. Persze egyre jobban elmélyítve, tovább gazdagítva, de mégiscsak újra elfoglal néhány tanítási órát, újra szerepel házi feladatként, újra „tölti tehát a helyet“. Néhány éve több tantárgy keretében folynak kutatások annak megállapítására, hogyan lehetne az oktatásban nagyobb mértékben alkalmazni a lineáris rendszert, és korlátozni a koncentrikusat, vagyis egy kérdésről minden szükségeset megtanítani, amikor az a tantervben sorra kerül.

Az ismétlődések nemcsak ugyanazon tantárgy felmenő sorában, de a rokon tantárgyak anyagában is tapasztalhatók. A középiskolások például tanulják az elektrolízist a fizikában is, meg a kémiában is, a gáztörvényeket ugyancsak. Persze, ezeknek más-más vonatkozásait, de mégis felmerül, vajon nem lehetne-e a kérdést csak egyik tantárgyban ismertetni, éspedig minden vonatkozásával, hogy jelentőségét és alkalmazási lehetőségeit egy másik területen maga a tanuló is felismerje.

Meg kell szüntetni az oktatásnak azt a gyakorlatát, hogy egyes tantárgyak anyaga egymástól teljesen függetlenül, külön szempontok alapján épüljön fel, nem törődve azzal, hogy mi történik a másik tantárgyban. Szoros korrelációt kell kiépíteni az egymásra utalt tantárgyak között. E korreláció hiányában áll elő olyan jelenség, hogy a tárgyalta téma megértéséhez egy másik tantárgy bizonyos témája, törvénye, fogalma kellene hogy segítséget adjon — csak hogy ott a téma, törvény, fogalom ismertetése későbbre van „beütemezve“.

Az ilyen természetű hibák kiküszöbölésétől egyes szakemberek olyan sokat várnak, hogy az oktatás tartalmát a jelenleginél is tovább növelhetőnek látják, anélkül, hogy az túlterhelné a tanulókat. Nem a nagyméretű ismeretanyag terheli túl őket — mondja a cseh Alois Riha vagy a magyar Fekete Józsefné —, hanem az említett hibák jelenléte. Jefremov szovjet fiziológus szerint is az agy teljesítő-képességét az oktatás ma még távolról sem használja ki: „Ha valamiképpen arra kényszeríthetnők agyunkat, hogy kapacitását teljes egészében kihasználja, akkor egy ember akár 14 nyelvet is megtanulhatna, vagy akár 10 oktatási intézményt sikeresen elvégezhetne.“

Kétségtelen, hogy a logikai, pszichológiai és didaktikai követelmények szem előtt tartása igen fontos az oktatás tartalma szempontjából. A tantervi és tankönyvi elemzések, tanácskozások, tapasztalatcserék sok olyan megállapítást, észrevételt és javaslatot tesznek, amelyek valóban jelentékenyen javítanak. Mindent orvosló gyógyszerként azonban nem léphetnek fel, az oktatás tartalmának más természetű hibáit és fogyatékoságait nem tudják megszüntetni.

2. Más kutatók a tantervek és tankönyvek legnagyobb hibáját azok rendkívüli zsúfoltságában látják, a megoldást tehát az oktatás tartalmának „tehermentesítése“ területén keresik. Tanulságos egy szerény, „házi használatra“ készült

kolozsvári felmérés, amelyet egyik tanárnő a IX.-esek napi tanulnivalójáról végzett. Adatai teljesen megegyeznek Fábián Ernő adataival. Egy héten át nyomom követve a tanulnivalót, a tanárnő megdöbbenéssel állapította meg, hogy a megtanulásra váró új adatok, fogalmak, szabályok, törvények száma naponta 50–60 között mozog.

Legyünk reálisak! Lehet-e ilyen anyagmennyiséget éveken át napról napra megkövetelni?! Nem kell-e igazat adnunk annak a középiskolás tanulónak, aki az órákra lelkiismeretesen készülő tanárnő-édesanyját egy alkalommal így hűtötte le: „Miért töröd magad annyira? Hiszen mi az órán nem tanulni, hanem pihenni akarunk, hogy kellő energiával, frissen ülhessünk a délutáni tanuláshoz!”

Miért olyan zsúfoltak a tantervek?

Azért — állapították meg szinte egyöntetűen a szaktanárok az említett minisztériumi tanácskozásokon —, mert a tanterveket nem pedagógusok, hanem az illető tudományágak tudósai, neves szakemberek állítják össze, a középiskolai tankönyveket pedig egyetemi tanárok írják. Ezek — így is van rendjén — „megszállottai”, szerelmesei saját tudományterületüknek, számukra ezen a területen semmi sem lényegtelen. De fordítanók csak meg a dolgot — mondja kellő gúnnyal, de sokatmondóan a svájci Robert Dottrens —, állapítaná csak meg a kémia tantervét egy matematikus vagy éppen egy történész! Mindjárt kiderülne, hogy sokat ki lehet hagyni abból a tantárgyból.

Ha nem is éppen ilyen „munkamegosztásra” gondolunk, az elhangzott megjegyzés érdemes felfigyelnünk. Az Oktatásügyi Minisztérium helyeslően fogadta a tanácskozásokon elhangzott javaslatot, hogy létesítsen egy középiskolás tanárokból álló bizottságot, amely közreműködjék a tantervek összeállításában és a tankönyvírásban. A tanár az, aki a tanuló szemével tudja felmérni az ismeretmennyiséget, akinek érzéke van ahhoz, hogy a „sokat markol, keveset fog” érvényesülését megakadályozza.

Méretezzük kevesebbre a tanterveket, vékonyabbra a tankönyveket — hangzik szinte egyöntetűen a tanárok kívánsága. Ne legyen bennük minden, amit egy kérdésről tudni lehet — az legyen bennük, amit adott korú gyermeknek nem szabad nem tudni. Legyenek benne az alapvető ismeretek, a lényeg, és maradjanak el a mellékes kérdések.

Ezzel a kívánsággal, úgy hiszem, mindenki egyetért. Csakhogy mi a lényeges és mi a mellékes — ez itt a kérdés. Lényeges — mondhatja valaki — az, ami az illető tudomány gerince, tartó oszlopa: a szabályok, törvények, kulcs-fogalmak, s lényegtelenek az adatok, tények, események. A fontos az, hogy biztosítsunk helyet és időt a szabály alapos megértéséhez és rögzítéséhez.

Ez így nagyon világosnak, logikusnak tűnik, s kétségtelenül vékonyabbak volnának a tankönyvek, ha csak a lényegből épülnének fel. (Egy hazánkban járt német pedagógus említette, hogy az NDK-ban terveznek egy olyan fizika-tankönyvet, amelyet a középiskola egész ideje alatt használhat a tanuló, mert minden fontos fogalmat és szabályt megtalál benne.) De a tanítási órán is csak a lényegre szorítkozni, kihagyni minden másodrendű ismeretet, ez félt, hogy oda vezetne, hogy a lényeg súlytalanodna el a tanuló tudatában. Nemrég egy irodalomórán vettem részt. Az V. osztályban Petőfinek *Egy estém otthon* című versét tanulták. A lényeg a vers alaphangulatának, mondanivalójának érzékeltetése volt. De a tanárnő nem ezen a lényegen „lovagolt”, hanem képzeletben lerajzoltatta a tanulókkal a borzogató apát és fiút s a gyermekét rajongva szerető édesanyját. A képzeletbeli rajzban a gyermekek az apa ősz hajszálairól sem feledkeztek meg, s az anya szemében tükröződni látták nemcsak a szeretetet, hanem az aggodást meg a büszke-

séget is. Főlősleges dolgok ezek? Talán elég lett volna a vers alapgondolatát megbeszélni, és időt nyerve, még egy-két verset feldolgozni? Aligha. Mi maradt volna meg a lényegből, ha a konkrét kép, a kötőanyag kimaradt volna az órából?

Távol áll tőlem az a szándék, hogy a valóban semmitmondó adatok, események védelmében szálljak síkra. Csupán azt akartam érzékeltetni, hogy az igazi, a teljesítményképes tudás nem csupán magas általánosításoknak, láncrendszerű következtetéseknek a „párlata”, hanem egyedi és általános jegyek szerves egysége. Az adatok, a tények azt jelentik a gondolat számára, amit a madárnak a levegő. Hiába van a madárnak szárnya a repüléshez, ha nincs levegő, ami fenntartsa.

Annak, aki a tananyagból ki akarja szűrni a lényegtelen, másodrendű elemeket, sokkal bonyolultabb dologgal kell szembenéznie, mint az egyedi és az általános különválasztása, s aztán az előző kiiktatása. Hogy mi lényeges és mi mellékes, ezt csak jól körvonalazott szempont alapján dönthetjük el. Lehet egy dolog igen lényeges a tudományban, de talán más értéksorrendi helyet kap a gyermek nevelése, fejlesztése szempontjából.

Nemcsak a lényegtelen, hanem az elavult ismeretek is nagymértékben hozzájárulnak tanterveink zsúfoltságához. A cseh Miroslav Cipro szerint „jelenlegi oktatásunk lényegében a tudomány múlt század végi s e század eleji helyzetének felel meg”. Gheorghe Mihoc úgy vélekedik, hogy matematika-tanterveink ezelőtt 60 évvel voltak korszerűek. Danyin szovjet fizikus szerint „azt elértük, hogy az iskolapadban Newton kortársai legyünk, de azt már nem, hogy Einstein kortársaivá váljunk”.

Ezzel szemben alig szerepelnek tankönyveinkben a tudomány aktuális területei, vitás kérdései, feltáratlan, „üres lapjai”. Az oktatáselmélet eddig azt vallotta, hogy a tanítás tartalmában (középiskolai fokon) csak tisztázott, kikristályosodott ismereteknek van helye. Újabban az ilyen nézetet — jogosan —, többen dogmatikusnak tartják (Popescu-Neveanu, Langvein és mások). Az ilyen anyag azt a téves benyomást keltheti a tanulóknak, hogy a tudomány egyszer s mindenkorra befejezett, lezárt valami.

Abból indultunk ki, hogy a tanterveket tehermentesíteni kell a lényegtelen elemektől. S talán sikerült valamelyest érzékeltetnünk, hogy ha a tantervelmélet ennek a jogos kívánságnak nem tesz egyik évről a másikra eleget, az nem azért van, mintha az elméleti pedagógusok túlságosan ráérősen dolgoznának, vagy éppen-séggel „nem néznének komolyan a dolguk után”. Olyan sok szempont figyelembevételére, annyi mérlegelésre van szükség egy jó tantervhez — miközben a tudományok fejlődése, az élet előrehaladása állandóan újabb problémákat vet fel —, hogy a megoldás csak széles körű kísérlet alapján várható.

3. A közelmúltban elhunyt nagynevű francia pedagógus, Célestin Freinet egy interjú során így jellemezte az oktatás tartalmát: „A jelenlegi iskola — mondta — nem arra tanít, hogyan kell felkészülni az életre, hanem arra, hogy hogyan kell felkészülni a vizsgára.” A tantervelméleti kutatások harmadik irányzatát talán azzal jellemezhetnők legjobban, ha mint lényeges elemet az *élethez közelítés elvé*-nek érvényesítését emelnők ki.

A kultúra széles területét átfogni — mondják sokan — ma már akkor sem lehet, ha szigorúan csak a lényegre szorítkozunk. „Túlhaladott titeket, pedagógusokat az élet, ha még mindig a sokoldalúság veretesen hangzó eszméjét hirdetik” — mondta egy baráti társaságban régi egyetemi diáktársam. — A kultúra ma olyan gazdag kincsestár, amelyet átfogni legalábbis naiv elképzelés. A társadalomnak is, meg az egyénnek is ma az az érdeke, hogy a tudásanyagának csak egy szűkebb sávját tárjuk a gyermek elé, azt viszont egész mélységében. A társada-

lomnak azért, mert csak így várhat szakemberképzést az iskolától, az egyénnek meg azért, mert így nem forgácsolná szét erejét és idejét, s nagyobb esélye volna az egyéni boldogságot magában hordozó alkotó munka szintjének elérésére.

Hazai tanterveinkkel kapcsolatban is hangzottak el a közelmúltban olyan kívánságok, hogy már az általános iskolákban be kellene vezetni az egységes és kötelező tantárgyak mellé néhány *választható tantárgyat*, melyek között a tanuló érdeklődése, egyéni adottságai szerint szabadon válogathat. Középsiskolában pedig a jelenlegi reál-humán tagozat helyett legalább 4–6 tagozat működjék.

Hogy a *tanítási anyag differenciálásában* milyen messze lehet elmenni, arra jó szemléltető példa a svéd iskola. Itt a tanulók csak 6 éven át tanulnak egységes tanterv szerint. A VII. osztályban heti 5 órában megjelennek a választható tantárgyak: idegen nyelv, elektromechanikai műhelygyakorlatok, rajz. A VIII. osztályban ezek heti óraszámuk már 7-re emelkedik, amelyet még kiegészít az, hogy a tanuló maga dönthet: a könnyebb matematikai kurzust kívánja-e tanulni, vagy a magasabb színvonalút. A gimnázium 5 tagozattal működik. Ezek: természettudományok, technika, társadalomtudományok, közgazdaságtan, művészetek. A társadalomtudományok tagozatán pedig nagy szerephez jut a pszichológia, esztétika, állampolgári nevelés, a közgazdasági tagozaton könyvelést, gyors- és gépírást tanulnak. Aktuális-e tehát a sokoldalúság mint általános nevelési cél, vagy valóban „túllépett rajta az élet”?

Először is, a vitatkozóknak arra hívom fel a figyelmét, hogy a sokoldalúság jóval és lényegesen szélesebb körű fogalom, mint az általános műveltség. Ha korán tagozatokra osztjuk is az oktatást, ezzel nem a sokoldalúságon esik csorba.

Túl korán azonban semmiképpen sem kívánatos bevezetni a differenciálást. Aki átfogó alapműveltség birtokában van, s így kezd szakmát tanulni, az nemcsak az ismereteket és készségeket sajátítja el gyorsabban és könnyebben, hanem alkalmasabb lesz az illető munkaterületen fellépő újítások megértésére és bevezetésére is. Ha ellenben az adottságok kellő fokú fejlettsége előtt állítjuk bizonyos szakmába, tantárgy-profilba a tanulót, megtörténhet, hogy gátat emelünk egy később jelentkező hajlam kibontakozása elé.

Az életre való előkészítés egyébként többet jelent a munkában való pusztán helytállásnál. Jelenti a társadalmi jelenségek megértését, a társadalmi-mozgalmi vagy a családi életben való helytállásra nevelést is. És ne felejtjük el azt sem, hogy a mi társadalmunk nemcsak a termelőt, hanem a javak élvezőjét is az iskola padjaiban kezdi formálni. Ahhoz, hogy valaki befogadja, sőt aktívan keresse a szépet, a jót, a magasrendűt, ahhoz is meghatározott *általános műveltség* szükséges.

Sokoldalúvá válhat különben a tanuló differenciált tantervek alapján is. Mert a sokoldalúságba beletartozik a testi erő és ügyesség éppen úgy, mint a fejlett értelem és erkölcs, az esztétikai ízlés vagy a technikai készség. Ha mi a profil-tantárgyakat úgy tanítjuk, hogy annak világnézeti vonatkozásáig is eljuttatjuk a tanulót, ha gondolkodását is igénybe vesszük, s időt és példát adunk esztétikai ízlésének bontakozásához is, differenciált oktatás mellett sem következik be a valóban nem kívánatos egyoldalúvá válás.

Egyes szakemberek (Edgar Drefenstedt, Bakonyi Pál) az oktatási tartalom differenciálását más vonatkozásban vetik fel: nem kellene-e a tantervi anyag terjedelmének és szintjének megállapításakor a tanulók különböző fejlettségi szintjét is figyelembe venni? Gyengébb képességű tanulót ugyanis túlterhel egy olyan ismeret is, amellyel jobb képességű társa könnyen megbirkózik. Egyáltalán kihez szabjuk a követelményszintet: a jókhoz, közepesekhez vagy a gyengékhez?

Kérdések, amelyekre a választ a tantervelmélet ezután fogja megadni...

Igen újszerű a javaslat, amely az oktatás tartalmát úgy kívánja módosítani, hogy a jelenlegi 7—10 tantárgy helyett egy-egy időszakra csupán 2—3 tantárgyat javasol beiktatni, abban aztán igen nagy ütemet ír elő. Azaz: javasolják, hogy ha a tanuló hozzáfog egy idegen nyelv tanulásához, azt ne heti két órában tanulja, hanem napi öt-hat órában, amíg elsajátította, s csak akkor térjen át ugyanilyen intenzitással egy másikra. Miért van az, hogy a gyermek négy-öt évi iskolai tanulás során is alig sajátít el többet egy idegen nyelvből, mintha egy nyári vakációt az illető nyelvet beszélők környezetében töltene? Németh László kifejezésével élve azért, mert előző esetben kiskanalaként porciózzuk a tudnivalót mint orvosságot, ahelyett, hogy nagykanállal csillapítanók az étvágát. A rövid tanítási órán alig izleli meg a tantárgyat, máris vége a munkának, új lecke, új „íz” következik, az előző pedig majd csak napok múlva került újra eléje.

4. A negyedik és kétségtelenül a legforradalmibb irányzat képviselői egyszerű sarkítéltől indulnak ki: a nevelés (s ennek keretében az oktatás is) *a jövőre való előkészítést* jelenti. Mint általában a sarkigazságok esetében, itt is az történik, hogy nem gondolkozunk el mélyebben azon, hogy mit is jelent *ma* a jövő számára nevelni?

A jövőre való előkészítéshez — mondja a lengyel Bogdan Suchodolsky — évszázadokon át elégségesnek bizonyult a múlt értékeinek, a magatartás, munka hagyományos formáinak az átadása, hiszen a jövő nem sokban látszott különbözni a múlttól. A társadalmi és kulturális fejlődés üteme azonban ma egészen sajátos helyzetet hozott létre. Egy angol bizottság a jövő képét a munka fejlődése vonatkozásában így rajzolta meg: azok a fiatalok, akik most kezdenek el dolgozni, jóval a századforduló után vonulnak majd nyugalomba. Minden valószínűség szerint abban a termelő ágazatban, amelyben elhelyezkednek, legalább egyszer teljes technikai forradalmat élnek majd át. A munkahelyek, amelyeket nagyapa-korukban elfoglaltak, ma talán még nem is léteznek. Lehetséges, hogy ma még fel sem talált termelési folyamatokat irányítanak majd, olyan gépeket, amelyeket csak ezután terveznek meg.

Ha ez így van, akkor az oktatás tartalmától nem azt kell elsősorban számon kérni, hogy benne van-e a múlt (nevezessék az akár kultúrának), hanem azt, hogy benne van-e a jelen és a jövő (Faludi Szilárd). A tantervnek nem annyira azt kell tükröznie, hogy honnan jövőünk, mint inkább azt, hogy *hova megyünk*. Természetesen úgy, hogy abban az eddig megtett út is benne legyen. Az oktatás tartalmának központi elemévé, sőt lényegévé azt kell tenni, hogy a fiatalokat felkészítsük az újhoz való alkalmazkodásra.

Az újhoz alkalmazkodni tudni — ez inkább temperamentumbeli sajátosságnak vagy erkölcsi tulajdonságnak tűnik, semmint oktatástani kérdésnek. Az erős és mozgékony idegtípusú ember az, aki új körülményekhez, új feladatokhoz könnyen alkalmazkodik, vagy az olyan, akinek munkaszerezete és akarata elég erős ahhoz, hogy a szokatlannak, ismeretlennek nekivágjon. De mit tehet e téren az oktatás, a tantervek és a könyvek?

Az alkalmazkodni tudás sok elemből tevődik össze. Az újabb didaktikai irodalomban gyakran halljuk emlegetni a problémaoktatást, meg a flexibilis gondolkodást. Mindkettő szoros kapcsolatban van az alkalmazkodó képességgel.

A *problémaoktatás* lényege az, hogy a tanuló elé nem deklaratív, leíró formában, hanem problémába ágyazva kerülnek az ismeretek. A tankönyvek szövegében kérdéseket, feladatokat, problémákat helyezünk el, olyanokat, amelyek foglalkoztatják, erőfeszítésre serkentik a tanulót, amelyek elemzést, szintetizálást, következtetést, konstruálást kívánnak tőle. A probléma — feltéve, hogy a gyermek

színvonalához, tapasztalati és érdeklődési köréhez igazodik — nemcsak kíváncsiságot ébreszt a tanulóban, hanem „izgatja” is, nyugtalanságot kelt benne, arra ösztönzi, hogy keresse a megoldást, kérdezzen, próbálkozzék, egyszerűen aktív legyen. Hány kérdés, jelenség van, amelyet a gyermek naponként tapasztal, de nem figyel fel rá, nem gondolkozik el rajta? Csupán a vízzel kapcsolatban hány érdekes kérdést lehetne a tankönyvben vagy az órán felvetni: „Miért nem esnek le a felhők?“, „Miért nincs jégeső télen, amikor pedig hideg van, és miért van nyáron, amikor meleg van?“, „Miért hűsít a strand vize, holott éppen olyan meleg, mint a levegő?“, „Miért olvad a városban hamarabb a hó, mint a mezőn?“

Az ilyen kérdések nem engedik megmerevedni a tanuló gondolkodását, hanem arra ösztönzik, hogy keresse a szükséges elemeket a megoldáshoz, a tanultat a problémának megfelelően szervezze át, mérlegelje, más tantárgy keretében szerzett ismereteit is segítségül hívja, elméleti ismeretei és a gyakorlati élet jelenségei között kapcsolatot teremtsen, egyszerűen *alkotó módon gondolkozzék*. Az ilyen oktatásban az ismeret nem öncélú, hanem az értelmi működések fejlesztésének a szolgálatában áll, s mindkettő arra irányul, hogy a gyermek „nyitott szemmel” járjon, keresse a dolgoknak és jelenségeknek az okát, a problémák megoldásának a nyitját.

Értekesek azok a javaslatok is, amelyek az oktatás tartalmával kapcsolatban a szellemi munka sajátos módszereinek, eljárásainak az ismertetésére hívják fel a figyelmet. „Iskolai oktatásunk ma arra az emberre emlékeztet — mondta egy nemzetközi didaktikai értekezleten Miroslav Cipro —, aki meg akarja tanulni az egész telefonkönyvet, ahelyett, hogy a használatát sajátítaná el.“ Valóban, az oktatás tartalma elsősorban ismereteket foglal magában, de hogy ezeket az ismereteket hogyan lehet megszerezni, azt már kevésbé. Márpedig a munka eredménye — legyen szó fizikai vagy szellemi munkáról — nagymértékben attól is függ, mennyire van az egyén birtokában a legjobb, legkorszerűbb munkamódszereknek, és mennyire sajátította el a végrehajtás készségeit.

Az angol Obourn szerint bármely alkotó munkának egyazon menete van. Lépései: a feladat megállapítása — a feladattal kapcsolatos adatok, bizonyítékok összegyűjtése — azok rendszerezése, értelmezése — a hipotézis felállítása — a feladat végrehajtása — következtetések levonása. Az oktatás folyamán — mondja Obourn — sokat és sok tantárgy révén kellene gyakoroltatni a tanulót e lépések önálló megtételében. Hiába fejlesztjük ki ugyanis a tanulóban az alkotó gondolkodást, ha nincs birtokában az alkotáshoz szükséges jártasságoknak és munkamódszereknek, gondolkodása csak az okoskodásig, érdekes ötletekig jut el.

Ezt a szempontot vallja az a rippachi (NDK) általános iskola is, amely minden tantárgyra és minden osztályra kiterjesztve néhány éve azzal kísérletezik, hogy az illető tantárgyra tartozó alapvető készségeket és munkaformákat kifejlessze már az iskolában. A kémia- és fizika-tantervben például megtanulják a kísérletezés technikáját, az anyanyelv keretében a bibliográfiai adatok gyűjtésének és feldolgozásának a technikáját, az idegen nyelv tanítása során a szótárkezelést és a fordítás-készséget. Olyan dolgokat tehát, amelyekkel a hagyományos tantervek és tankönyvek vajmi keveset foglalkoznak, s amelyek hiányában a tanuló eltéved vagy legalábbis elbizonytalanodik a feladatok gyakorlati megoldásában.

A jövőre való felkészítés elsősorban abból áll, hogy megtanítjuk a fiatalokat *gyorsan tájékozódni* új helyzetekben, megragadni a feladat *lényegét* és *alkotásra* törekedni. Erre adjon nagyobb lehetőséget a jövő tanterve és tankönyve.

Lászlóffy Ilona

Kromoszóma-operáció és élettervezés

Osztódó sejtek titkait kutatva parányi szövetszálak ezernyi sötétre festett sejtmaffsora mögött, a mikroszkópok látómezejében éppen úgy, mint a régen gyűjtött herbárium-lapok virágainak bimbóiból vagy a záporverte májusi rétek illatából újra meg újra felködlik előttem az a hatalmas út, melyen a tehetetlenül rezgő anyag és energia az élettelenről az élőig, az élettől az értelemig végighaladt.

Emlékszem az eszmélő ember első ránk maradt gondolataira, természet-mitoszok sorára, melyekben — immár túl az állati rácsodálkozáson — magyarázható rendbe került a megismert világ. Emlékszem a táguló tudás valóságai közül kiszorult babonákra, a mindenkori „modern” tudomány megmosolyogtató tévelygéseire, „életerő”-re és „ösnemzés”-re, számtalan elsüllyedt felfedezésre és tudománytörténeti furcsaságra; az igazság viszonylagosságának intő jeleire. És idegeimben bizsereg az a gyorsuló iram, mellyel az ember évezredeinek ritmusából kilépve tudást épített és előítéletet rombolt utolsó évszázadunk; a tudományok sorra feltörő forradalmai, a kémiai és fizikai mozgás titkait bontogató felfedezések, a világok virágát, az életet kutató sok nagy gondolat.

Ebben a szakadatlan gyorsuló tudomány-rohamban — bár lassan megszokottá szelídül — alkalomról alkalomra ismét meglep és megörvendeztet a legújabb gondolatok és felfedezések gyors beilleszkedése a kutatás rendjébe, abba a sajátos emberi munkába, melynek szülője, fenntartója és végső soron célja is maga az élet. Lézersugaras mikrooperációkról szóló híradás idézi számomra ismét mesterségünk elemi igazságát: a tegnapi elmélet mára alkalmazott tudománnyá, holnapra — talán — termelő szerszámmá válik. Az ősi bonckés, a már megszokott radioaktív sugárforrások mellett helyet kér a biológiai kutató-laboratóriumokban a „fiatal” lézersugár.

A lézer-technikának még jóformán magyar nevet sem találtunk, a fogalom helyesírása ingadozó, kiejtése határozatlan, a benne rejlő lehetőségeket csak kevesen, az új tudományág avatott szakemberei ismerik igazán, de bokrosodó alkalmazása újabb és újabb területeket hódít. Az élettudományok legfrissebb hírei szerint a „rubinsugár” (melynek egyre kevesebb köze van egy szilárd anyaghoz, a lézer-technika hőskorának rubinkristályához) segítségével megvalósult az élet fonalait, a kromoszómákba szervezett nukleinsavláncokat megbontó első irányított sugároperáció.

Öszintén gondolkozva jóformán még a citogenetika sem mélyült biztos ismeretté, de a kromoszómáknak — az öröklődés eme szuper-

molekuláris hordozóinak — a neve egyre gyakrabban bukkan fel a napisajtóban feltűnést keltő szex-vizsgálatok és hátborzongató bűntörténetek tudományoskodó aláfestéseként. És bár a kromoszómák létét közel száz éve jelezte a tudomány, ezek az élő szervezetek egészen a legutóbbi időkig hozzáférhetetlenek maradtak a közvetlen kísérletezés számára, mivel megoldhatatlannak bizonyult a működő kromoszómafonalak elkülönítése a sejtből. A sejtek belsejében viszont a kutatók adagolta kémiai és fizikai hatások egyszerre támadtak egy egész bonyolult működő rendszert, megnehezítve és bizonytalanná téve a részletek tanulmányozását.

Miért jelentős egyetlen kromoszóma közvetlen kísérleti vizsgálata? Miben lehet korszaknyitó a bejelentett sugároperáció? Ezeket a kérdéseket átfogó válasz reményében itt feltenni aligha lehet.

Az áttekinthetetlenül gazdag kapcsolatok szerteágazó szövevényében csak néhány főbb, de csupán alkalmyszerűen és önkényesen felvillantott részletet vizsgálhatunk.

Ismernünk kell mindenekelőtt magát a kromoszómát. Szinte — amolyan biológiai divatjelenséggént — ma már alig van élő szerkezetet vagy működést ismertető írás, amely többé-kevésbé ne kapcsolódna az örökléstanhoz, az öröklődés alegységeihez, a génekhez vagy a géneket tároló, őket meghatározó szerkezetbe fűző kromoszómákhoz. Ezek a sejtstruktúrák végső soron egy különleges szerepű szerves vegyületcsoportnak, a nukleinsavaknak „tároló szalagai” a sejtmagba zárt központi irányító szerkezetek, amelyek csupán a szaporodás (sejtszaporodás vagy az élőlény ivaros szaporodása) során szerveződnek felismerhető sejtstruktúrákba.

A kromoszómákat alkotó nukleinsavláncok egy-egy szakasza kezdeményezi és irányítja azoknak a fehérjéknek (enzimeknek) a felépítését, melyek a sejt életműködéseit, az élő szervezetek változatos formáit és funkcióit meghatározzák. Ha megváltozik a kromoszóma szerkezete, megváltozik a forma és működés; rendellenes beteg szervezetek, ismeretlen új formák, torz mutációk jelennek meg. Nagy és fontos felismerés volt néhány évtizede, hogy a radioaktív sugárzásnak mutációkat okozó félelmetes genetikai hatása van. A beköszöntő atomkorszak („még nem nagy az ember, de teheti, hát szertelen”) legfélelmetesebb alternatívája éppen egy atomháborút követő genetikai tragédia.

A radioaktivitás kiszabadított szelleme adta az egyik első aktív kísérleti módszert az örökléskutató kezébe. A szóródó alfa-, béta- és gamma-sugarak kromoszómákat szaggattak, megváltoztatták a gén-sorrendet, értékelhető változásokat, szembevetítő vagy lappangó mutációkat okoztak kísérleti állatokon, növényeken egyaránt. Radioaktív sugarakkal kiválthatók voltak ugyan a mutációk, de a változásokat irányítani, a kísérletek eredményét előrelátni, a mutációt megtervezni nem lehetett. A sugarak találmotra, irányíthatatlanul záporoztak citoplazmára és kromoszómákra egyaránt, a kutatónak a véletlenre kellett bíznia a találatot.

A vak tapogatózásból, a próba — szerencse elvére alapozó kísérletek labirintusából a lézer-technika kirobbanó fejlődése ígér kiutat. A passadenai (USA) Lézerbiológiai Intézet kutatói a közelmúltban je-

lentették a tudományos világnak, hogy argon lézer-mikrosugárral sikerült irányított kromoszóma-roncsolást, lehetőleg finom operációkat végezni. Ultraérzékeny mikrolézer-készülékek, mikron pontosságú fókuszoló berendezés, hőszabályozott fáziskontraszt-mikroszkóp és mikrotelevíziós berendezések kereszttüzeiben mozogtak az élő molekulák, oszódott a kiválasztott kísérleti objektum, egy szövettényészetből kiemelt szalamandrsejt. Ennek egyik kromoszómáját vette célba a mikrolézer-berendezés, hogy ängström-pontosan célbacsapódó villanásaival letörje belőle a kijelölt szakaszt. A „lerobbantott” kromoszóma-szegmenttel nukleinsav-molekulák ezrei, gének százaí válhattak le a hordozó kromoszóma alapvonaláról. A belövés után létrejött az élőlények számára veszedelmes, de a kutatók szemében annyira izgalmas és érdekes mutáció.

A mikrooperációt megvalósító kísérleti berendezés, bármennyire korszerű is, ma még tökéletlen. Megindítója azonban egy folyamatnak, melyet már sejtett és várt az élettudomány, de megvalósításának módját mindeddig nem sikerült megtalálnia. Most megnyílt az út a kromoszómák kiválasztott szakaszainak közvetlen vizsgálata előtt, és a géncsoportok leszakítását minden bizonnyal átültetésük is követni fogja. A hiányzó szakaszok helyét ismerve, a megjelenő változások kifejlődését követve, az élet alapjelenségeihez, a szerkezet és működés anyagi meghatározóinak, az öröklődés hordozóinak ismeretéhez jut közelebb az élettudomány.

Távolabbi jövőbe tekintve a továbblépés lehetőségei már-már a fantasztikum határát súrolják. Számítógépek memóriájában rögzített és feldolgozott genetikai adatok, a kromoszómákban tárolt tulajdonságok aprólékos felmérése, a genetikai mikrooperációk és kromoszóma-transzplantációk minden bizonnyal megteremtik a lehetőségét az élőlények tudatos szervezésének, élő szervezetek fel- vagy átépítésének. És hogy itt még nem csúszunk át a valóban csábító fantasztikum birodalmába, arra biztosíték sok mai növény- és állatnemesítő véleménye: napjainkban sokszor könnyebb élőlényt alakítani egy megtervezett géphez (állatot, növényt „tervezni” a még klasszikusnak számító nemesítő módszerekkel), mint gépet, gépeket alkotni meglevő állatok, növények kezeléséhez.

Nem kétséges, hogy a nem is olyan távoli jövőben elterjedő kromoszómális mikrooperációk — ki merné ma nyugodt lelkiismerettel megjósolni — átlendítik majd a biológiát, a nemesítő munkát az eddigi tapogatódzó próbálkozások korszakából az „élettervezés” tudatos teremtő szakaszába.

A kibontakozó élettervezés nem ígér gyors, látványos sikereket, kortárs megvalósításait megszokottá teszik a mindennapok. De eredményei maradéktalanul az építést és az embert szolgálják. Az út pedig, amely az új életek felé vezet, rövidebb lesz, mint a természet kanyargó fejlődésösvényei. Az anyagot szolgálatába állító értelem elébe vág az evolúció évmillióinak: új életeket alkot.

Dr. Hubó T. Alk. L.

UNESCO-jelentés az apartheidről

krónika

Az ENSZ titkársága még 1965-ben felkérte az Egyesült Nemzetek Szervezetének Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetét, az UNESCO-t, hogy „tanulmányozza az apartheid-politika megnyilvánulását a nevelés, a tudomány és a kultúra területén”. E megbízás alapján az UNESCO tavaly tette közzé terjedelmes jelentését az apartheid e vetületeiről.*

Nem volt könnyű a feladata a jelentés szerzőinek. Az ENSZ különböző határozatait semmibe vevő pretoriori kormány ugyanis nem engedélyezte, hogy az UNESCO megbízottai a helyszínen tanulmányozzák a kérdést. S így a bizottság tagjainak csak a valóságot megszépítő hivatalos adatok álltak rendelkezésére. Ezekből is félreismerhetetlenül kiderült azonban, hogy az ország állampolitikájának alapelve az egyenlőtlenség: s ez nemcsak a politika és a gazdaság, hanem az oktatás, a tudomány, a kultúra és a tájékoztatás terén is megnyilvánul.

Valójában az apartheid gyökerei e terület gyarmati múltjában keresendők. Az UNESCO lehetőlt ezekhez a gyökerekhez, s kimutatta, hogy már az angol-búr háború után létrehozott Dél-afrikai Unió (akkor még domínium) 1910-es alkotmánya törvényesítette az apartheidot, „megakadályozta a nem fehéreket abban, hogy tényleges politikai szerepet tölthessenek be”. Ugyancsak a történelmi visszapillantás nyújt lehetőséget a jelentés szerzőinek arra, hogy leszögezhezzék: az apartheid-politika mindig két alakot öltött. Az első megkövetelte a különböző fajok és törzsek teljes elszigetelését egymástól („olyan területekre kell letelepíteni őket, ahol saját maguk gondoskodhatnak önmagukról”). Az apartheid-politika második formája viszont nem a teljes területi megkülönböztetést tartja szem előtt, hanem a nem fehérek társadalmi, gazdasági alacsonyabbrendűségének az elvét alkalmazza. Az évek során hol az egyik, hol a másik elv került előtérbe, de az eredmény mindig ugyanaz volt: szolgaság, fokozott kizsákmányolás.

Az apartheid anyagi-gazdasági alapjainak változása után tér rá az UNESCO-jelentés tulajdonképpen tárgyra: a „szellemi” világban jelentkező faji megkülönböztetések részletes elemzésére. Természetesen leginkább az oktatással foglalkoztak, hiszen ez az alapja a faji megkülönböztetések alapuló egész nevelési-kulturális építménynek. A fehér faj felsőbbrendűségét és uralkodásra való „elhivatottságát”, a nem fehér fajok alacsonyabbrendűségét és alárendeltségét már az elemi iskolától kezdve mélyen beoltják mind a fehérek, mind a nem fehérek gyermekeibe. A megkülönböztetésen alapuló ne-

◆ Uj szakaszt jelző eseménye volt a közelmúltban a romániai magyar irodalomnak: az évente kiosztásra kerülő országos írószövetségi díjak mellett, az idén először került kiosztásra, más írószövetségi lapok döntésének nyilvánosságra hozatalával egyidőben, az Utunk és az Igaz Szó költészeti, drámai, illetve prózai és kritikai-irodalomtörténeti díja.

Az egyre gazdagabb, mind több tehetséget felvonultató hazai magyar irodalom ezzel újabb lépést tett előre az irodalmi élet szervezettségében, s ez lényegesebb, mint az, hogy valóban az 1968-as legjobb könyvek és művek kapták-e az elismerést, vagy inkább rangos neveket (érdemes régebbi művek szerzőit!), esetleg életműveket jutalmaztak a díjat odaitélő bizottságok. Véleménykülönbségek mindig lesznek, a zsűrik mindig saját ízlésüket érvényesítik — amióta díjak és zsűrik vannak, ez örökké így történik. (Az viszont kíváncsi, hogy a döntések minél közelebb kerüljenek az irodalmi közvélemény többé-kevésbé kialakuló értékrendjéhez!) Szívüblől üdvözljük hát 1969-es díjazottainkat, Méliusz Józsefet (országos költészeti díj), Kányádi Sándort (Utunk-költészeti díj), Páskándi Gézát (Utunk-drámadíj), Bajor Andort (Igaz Szó-prózadíj), Molter Károlyt (Igaz Szó-kritikai díj).

Örömmel olvastuk, hogy az írószövetségi zsűri és a lapok illetékesei olyan kitűnő román írótsáinkat jutalmazták, mint Geo Dumitrescu, Marin Sorescu, Ion Băieșu, Nicoale Breban, Fănuș Neagu, Al. Ivasiuc, Marin Preda, Radu Enescu, Adrian Marino, N. Terțulian és sok más költő, prózaíró, kritikus, műfordító.

* *L'apartheid. Ses effets sur l'éducation, la science, la culture et l'information. UNESCO. Paris, 1968.*

krónika

◆ **Korunk-találkozó színhe-lye volt az Írószövetség temesvári fiókjának székháza.** Kubán Endre megnyitója és Mátray László színművész szavatai után Gáll Ernő főszervező Társadalomkutatás és nemzetiségi öntudat cím-mel tartott előadást. Bevezetőben kitért a romániai magyar szellemi élet múltbeli és még ma is érezhető egyoldalúságára: irodalomközpontúságára, és sürgette a szellemi látóhatár kitágítását, szépirodalom, művészet, társadalom- és természetudományok **egészséges** egyensúlyának, termékeny kölcsönhatásának elősegítését annak a népszolgáltatnak, közönségi felelősségtudatnak a szellemében, amely — Petőfi, Ady, József Attila tanúsága szerint — a magyar irodalmat mindig is sajátosan áthatotta.

A szociológia helyét és szerepét a marxizmus kezdetektől mai reneszánszáig végigkísérve az előadó a marxizmushoz közel álló más társadalomkutató mozgalmakkal is foglalkozott, a Gusti-féle román iskola és a magyarországi falukutatók eredményeivel, s a korszerű dialógus szükségességét hirdette.

Az előadást eszmecsere és vita követte. Szőnyegre került a tudományosság faktológiai (ténybeli) alapja nélkülözhetetlenségének, a statisztikai tájékozatlanságnak, valamint a temesközi magyar dolgozók kulturális fölemelése, az anyanyelvi iskolahálózat szélesítése és a magyar értelmiségi réteg fejlődése szükségességének a kérdése. Izsák László, Salló Ervin, Szekernyés János, Tácsi László, Orbán József, Toszó László, Mag Péter, Kubán Endre hozzászólása mindmennyi megírásra váró tanulmány gondolati magja volt. Mind az előadás, mind az eszmecsere mely tanulsággal szolgálhatott a helyi nemzeti-ségi tanács számára, amelynek vezetői is jelen voltak.

velés nem öncélú hanem a fehér nagybirtokosok és nagytőkések kizsákmányolási céljainak leginkább megfelelő munkaerő biztosítását tartja szem előtt. Így például az afrikaiak elemi oktatásáról szólva a jelentés megállapítja: „annak egyedüli célja előkészíteni az afrikai fiatalokat arra, hogy később szakképzést nem igénylő munkát végezheszenek. Magasabb fokú képzésben csak azok részesülhetnek, akikre mint szakképzett munkásokra lesz szükség a rezervációs területeken.“ Félreérthetetlenül fogalmazza meg ezt a szándékot az 1953-ban kiadott *Bantu Education Act*, mely szerint „az oktatásnak a rendelkezésre álló alkalmazási lehetőségek szerint kell képeznie az embereket, figyelembe véve, milyen környezetben laktak“.

Szigorú sorompók választják el egymástól a fehéreknek és nem fehéreknek létesített iskolákat; és az anyagi lehetőségek válaszfalai is növelik a különbséget; a fehérek iskolái magas színvonalúak, a feketék iskolái éppen csak vegetálnak. Az állam igen kevéssel járul hozzá a színes bőrűek iskoláinak fenntartásához (az anyagi alapok legnagyobb részét az illető területi népközségek maguk fedezik), de az iskolák irányítása és vezetése állami privilégium. Míg egy színes bőrű tanulóra 1962-ben 12,16 randot költött az állam, egy fehér tanulóra 146,65 rand jutott. A jelentés bebizonyítja, hogy az anyagi alapok megvonása nemcsak az afrikai tanulók gyengébb minőségű oktatásához vezet, hanem negatívan befolyásolja a tanulók egészségügyi-táplálkozási körülményeit is.

Természetesen az oktatásban az apartheid nemcsak az anyagiak területén jelentkezik, hanem magában az oktatás tartalmában is. A jelentés szerzői a tankönyvek elemzése alapján jutottak erre a következtetésre. Így például *A történelem és a faji kérdés* című tananyag elemzéséből kiviláglik, hogyan szolgálja e tantárgy a faji diszkriminációt, hogyan igyekszik beoltani a rendszer a gyermekek tudatába a fehér faj felsőbbrendűségének téveszméjét, a gyarmati uralom és a kizsákmányolás történelmi jogosultságát, a nem fehér faj alacsonyabbrendűségét. Nem egy történelmi könyv az afrikaiakat barbár, harcias, az ártatlan fehér embert állandóan támadó vad népségnek írja le.

Nem kisebb fontosságot tulajdonít a jelentés a kultúr-apartheidnak, a tudomány, irodalom, művészet, sajtó területén jelentkező megkülönböztető intézkedéseknek sem: „E tekintetben az apartheid hatása világos. A nem fehér lakosság, amely csak korlátozott mértékben tud tudományos ismeretekhez hozzájutni a számára fenntartott iskolákban, amelynek csak korlátozott tájékoztatói lehetőségek állnak rendelkezésére, és csak korlátozott mértékben tud részt venni a tudományos munkában, majdnem teljesen távol áll a jelenlegi tudományos fejlődéstől.“ A jogfosztottságnak, a kizsákmányolásnak ebben a nyomasztó légkörében maga a kultúra általában nem is tud fejlődni, sokrétűen megnyílni. A területi sorompók mögé zárt, gazdasági bástyáktól körülvett, gyengén iskolázott, sokszor misztikus-vallási, törzsi szellemben nevelt afrikai lakosság kulturális színvonala igen alacsony, ami

pedig a dél-afrikai fehérek kultúráját illeti, a szóban forgó jelentés kimutatja, hogy a hivatalos kultúra teljes egészében az apartheidot szolgálja. A „bennszülött” irodalom majdnem kizárólag mesékre és önéletrajzokra szorítkozik, s tiltakozó jellegű, olvasótábora pedig a városban lakók kis számára korlátozódik.

Ezekiel Mphahlele író szerint „az elmúlt 20 évben a dél-afrikai politikai és társadalmi légkör igen megnehezítette a nem fehér írók helyzetét. Ahhoz, hogy verset, regényt vagy színdarabot kiadhassanak, hatalmas erőfeszítést kell tenniük”. Az afrikaiak viszont egyik napról a másikra élnek... „Egy ilyen társadalomban nem lehet ténylegesen dinamikus a művészet.” A Dél-afrikai Köztársaság lakói a kulturális elszigeteltség súlyos árát fizetik a faji megkülönböztetésekért.

A Jelentés célja nem csupán a tények leszögezése, sőt, nem is csak a leleplezés, bár ez maga is nagy jelentőségű. Ezen túlmenően a mű figyelmeztetés: a dél-afrikai faji megkülönböztetés nemzetközi politikai szempontból is veszélyes jellegére hívja fel az olvasók figyelmét. Hiszen a diszkrimináció felszámolása, az emberi méltóság tiszteletben tartása a béke megőrzésének egyik feltétele.

Lányi Gábor

Egy új román néprajzi bibliográfiáról

A bibliográfiák mint a tudományos dokumentáció legfontosabb segédeszközei egyre nagyobb megbecsülésnek örvendenek: az utóbbi években egymás után jelent meg több alapos, önálló bibliográfiánk a szellemi tudományok szakköréből. Így 1965-ben Tudor Vianu szerkesztésében a *Bibliografia literaturii române, 1948—1960* című munkát adta ki az Akadémia; 1966-ban Domokos Sámuel *A román irodalom magyar bibliográfiája, 1831—1960* című munkáját jelentette meg az Irodalmi Könyvkiadó; s a Bukaresti Egyetemi Könyvtár 1968 végén *Istoria României* cím alatt sokszorosított bibliográfiát.

A néprajztudomány terén hazánkban a múltban nagyon korlátozott és szétszóródott volt a bibliográfiai tevékenység. Akadtak ugyan kezdeményezések néprajzi anyag gyűjtésére, de egy teljes bibliográfia, mely megszakitás nélkül fogná át mind a folklór, mind az etnográfia tematikáját, egyben annak tudományos rendszerezését is adná, nélkülözött és nagyon várt munka volt. Mircea Tomescu már 1947-ben közzétett egy tervet Románia néprajzi bibliográfiájának összeállítására a *Cercetări folclorice* című folyóiratban. Később, 1960-ban a *Revista de folclor* ismertetett Adrian Fochi tollából újabb tervet a román folklór és etnográfia bibliográfiai osztályozására. Ez utóbbit megvitatták az Akadémia folklór-intézetében, s el is fogadták az elkészítendő bibliográ-

téka

Mic dictionar filozofic

Az Akadémia filozófiai intézetének kutatóiból és az egyetemek filozófiai tanszékeinek tagjaiból szervezett munkaközösség értékes és hasznos munkát végzett a mintegy 400 lapra terjedő kis filozófiai lexikon összeállításával. A

kötet a filozófia és a rokontudományok alapfogalmainak, irányzatainak tömör fogalmazású, de tudományos igényű magyarázatát adja, és summásan bemutatja a nevesebb külföldi meg hazai tudósok életét és munkásságát. Természetesen a hangsúly a materialista filozófiára esik, ennek vonala érvényesül a különböző idealista feljegyzések bírálatában, de megismerjük belőle a fontosabb mai polgári irányzatokat és ezek képviselőit is. A hazai filozófiai iskolák és filozófusok alaposabb ismertetése lehetővé tette, hogy szerepeljenek benne a hazai magyarok és százszok jelentősebb alakjai, mint például Apáczai Csere János. Gaál Gábor, Mentovich Ferenc, Friedrich Krasser. (Editura politică, 1968.)

Lumea peste două decenii

1964-ben az angliai New Scientist című folyóirat száz tudós véleményét közölte a következő húsz esztendő várható megvalósításairól. A tanulságos futurologiai csoportosítás a híres Penguin Books sorozatban könyvekben is megjelent, s — négy évvel később — ennek alapján készült a román fordítás. Időközben a prognózisok egy része már valósággá vált. A legtöbb azonban ma is prognózisként érvényes: jövőt firtatni, előre látni tanít. A kiadó folytatást is ígér: a második kötet — az első „technikitásától” eltérően — szociológiaiabb jellegűnek ígérkezik. (Editura științifică, 1968.)

téka

Franz Kafka

A per

Egy évtizede még idegenkedéssel fogadta az értelmiségi olvasó is Kafkát. Ma már nyelvre is sajátunk, problematikája és jelrendszere pedig mind szélesebb olvasórétegeket hódít meg. Kafka főműve *A per*. Vádoltja lényegében a világ legártatlanabb embere. „Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat nem tett, egy reggel le tartóztatták.” Soha senki nem mondja ki, mi a bűne, igazi vádlóival soha nem kerül szemtől szembe, sehol segítséget nem kap. Bár ártatlan, a láthatatlan törvények elnyelik, s meg kell halnia. Realista regény, amennyiben a lélek realitását mutatja be, a magányossá váló ember szükségszerű pusztulását, a láthatatlan hatalmasságok gépezetének kiszolgáltatott ember mindentől, társadalomtól és önmagától való elidegenedését. (Európa, 1968.)

Orosz Irén

Kövré pap vadászó macskája

Változatos témájú novellák e kötet darabjai. A múlt munkásmozgalmi hőseinek megjelenítése, egy letűnt, embernemlő társadalom okozta tragédiák bemutatása mögött szembetűnő az író humanista hozzáállása, elkötelezettsége a dolgozó nép érdekei mellett. A művészi megvalósításban azonban nem tudja mindig a novella követelte lényeges és sorsdöntő mozzanatokat megragadni. Az irodalmi forma ilyenkor csak elvont fogalmiság kifejezésére szolgál, cselekvő érzékletesség nélkül. (Ifjúsági Könyvkiadó, 1968.)

fia alapjául. Az érdekelt kutatók és könyvtárosok nagy öröme 1968 végén meg is jelent Románia etnográfiajának és folklórjának általános könyvészete az Irodalmi Könyvkiadónál*, egyelőre az I. kötet.

A hatalmas, 740 lap terjedelmű munka csupán 1800-tól 1891-ig öleli fel a megjelent anyagot (a régebbi anyag külön gyűjtemény tárgya lesz), s ebből az időszakból magába foglal minden, Románia területén megjelent néprajzi és folklór tárgyú könyvet, folyóirat- és újságcikket. A 8330 cím nagy része folyóirattal van megjelölve. A munkaközösség gondos munkájára vall 1791 folyóirat- és újságszám, valamint a kalendáriumok és évkönyvek átnézése, melyek jegyzéke külön kis bibliográfia az országunk határán belül megjelent román, magyar és német nyelvű periodikákról. Az átnézett folyóiratok legnagyobb része irodalmi, társadalmi és közművelődési jellegű, de a kutatás kiterjedt egyéb tudományos folyóiratokra is, mint amilyen a *Monitorul Medical*, a *Revista Agricolă*, az *Arta*, a *Természettudományi Közlemények*, ezekből a népi gyógyászzal, földműveléssel kapcsolatos szokásokat, az etnobotanikai, valamint népművészeti anyagot kutatták fel.

A bibliográfia szerkesztője, Adrian Fochi, a román folklórban való nagy jártasságát az 1964-ben megjelent hatalmas *Miorița*-tanulmányával igazolta. Egyébként a munkaközösség összes tagjai könyvtárosi vonalon ismert szakemberek. Jelentős részt vállalt a munkából a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár. Gazdag folyóirat-anyagból Teofil Bugnariu 103 magyar nyelvű lap évfolyamait nézte át, és sok esetben közli a cikkek tartalmát.

Az összegyűjtött gazdag és változatos anyagot rendszerező Fochi-féle terv átfogja a román népi kultúra sajátosságait, valamint a néprajztudomány mai elvi szemléleteit; meg kell azonban jegyeznünk, hogy a román néprajz még teljesebb képe megkívánta volna a nemzetközi forrásanyagból olyan munkák számbavételét is, melyek a budapesti Kisfaludy Társaság kiadásában vagy egyéb magyar kiadványokban jelentek meg a román népre vonatkozóan. Többek közt felhívjuk a figyelmet Hermann Antal, Mailand Oszkár, Ember György dolgozataira, s még inkább Moldován Gergely, Gheorghe Alexici, Iulian Grozăvescu, Iosif Vulcan magyar nyelvű, de a román népre vonatkozó írásaira.

Név-, hely- és tárgymutatók könnyítik a kötet használhatóságát. Külföldi kutatókra is gondolva a tartalomjegyzéket francia, angol és német nyelven is közlik.

A megjelent román néprajzi bibliográfia nemcsak az etnográfusoknak és folklór-kutatóknak szól, hanem nélkülözhetetlen munkaeszköze mindazoknak, kik a román nép múltjával, kultúrájával foglalkoznak: gazdag kincstárba talál benne a történész, pszichológus, művész, orvostörténész is.

Váczy Leona

* *Bibliografia generală a etnografiei și folclorului românesc. Redactor: Adrian Fochi. Vol. I. Editura pentru literatură. București, 1968.*

A jelenlétről

Amíg itt ülök egy nyárikonyhában, padlásról lehozott, töröttlábú, ócska szalonzasztal előtt, s próbálok „összebütykölni” — micsoda szó; ha tizenhét éves koromban tudom meg, hogy írók egymás között így nevezik az írást, alighanem nagyon megviselt volna a kiábrándulás, s napokig töprengtem volna az írói létforma milyenségéről és értelméről —, mondom, amíg próbálok összebütykölni egy cikket, addig ugyanebben az órában, ugyanebben a városban, körülbelül húsz percnyi távolságra tőlem, az Írószövetség helyi fiókjának termében lelkes tagok fölolvassák egyik kollégájuk drámáját, s utána vagy újjonganak, vagy elszomorodnak majd, de mindenképpen vitatkoznak, elképzelések és meggyőződések állnak szembe, hogy megmérkőzzenek, ötletek és javaslatok zuhognak a szerzőre. Lehetnek ott vagy tízen-tizenketten, s minden bizonnyal — túl azon, hogy kellemesen töltenek két-három órát egy ilyen pocsék időjárással megáldott délutánon — felmérhetetlenül hasznos dolgot cselekszenek: ünneppé avatják a szerző egy napját. Nem kis dolog ez és nem is az a nagyszerű benne, amit a vélemények „feldobnak”, hanem maga a tény, hogy ez a néhány ember szükségesnek, vagy mondjuk: kötelezőnek tartotta a megjelenést e találkozáson.

Sajnálom, hogy én magam nem lehetek jelen, szerettem volna eleget tenni a szívélyes meghívásnak, de az a helyzet: halaszthatatlan ígérete van arra, hogy holnapra megírom ezt a cikket, mely arról szeretne ejteni néhány szót, hogy halaszthatatlan ígérete van, s ezért nem lehetek jelen. Pontosabban: minekünk általában halaszthatatlan ígéreteink vannak ilyen esetekben, s ezért nemigen vagyunk jelen olyan helyeken, ahol kollégáink eredményeiről van szó. Nemigen szoktunk részt venni az olyan összejöveteleken, melyeknek csak az volna a célja, hogy meghallgassuk, megnézzük, feldicsérjük vagy leszidjük, megbíráljuk egymás alkotásait. S tovább gondolva a gondolatot: nem sokat törődünk azzal, hogy törődünk-e egymással.

Hiszen ha jól meggondoljuk, ezen a mai délutánon is arról van szó, hogy hazai magyar irodalmunk új drámával gazdagodott, mely lehet jó, lehet rossz, de egyet nem lehet elvitatni tőle. Nevezetesen azt, hogy: van. S nyugodtan mondhatom azt is: szinte naponta adódna alkalom ilyen s ehhez hasonló találkozásokra, melyeket — ha nem maradnánk távol „halaszthatatlan” ígéreteinkre hivatkozva — eseményné avathatna már pusztán az a tény is, hogy egyáltalán jelen vagyunk, együtt vagyunk.

Természetesen nem arról van itt szó, hogy mostmár ezzel töltjük el hátralévő rövid napjainkat, hanem arról, hogy nem ártana megszűntetni azt az áldatlan helyzetet, melynek folytán már-már beláthatatlan távolságban alkotnak egymástól íróink, képzőművészeink, muzsikusaink, színészeink. Tény az is, hogy az a fajta művészeti élet, mely át tudná fogni és egységesíteni tudná valamiféleképpen a különböző művészeti ágakban „dolgozó” művészek munkáját, törekvéseit — majdnem teljességgel hiányzik a mi „prérinken”. Fantáziálok, s arra gondolok, nem volna valami istentől elrugaskodott dolog az sem, ha néha sikerülne összehozni egy-egy, a mainál szélesebb körű, visszhangosabb, jelentősebb „palávert” — bocsánat: találkozó, vers-napot, dráma-napot, grafikus-napot, fesztivált, kinek hogy tetszik, nem a név, a lényeg —, ahol egymás munkájáról lenne szó, egymás műveiről szerezni tudomást „testközelből”, vagy csak egyszerűen arról beszélgetnénk, ki mit ír, fest, farag, komponál vagy játszik a színpadon.

Egy-egy ilyen találkozóznak emlékezetes érdeme lehetne, hogy összehozná néhanapján íróinkat, festőinket, szobrászainkat, muzsikusainkat, színészeinket, igazolva ily módon, hogy nem valami pihentagyú, szellemes ember kitalációja az, hogy létezik egy úgynevezett művésztszadalm, melynek talán-talán az is egyik fő célja lehetne, hogy tagjai számára biztosítson valamely alapot, hozzáértő, „szakmabeli” közönséget, s ebből következően bizonyos sikerélményt is. (A művészettörténet legendává nőtt tényeket őriz immár a különböző művészetek közötti találkozások eredményeiről.) Bizonyára megnyugtató, felemelő s végső soron munkakedvet adó, munkára ösztönző érzés lehetne hátunk mögött tudni egy olyan társaságot, csoportot, művészi ízlést vagy éppen művésztszadalmat, melynek nem mindegy — vagy amely nem tesz úgy, mintha mindegy volna neki — hazai művészeti életünk sorsa.

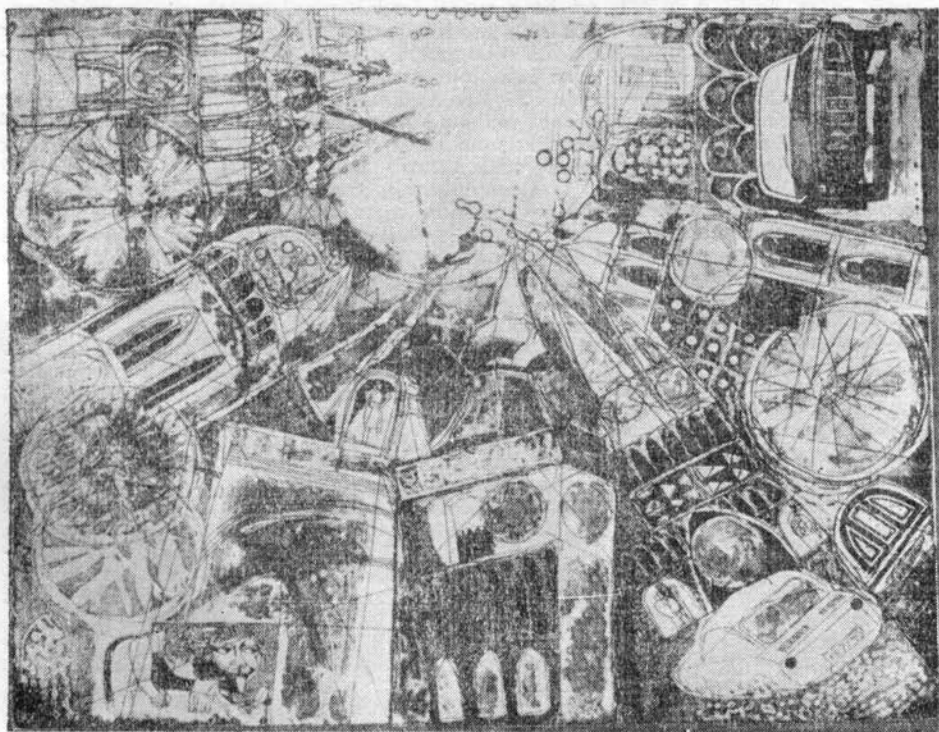
Ha jól számolom, éppen a jelenlegi állapotból következően, egy egész sor olyan hazai író van, akit soha életemben nem is láttam, pedig a legrosszabb akarattal sem lehet elmondani róluk, hogy a világ két végén élénk-dolgoznánk. (Nyolc éve élek Kolozsváron, s jórészt mindig igyekeztem ott lenni, ahol irodalomszagú a levegő.) S meggyőződése, hogy nem vagyok egyedül ezzel a meglehetősen „vidámságtalan” élményemmel. Pedig ugyanazt a nyelvet beszéljük, sőt ugyanazon a nyelven is írunk, ugyanazon szellemi s egyéb koordináták között.

Sajnos, ez az együvé-tartozást nem ápoló vagy nem eléggé ápoló magatartás érezteti is a hatását. Nem ismerjük eléggé egymás munkáit, egymás értékeit — még az egy városban élő román és magyar írók is többnyire csak hivatalos alkalmakkor találkozunk —, s ennél fogva alig van eset rá, hogy szenzációt tudjunk kavarni olyan művek, alkotások körül, melyek valóban szenzációt érdemelnének. S így nemcsak, hogy a nagyvilág nem vesz tudomást eredményeinkről, de lassan csappanni kezd legközvetlenebb közönségünk létszáma is, s ez a létszámcsökkenés, ha ilyen ütemben halad, nagyon kellemetlen meglepetéseket tartogathat mindnyájunk számára. Nem volna valami lélekemelő pillanat, amikor észrevennők, hogy már-már légüres térben mozgunk-beszélünk, s még lehetőségünk sincs „megreparálni” a hibát.

Mondom, amíg itt ülök ebben a nyárikonyhában, s próbálom összebütykölni a megígért cikket, azon gondolkodom, milyen lesz a művészársadalom élete akkor, amikor már egy cseppet többet fogunk törődni egymással, s végső soron közös gondjainkkal-törekvéseinkkel. Bizonyára kitűnően működő művészkлубok, művészpresszók-kávéházak „fungálnak” majd, ahol a közönség bizonyos napokon találkozhat bálványozott íróival, festőivel, színészeivel...

Meg kell mondanom, hogy én leginkább ezekben a művészkлубokban bízom. Egyrészt azért, mert ezek biztosítanak a legmegfelelőbb keretet egy valódi, izgalmas és sokra képes művészeti élet kibontakozásához. Másrészt azért, mert ha ezek a klubok még nem is léteznek, de minden bizonnyal hamarosan megszületnek. Hiszen minden valamirevaló tekecsapatnak, műkedvelő brigádnak, futball-egyesületnek van már klubja. Csak a művészek vannak hátra.

KIRÁLY LÁSZLÓ

Aranyossy György: Régi város

Bartha Antal

A IX—X. századi magyar társadalom

A régészet legújabb eredményeinek fényében, beleértve a Szovjetunió területén az utóbbi évtizedekben talált magyar vonatkozású leleteket is, a nomád gazdaságra épülő társadalmak tanulmányozása, továbbá, a nyelvészeti és a történelmi források alapján, a történelmi materializmus következtetés alkalmazásával igyekszik a szerző megrajzolni a honfoglalás korának magyar társadalmát. A könyv első fejezete a IX—X. századi kelet-európai helyzetet, a nomád gazdaság történeti útját, a kazár kaganátus, a keleti szlávok helyzetét, ezen belül a kijevi fejedelemséget és a szláv, kazár, normann kapcsolatokat mutatja be. Ezt követi a IX. századi magyar törzsek gazdálkodásának, társadalmának, a magyar, besenyő és kazár kapcsolatoknak, valamint a magyar törzsek Kelet-Európában játszott szerepének elemzése. Az utolsó fejezet a honfoglalástól, a törzsek szövetségétől az államig vezető fejlődés útját tárgyalja. Új problémákat felvető, sok tévhitet eloszlató, értékes monográfia. (Akadémiai Kiadó, 1968.)

Leonard W. Levy

Origins of the Fifth Amendment

Az intézmények és az igazságszolgáltatás tanulmányozása ma a történelemtudomány egyre izmosodó iránya. Levy könyve az angol és amerikai igazságszolgáltatásban fontos helyet elfoglaló ún. ötödik módosítás előzményeit vizsgálja, annak a törvénycikknek a megszületését, mely kimondja, hogy bizonyos esetek kivételé-

Hogy a komikum és a gúny művészetének nincsenek Shakespeare-jei, ezt olyannyira nem tartja véletlennek a modern esztétika vagy annak legálabbis egy szubjektívebb ága, hogy egyenesen a nevetségesség művészetellenes princípiumairól beszél, mint bizonyos fajta képcsökkentésről; ez az eléggé megalapozott állítás ugyanakkor az újabb filozófiai lélektan véleményére is hivatkozik, amely a nevetiséget mindenképpen az értelem világába helyezi, mert legfőbb hatóeleme olyasmis, mondja, ami az ember értelme számára hirtelenül, vagy mondjuk, gépiessége által érthetlenné válik.

De még ennek az esztétikának sincs eszében Jonathan Swiftet a komikus irodalomnak ebbe a csoportjába besorolni, mert tudja, hogy a gúnynak, tehát szatírának van egy fajtája, a harag művészete, vagyis az indulatoké, amely a mű lendületében aztán hatalmassá, sőt monumentálissá is válhat. Mert két legfőbb eleme van a művészeteknek: az ábrázolás és a művész személyes indulata.

No már most: ha végigtekintek Szilágyi Júlia kismonográfiáján, még mindig nem tudom megállapítani, vajon mi volna méltányosabb fölmerése ennek a nagy, körültekintő munkát igénylő kötetecskének: az, ha a swifti irodalommal szembesítjük, amire nekünk így sebtében semmi lehetőségünk nincs, vagy az, ha világpolgári közérzetünkben, esetleg a modern irodalom gyakorlatában és fogásaiban néznénk utána Gulliver jelenlétének. S mert kényszerűen az utóbbi mellett kell maradnunk, mindjárt meg is kérdezzük: nem túloz-e kissé a cím? *Jonathan Swift és a huszadik század**, nem zavarja össze képzeletünket?

Mert ha Swift izzó látomásainak a beteljesülését kell értenem rajta, akkor nyugodt lélekkel mondhatom: az irrealitásoknak ez a világa az angol „ezüst reneszánsz”-tól sem állt messzebb, mint tőlünk ma, leszámítván persze a technika fejlődésének bejósolt eredményeit, például a számokká vulgarizált emberi beszéd kialakulását, ha pedig a közérzetemre hivatkozik Szilágyi Júlia, válaszom a következő: hát igen, világméretekben én is árvának, szerencsétlennek és kozmikus magányosnak érzem az embert, aki éjszakánként a félelem sötét párnáira hajtja le a fejét, de ez a szorongás annyira mai, annyira differenciált, annyira a mi századunk sajátja, s csak az atomgombák tövéből virulhatott ki, hogy legjobb esetben is csak ezt a szorongást mérő irodalomnak az előzményeként tudom érezni Swiftet, mint Kafka, Dürrenmatt vagy Beckett groteszk látásának hatalmas elődjét. Úgy tekintek tehát rá, mint az első összetett csigarendszerre, amelyben már benne volt a legbonyolultabb villamosdaru lehetősége is.

De ne legyünk kicsinyesek: a cím a maga bizonytalanságával legalább kiben-kiben megtágítja a

* Szilágyi Júlia: *Jonathan Swift és a huszadik század*. Kismonográfia. Ifjúsági Könyvkiadó. Bukarest, 1968.

vizsgálódás határait, és semmit sem von le ennek a hasznos kis könyvnek az értékéből; hasznosnak neveztem, holott többet is mondhatnék róla, jelentősnek is tarthatnám; s annál inkább örülni kell neki, mivel megbontja a hasonló munkák importjának folyamatosságát, és hízolgőn jelzi saját erőnkét és elfogulatlanságunkat egy-egy világirodalmi jelenség fölmérésében.

Már a tartalom maga is izgalmas, és tizenöt félívnnyi részre tagolja a kismonográfiát. A fejezetek így következnek egymásra: Swift és a huszonegyedik század; A titokzatos író; A karrierista; A hordószónok; Londoni közjáték; Írország hőse; Háromszáz font sterling egy negyed pennyért; Gulliver Frankonban; Kicsoda Ön, Mr. Gulliver?; Mekkora az ember?; Swift doktor jó étvágyat kíván; Ahol a tudomány uralkodik; Mitől ájult el Guliver?; A transzcendentális hajléktalanság regénye; Hosszú halál.

A vizsgálódás nem kizárólag egyenesvonalú, nemcsak időrendi sorrendben beszél el egy hatalmas író életének és művészi kibontakozásának körülményeit, de előre is vissza utal Swifttől Joyce-ig, Morus Tamástól Lukács Györgyig, Darwintól Oppenheimerig, és a társadalomtörténeti tények gazdagon és villózáva váltakoznak tudományos és filozófiai értékelésekkel, amelyek egy-egy fejezetet (*Mekkora az ember?*) mint önállóan kiemelhető tanulmányt is jelentőse tesznek, mégpedig a méret, az arány viszonyfogalmának imponálóan sokoldalú megvilágításával, abból a pascali gondolatból kiindulva, hogy a kicsinyesség csodája nem kisebb, mint a nagyság csodája.

„Mi az ember a természetben? — idézi Szilágyi Júlia Pascalt. — Semmi a végtelenhez képest, minden a semmihez képest. Valami a semmi és a végtelen között, a középen.”

S ha a tudományos forradalmak credményéhez, a matematika, a csillagászat és a repüléstechnika fejlődéséhez, amely Swift születésétől, vagyis háromszáz év alatt végbement, még hozzácsapjuk a mai űrkísérlet és a kozmikus tér meghódításának eredményeit, talán sorsdöntőbben és izgatottabban tűnődünk el embervoltunk arányain, mint bármikor.

Vajon több lett-e az ember? Vajon a behasított mennyiből a mindenségre nyit-e kaput, avagy földi közérzetünk számára épp ellenkezőleg, csak a horror vacui-t jelenti majd? Hát a civilizáció áldásaival hogy állunk? Az igazság az, hogy századunkban még ma is mintegy százmillió ember hal éhen, hogy a túlfejlett technika máris ránőtt az emberre, hogy a matematikai képletek, a szögek és vonalak többet kezdenek jelenteni az emberi léleknel, akár csak a lebegő szigeten, Lapután, s végső meg hasonlításunkban néha már-már Rousseau álmái után sóvárgunk...

Szilágyi Júlia kismonográfiájának javára szolgál, hogy szüntelen történelmi párhuzamba helyezi Swift életművét, s hogy kérdéseivel olyan feszítő dilemmák elé állítja az olvasót, hogy ezáltal nagyobb érdeklődésre ajzza fel őket, mintha kész válaszokat adna; de ha már itt tartunk, és a könyvecske valamennyi értékét igyekeztünk jelezni, hadd tágítsuk tovább mi is újabb kérdésekkel a kötet hatósugarát.

vel főenjáró bűnért senki sem vonható felelősségre a bűnös bíróság vádemelése nélkül. Bűnügyi kérdésekben senki sem tanúskodhatik önmaga ellen, és senki sem fosztható meg életétől, szabadságától, vagyonától megfelelő törvényes eljárás nélkül. E törvények, melyet korábban a hallgatás jogának, ma a right against self-accusation-nek neveznek, 1791-ben lépett életbe, és csírái visszanyúlhatnak az angol Magna Chartára, törvényerőre emelése azonban csak hosszú harcok árán volt lehetséges. A könyv ezeknek a harcoknak felvillantásával bemutatja azt a folyamatot, amelynek során az amerikai igazságszolgáltatás inkvizíciós rendszerre accusatorialis rendszerré alakult át, mely szerint az egyén bűnösségét „a társadalomnak” kell bebizonyítani, és az egyén beismert vallomása önmagában nem lehet az ítélet alapja. (New York, Oxford University Press, 1968.)

A magyar régészet regénye

Könyved, elbeszélő formában nyolc ismert régész és történész (Gábori Miklós, Szalló József, Mócsy András, Bóna István, Dienes István, Entz Géza, Szombathy Viktor, Gerő Győző) kalauzol végig a magyarországi régészet fontosabb helyein, úgy, hogy az olvasó megismeri a leleteket, és ugyanakkor találkozik „az ázó tudományának” munkamódszereivel és problémáival is. Az elbeszélés a neandervölgyi ember történetével, szerszámmainak és fegyvereinek ismeretével kezdődik és az új kőkorszak agyagműves, megtelepült, kertművelő és pásztorkodó emberével folytatódik. Ezután a Pax Romana jegyében épült városok, a római korszak társadalmi élete és

műveltsége tárul elének, majd a népvándorlás korának törzsei, a hunok, germánok, avakok vonulnak el szemünk előtt. A honfoglaláskor emlékeinek bemutatása után a középkor fontosabb városi és falusi településeit, majd a török és a kuruc idők viharait, végül pedig az ezeket követő békésebb korszakot ismerjük meg. A népszerű formában megírt munka értékes kalauz a régészet egyre bővülő birodalmában. (Panoráma, 1968.)

Acta Musei Napocensis V.

A kolozsvári Történeti Múzeum évkönyvének ötödik kötete két évforduló jegyében készült. Az egyik az Egyesülés ötvenedik évfordulója, a másik a román tudományos élet kiváló személyiségének, C. Daicoviciu akadémiкусnak 70-ik születésnapja.

Az Egyesülés jelentőségét Št. Pascu vezércikke, továbbá azok a tanulmányok emeltatják, amelyek e nagy jelentőségű esemény előzményeit tárgyalják (C. Enea, Gáll János, T. Hăgan, V. Avram). Ezek mellett a több mint hatszáz lapra terjedő kiadvány értékes tanulmányokat közöl hazánk történetének valamennyi korszakából. A dák történelem kérdéseivel foglalkozik I. Crișan, I. Winkler, H. Daicoviciu, I. Glodariu tanulmánya és Jakó Zsigmond adatközlése; a római korszak különböző problémáit elemzi többek közt Ferenczy István, Oct. Floca, L. David, N. Lascu, N. Lupu, I. I. Russu, C. Pop, Bodor András cikke. Külön közlemény foglalkozik a dobokai ásatásokkal. Középkori témákat dolgoznak fel B. Daicoviciu, Imreh István, Camil Mureșan, Bunta Magda, Pap Ferenc, új vagy legújabbkoriakat Egyed Akos, M. Rosen, M.

Először is felmerül bennünk a kétely: vajon nem kellett volna-e jelezni a forrásmunkákat és lapalji jegyzetekkel ellátni a különböző fejezeteket, már csak azért is, hogy a reászoruló valóban többet kap hasson, mint amennyi egy százötven lapnyi könyvecskében elfér, s hogy a műbíráló biztos csapásokon induljon el szembesítő útján?

Másodszor pedig: „vajon szükség volt-e rá, és jót tett-e a monográfiának az a fejezet, amely csaknem kizárólag a Swift—Defoe különbségre épül, ezzel a kontrasztal akarván jelezni a *Gulliver* szerzőjének kozmikus magányát és kiábrándultságát a *Robinson*al szemben? Mert hiszen gyarmatosítás ide, gyarmatosítás oda, az igazság az, hogy bizonyos tartalmak önmaguk fölé nőhetnek, hogy eredeti szándékuknak ellentmondva, nagyobb, egyetemesebb célt szolgálnak; vagyis hogy úgy mondjam: mint bizonyos szavaink, jelentésváltozáson mennek át. A *Robinson*t mindmáig az emberi lelemény és kitartás könyvének érezzük, s nincs az a habókos irodalomtanár, aki időt szánna rá, hogy a diákból ezt a képzetet hiábavalóan kiverje... Már csak azért sem, mert ő maga is ezen a kedves könyvön nevelkedett...

És harmadszor és végezetül: ha visszakanyarodunk ennek a rövid értekezésnek az elejére, és tudomásul vesszük, hogy a nevetségesség irodalmának bizonyos műfajai valóban csökkentett képet adnak a világról, s alig marad belőlük valami, akkor joggal kérdezhetjük: miként lehetséges, hogy Jonathan Swift épp egy olyan korszakból emelkedett ki hatalmas jelenséggé, amely sajátosan a pamfletet művelte? S főként hogyan jutott el ő maga a politikai élcelődéstől az indulatos gúny víziójáig, amelyről például Thackeray azt mondja, hogy kacaja fülünkbe csikordul századokon át? Mi a látásmódbeli újdonság a *Gulliver*ben?

Ennek a kérdésnek a részletes megválaszolása helyett, sajnos, az életrajzi tényezők nyomulnak előtérbe, a whigek és a toryk harca, az írek elnyomódása, Swift mozgalmas pályája, ami viszont sorszerűségében nem oly kétségbeejtő, sőt hosszú időre gazdag és nyugodt, semhogy ez csíholná fel belőle a transzcendentális hajléktalanság regényét, ahogy nagyon találóan nevezi Szilágyi Júlia a *Gulliver* utazásait; de vajon még ha levezethető volna is valamelyest ez a zseniális mű a szerző sorsából s néhány külső tényezőtől, így önmagában, az író fejlődő látásának belső érzékeltetése nélkül nem jelentene-e kacérkodást a pozitívizmussal?

Vajon nem kellett volna utalni arra az aprólékos pontosságra, amely ezt a lángoló szatírárt minden vízióján belül átélhetővé teszi, s amely épp a nagy elvonatkoztatások és méretek igazolt ellentétéként, a mikrorealizmus eszközeivel dolgozik; gondoljunk például a pipába szorult törpére, Gulliver kalandjára az óriási velőscsonttal vagy borzongására, amikor a női test hatalmas bőrpórusait szemléli, amelyet az esztétika ma is kiáltó példaként használ fel az élet mikroszkopikus szemléletének elvetésére; s talán szólni kellett volna az indulatos gúny formateremtő menetéről, s arról a halálos komolyságról, amellyel Swift a legnagyobb képtelenségeket is elő

tudja adni, kristálytisza, klasszikus ütemű nyelven, holott ez a tisztaság és ez a nyugalom némelykor épp ellentétben látszik lenni szándékával, s különös és rejtett feszültséget ad, hiszen amint egy esztéta mondotta: Swift hideg elméje akkor teszi az ész mérlegére a dolgokat, amikor a szív csordultig telt keserű fölháborodással.

De persze mindaz, amit itt mondtunk, csupán kérdésként hangzott el; nem a könyv hiányaira, hanem nagyobb lehetőségeire utalt, s inkább a recensens szubjektív véleményét fejezi ki, aki filológusi vizsgálódás helyett mindössze annyit tehetett, hogy a szerző kismonográfiáját ön maga Swift-élményével hasonlította össze.

Bálint Tibor

Móricz Zsigmond és a líraiság természete

A forma lázadásának korát éljük. Esztétikai konvenciók és intézmények sok száz éves uralma szűnik meg szemünk láttára. A hagyomány szentesítette struktúrák robbanása előbb a szép fogalmának a felülvizsgálását kényszerítette ki. Megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy ennek a még javában kavargó folyamatnak a vége alighanem akkorra várható, amikor ismét mindenki egyetért nagyjából azt illetően, mi a szép. Az esztétikum kategóriájának értelmezésénél is bizonytalanabb képet mutat az olyan struktúrák helyzete, mint a műfajok. Van epikus színház, és van olyan novella, mely pergő, feszes dialógusaival a drámai jelenet hatását kelti; van továbbá cselekmény nélküli próza, valamint olyan vers, melynek „költői” voltát korántsem szabályosan ismétlődő sorképletek, illetve összecsengő sorvégek jelenléte szavatolja.

Még fokozza a bizonytalanságot az a minden művészetre kiterjedő jelenség, amely az elszemélytelenedés objektívalja magát a művet, de valójában az alkotó szubjektumának korlátlan érvényesülését teszi lehetővé. A nonfiguratív festészet csak úgy, mint az aleatorikus zene vagy a hőseit lélektani dimenziójuktól megfosztó regény mindinkább eltávolítja a műalkotást eredeti motivációjától, a mimézistől, a természetben létező dolgok „utánzásától”.

Ezt a kihívás-sorozatot meghirdetett művészi programok és az új jelenségek értelmezésére vállalkozó eszmefuttatások kísérik. Nem meglepő tehát, ha a kritikus az irodalomtörténész, az irodalomelmélet kutatója magyarázatot, előzményeket keres. Hogy tegnapi alkotásokat mai jelenségek szemszögéből vizsgál. Hogy a tegnap még rendhagyóban felfedezte azt, ami mára törvényszerű lett, hogy kivételekből próbál általánosságokra következtetni. Helyes ez a tájékozódás, hiszen a ma és a tegnap között a művészetben éppoly kevéssé van merev

téka

Dan, Bunta Péter, G. A. Protopopescu, Kovács József és mások. A kiadvány a kolozsvári történészek sokoldalú és lendületes tudományos alkotó munkájáról tanúskodik. (Museum de Istorie. Cluj, 1968.)

Bernard Bailyn

The Ideological Origins of the American Revolution

A Pulitzer-díjat nyert monográfia az amerikai függetlenségi háború, vagy ahogyan a történettudomány újabban nevezi, az amerikai forradalom eszméi eredőit vizsgálja meg. A szerző, neves amerikai történész, e forradalom jellegzetességeit, a francia és az októberi forradalomtól elütő jegyeit kutatva, arra a következtetésre jut, hogy ideológiái alapjai már a XVIII. század első felében kialakultak és robbanási formája, hatása egészen eltért az európai forradalmaktól.

A több mint 300 lapra terjedő tanulmány a forradalom irodalmát elemezve hangsúlyozza az egykorú és a későbbi pamflet-irodalom nagy jelentőségét. A forradalom forrásait és hagyományát az antik klasszikus irodalom hatáskörében, a jellegzetes késői amerikai „humanizmusban”, továbbá a francia felvilágosodás eszméiben és a XVI. és XVII. századi angol radikális eszmék hatásában találja meg. A szerző ezután a hatalom és a szabadság kölcsönös viszonyát, amerikai jelentkezési formáját, a felkelés logikáját vizsgálja, végül a szabadság „fertőzését” tárgyalja, vagyis annak hatását a rabszolgaságra, a vallásra és az amerikai demokrácia alakulására. (The Belknap Press of Harvard University Press. 1968.)

téka

Vera Figner

Vihar Oroszország felett

A szerző a századforduló előtti és utáni évtizedek n-arodnyik és szociálforradalmár mozgalmának vezéregyénisége volt. Forradalmi tevékenységéért halálra ítélték, a cári kegyelem azonban húsz évi börtönre változtatta az ítéletet. Vera Figner visszaemlékezései értékes adalékul szolgálnak az oroszországi munkásmozgalm történetéhez. A n-arodnyik mozgalom szervezeteinek életét hitelesen rajzolja meg, s különösen megrázóak a kétv-tizedes börtönélet drámájának leírásai. Kiváló harcos asszony volt, s könyve egyike a leg-szebb memoároknak nő-író tollából. (Európa, 1968.)

Hajós József

Köteles Sámuel

Az erdélyi tudománytörténe-ti hagyományok alapos ismerőjének. Hajós Józsefnek más-félszáz lapnyi tanulmánya és a hozzá csatlakozó bőséges szemelvény-anyag Köteles Sámuelnek, a 48-at megelőző korszak sokoldalú eredélyi tudósának és a reformmozga-lom egyik eszmei előkészítőjé-nek életművét tárja az olvasó elé. A „csekély sorsból“ hírnevessé vált egykori nagy-enyedi bölcsélet-professzor műve egy átalakuló, új utakat nyitó korszak kérdéseinek so-kaságával nézett szembe a tu-dós feladtságával. Kantianus filozófiája úttörő a múlt szá-zad eleji Erdélyben, de amellett maradandót alkotott a pe-dagógia, az etika, a természet-jog terén is, s a korral lépést tartó gondolkodónak bizonyult a politikai és gazdasági néze-teiben. Ezt az életművet tárja fel aprólékos gondnal Hajós József bevezető tanulmánya,

cezúra, mint a valóság bármely más területén. Eröl-tetett, kívülről bevitt a vizsgálódás szempontja ak-kor, amikor az exegéta önkényesen kiemel, esetle-ges jelenségből kulcsproblémává léptet elő bizo-nyos ténycsoportokat. A kockázatot mégis vállalni kell, hiszen ha mégoly szükséges is az óvatosság, nem pótolhatja a gondolkodás függetlenségét, azt a merészséget, mely nélkül az ismert tények bana-litásba fulladnak, az újak és szokatlanok pedig megmaradnak az érthetlenség előítélet őrizte ta-bujának.

Márpedig az irodalomtörténet nem ismer ta-but. Lezárt életmű csak biográfiai értelemben lé-tezik. Minél jelentékenyebb, annál kevésbé kerül-heti el — és ez biztosítja halhatatlanságát — a mintegy felfedezészámba menő, új szempontú ér-telmezést. Ha Jan Kott beérte volna a hagyomá-nyos-kényelmes Shakespeare-képpel, ugyan honnan merítette volna Peter Brook korszakalkotó Lear-rendezésének kulcsát? Illyés Gyula és Sartre vál-lalták egy olyan Petőfi-, illetve Flaubert-portré megalkotását (rekonstruálást is mondhatnánk), amely felélesztette a hamis kegyelettől múmiává balzsamozott klasszikusok alakját.

Lehet persze az újraértékelésnek olyan — jó-szerével irodalmon kívüli — indítéka, hogy me-gmentsen a feledéstől, a korszerű értékrend krité-riumaihoz igazítson, vagy egy többé-kevésbé önké-nyes normatív szempont Prokrusztész-ágyába kény-szerítsen már besorolt életműveket. Így kiáltotta ki Garaudy realistának Káfkát és Picassót, attól tart-va, hogy ellenkező esetben a dialektikus materia-lizmus világnézetét valló közönség nem élvezheti tiszta lelkiismerettel a művészetüket. Aggálya sze-rencsére alaptalannak bizonyult, bár jószándékát és erőfeszítése hasznosságát még az sem tagadhatja, aki egyébként nem ért egyet módszerével.

A mai monográfus vagy esszéíró törekvése vagy az, hogy bebizonyítsa: amit újnak, idegen-szerűnek tekintenek, az voltaképpen nem is olyan új, s így otthonossá, meghitté igyekszik tenni a meglepő novumot; vagy a már ismertről mutatja ki, hogy félreismertük, illetve nem ismertük eléggé.

Az olyan vállalkozás, mint Kántor Lajos kis-monográfiája*, ha nem lép is fel a merőben új Móricz-kép igényével, mindenképpen meglepő mun-kahipotézisből indul ki. Ellőljárobán s az eddig el-mondottak, jegyében, hadd jegyezzem meg: ha ki-indulópontja helyességéről nem is tud maradéktal-anul meggyőzni, sikerült egy olyan rendező-elv köré csoportosítania Móricz életművét és a tekinté-lyes Móricz-irodalmat, hogy ismertnek vélt művek, életrajzi adatok kerülnek egészen friss, elhanyagolt szempontokat kiemelő közegbe. Ha egy könyv ér-téke nagymértékben attól függ, mennyire sikerült olvasója gondolatait a jól olajozott pályákról leté-ritenie új kapcsolási lehetőségek irányában, Kántor munkája, a Vallomásos Móricz Zsigmond eléggé

* Kántor Lajos: Vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidéken. Kismonográfia. Ifjúsági Könyvkiadó. Bukarest, 1963.

nem dicsérhető nyeresége eredeti értékekben nem nagyon bővelkedő tanulmány-irodalmunknak.

Kántor könyvének alaptétele — nevezetesen az, hogy „a lírai elemek döntő szerepet játszanak Móricz Zsigmond életművében” — ha nem is tartozik a század legnagyobb magyar epikusáról a köztudatba felszívódott alapigazságok közé, nagyjából elfogadható. A bőkenő mindössze az, hogy Kántor olyan jelentőséget tulajdonít ennek a megállapításnak, mellyel maga a tény — nem rendelkezik, ha számba vesszük, hány Móriczhoz hasonló nagyságrendű prózaíróról mondható el ugyanez. Értjük be itt és most egyetlen találmányra kiragadott példával: körülbelül tíz-tizenkét évvel ezelőtt, Ehrenburg emelte ki ezt az általa önkifejezésnek (szamovirarszenyije) nevezett jelenséget nagy vihart kiváltó Stendhal-tanulmányában, melyben kimutatja, hogy a *Vörös és fekete* írójának sokat emlegetett egocentrizmusa valójában az alkotó személyes adottságaiból eredő szuverén joga egyéniségének, szubjektivitásának érvényesítésére a legtisztább műfajú epikában is.

Móricz líraiságának Kántortól idézett bizonyítékai: 1. önvallomásszerű feljegyzések, levelek; 2. nyilatkozatok; 3. „az epikába épített közvetlen kitarulkozások” — majdnem mindenkinél előfordulnak. Tolsztoj például az *Anna Karenina* Levinjének önmaga, Kittyjének a felesége vonásait kölcsönözte; Shakespeareről kimutatták, hogy a közvetlenül Hamnet fia halála után írt *Hamletben* — a helyzetet megfordítva — apai gyászát szublimálja. S ha már itt tartunk: Freud maga, aki igazán nem volt lírai, édesapja elhunytá után, saját lelkiállapotát elemezve lát hozzá Ödipusz-komplexus elméletének kidolgozásához. A példatár tetszés szerint kiegészíthető nagy képzőművészek, muzsikusok önvallomásaival, illetve egy-egy alkotásuk létrejöttének tárgyi vizsgálatával.

De talán ennnyiből is kitűnik, hogy ez a — különben jelentős — alkotáslélektani mozzanat életrajz és mű, szubjektív élmény és művészi objektiváció viszonyában olyan általános jelenség a szellemi teremtetés bármely területén, hogy ha a líraiság ismérvének tekintjük, úgyiszólván mindenki lírikusnak bizonyul. Ebben az esetben viszont — líra nincs, csak lírikusok vannak.

Móricz Zsigmond — ismeri el Kántor — vérmérséklete szerint lírikus, tehetségének természete azonban epikussá teszi, s mint ilyen a XX. század magyar prózájának legnagyobb alakja. De hogy az önvallomásos alkot a szóban forgó jelenségtől mennyire eltérő módon nyilatkozhat meg a műben, arra még Móricznál is meggyőzőbb eset a Németh Lászlóé. Az *Iszony* szerzőjében az önkifejezés kényszere még erősebben munkál. Az eredmény mégis egészen más, mint az, amivel a *Hét krajcár* írója ajándékozta meg irodalmunkat. Külön hálásak lehetünk Kántor Lajosnak, hogy erre a sok izgalmas tanulságot kínáló különbségre — a líraiság természetének és funkciójának kimutatásával hatalmas epikai erejű prózaírónk életművében — felhívta a figyelmünket.

téka

odaépitve Köteles alakja köré a kor egész művelődési és tudománytörténeti, nevelési és társadalmi-politikai komplexumát, s ugyanezzel a gondal rendezve sajtó alá magukat a szövegeket is. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Kozma Dezső

Egy erdélyi novellista —
Petelei István

A századforduló magyar prózájában Petelei műve része volt annak az eszmei-művészi forrongásnak, amely a realizmus egy megmerevedett változatát kívánta felszabadítani és alkalmasabbá tenni a modernebb életérzés és valóságértékelés kifejezésére. Műve számunkra még csak nő jelentőségében azáltal, hogy abban az erdélyi kisvárosi élet, atmoszféra elevenedett meg, s az író ezt ismerve és megmutatva reagált a maga érzékeny műszerével a nemesebb emberi vágyakat beszűkítő vidékiesség ellen tiltakozva. Ez az életmű a bontakozó romániai magyar próza egyik közvetlen előzménye volt, hagyománya is, és mindez különösen érdekessé teszi Kozma Dezső könyvét, amelyben a korábbi hazai Petelei-értékeléseknél árnyaltabban, az eszmei-művészi problémákra figyelve, tárul fel annak sok kérdése. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Illés Endre

Írók, színészek, dilettánsok

Gyűjteményes tanulmány- vagy esszé-köteteket méltatva, megszoktuk, hogy hasznosságukat, szakmai segédkönyvként tett szolgálataikat emeljük ki. A Nyugat harmadik nemzedékéhez tartozó kitűnő

téka

novellista és drámaíró könyvét ugyancsak ajánlhatjuk mindazoknak, akik Babits, Kosztolányi, Csáth Géza, Móricz, Szerb Antal, Halász Gábor, Tersánszky, Nagy Lajos, Bánffy Miklós vagy Maupassant, Mauriac, Cocteau művei iránt érdeklődnek, hiszen sok ösztönző, megvilágosító gondolatot kaphatnak bármelyik portréból, kötetek margójára írt jegyzetből. Ez a könyv azonban mindenekelőtt olvasmány: kitűnő, szórakoztató, már-már novelláskötettel versenyző. Jellemzően írja Illés Endre a kötetet nyitó „alaprész” végére: „Olyan olvasókat kívánok magamnak, akiknek nincs szükségük idegenvezetőre és útikalauzra...” (Magvető, 1968.)

Al. Câmpeanu

State in state

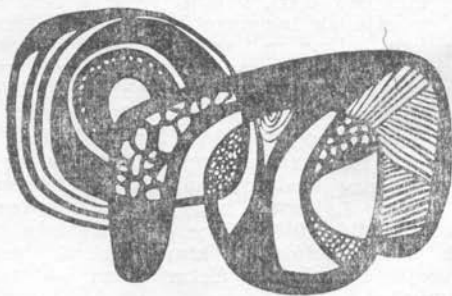
Az imperialista hatalmak más országok területén létesített katonai támaszpontjairól szól az Államok az államokban. Hasznos monográfia, minden fejezete — a történelmiektől az adathalmazokon át az értelmezőkhöz — a szerző szorgalmáról tanúskodik. Helyenként időszerűtlen egyszerűsítések zavarhatnak, ok-okozati quidproquók. Nem hihetjük például, hogy a második világháború utáni háborúk a támaszpontok nélkül nem robbanhattak volna ki. A konfliktusok és a katonai bázisok ugyanis egy töről fakadnak; kölcsönhatásuk valóban kétséghatármentes; de az erőszakolt összefüggések hajszolása könnyen elvezet a történelemben értelmetlen „Mi történt volna, ha másképp történt volna...?” típusú kérdésfeltevésekhez. De minden hiányosságot bőségesen kompenzál a tárgy időszersége. (Editura politică, 1969.)

Logikája és imponáló tárgyismerete szerencsére megakadályozta a Vallomásos Móricz Zsigmond szerzőjét abban, hogy következetesen végigvezessen egy nem specifikus kritériumot. Ilyenformán elkerülte azt, hogy kénytelen legyen a műelemzés olyan szűk mederbe terelni, melyből a mű maga szükségképpen kiáradt volna.

Móricz társadalmi indulatának és érzelmi életének, családi viszonyainak az életműben betöltött szerepét kidomborítandó, keresve se lehetett volna jobb módszert találni a Kántorénál. Bámulni való otthonossággal mozog a roppant oeuvre és terjedelemből alig csekélyebb adat-apparátus labirintusában. „Nyomozó” munkája, hála a kronológiai felgöngyölítésnek, mindvégig követhető és áttekinthető, a váratlan kapcsolások időben olykor távol eső elemek között olyan összefüggéseket hoznak felszínre, melyek nem csupán Móricz munkásságának, de a korszak egész irodalmának beható ismeretéről vallanak.

Kántor Lajos kutatói etikájára jellemző nem csupán a merész témakezelés, az új szempontok bátor keresése — vagyis szent irtózás mindennemű sablontól —, hanem a mindvégig polémikus gondolatmenet, a tekintély elvének kategorikus és következetes elutasítása. Szükséges ezt kiemelni: fiatal irodalomtörténészről lévén szó egyfelől, másfelől meg a közelmúlt olyan klasszikusáról, akiről úgy szólván minden tekintélyes kortárs írt, mondott valamit — a szellemi függetlenség, az erkölcsi bátorság nem könnyen követhető útját járni érdem. Előbbi két kötete után ez a harmadik megerősítő hitünk, hogy Kántor a továbbiakban sem tér le maga választotta útjáról.

Szilágyi Júlia

A kifejezés pszichopatológiája

(La Pologne, 174.)

A lengyelországi Boroszlóban szokatlan kjállítást láthatott a közönség: tizennégy ideg- és elmeegógyintézet ápoltságainak szobrait és festményeit.

E tárlathoz kapcsolódnak Andrzej Janicki lengyel elmeorvosnak a megjegyzései. Az elmebetegek rajzai, szobrai — írja — régóta foglalkoztatják az elmekortan művelőit mind diagnosztikai, mind gyógyászati szempontból. Régen azonban az ilyen alkotásokat mint „pszichopatologikus művészetet” tartották számon, mely álláspont korántsem felel meg a valóságnak; leszűkíti a művészet fogalmát, és elszigeteli a beteg lelki életét. Nincsenek szabályok, melyek alapján éles és végérvényes határt vonhatnánk „beteg” és „egészséges” művészet közé. Az elmebeteg alkotásaiban a mű és a valóság megfelelésének torzulásai valóban „beteges” tünetek, melyek pontosabban tehetik a kórképet (különösen azokban az esetekben, amikor a beteggel a szóbeli érintkezés töredékes, felületes vagy éppen lehetetlen), s a betegség előrehaladásának dinamizmusáról is vallanak. Nem kevésbé fontosak azonban e „művek” egészséges vonásai sem, éppen a gyógyászat szempontjából.

A művek tartalma, mely az alkotási folyamat során a beteg lelki szükségleteiből ered, már e folyamat közben vizsgálható, s ez a gyógyítás számára hasznosítani lehet: a beteg magatartása helyesbítható, mozgósítható lesz általa. A képzőművészeti jellegű foglalatosság — tapasztalatok bizonyítják — gyakran elejét veszi a lelki felbomlásnak, sőt újjáépíti a beteg személyiségét, fokozza a kifejezés, a környezettel való kapcsolat igényét, s az esztétikai élmények megszólaltatásával feloldó, nyugtató hatása is van. Az orvostudomány egyre növekvő és irányú érdeklődését beszédesen bizonyítja a Kifejezés Elmekortan Vizsgáló Nemzetközi Társaság létrejötte (székhelye Párizs), melynek több száz tagja van.

A mai kritika egy részétől eltérően, amely a modern próza és dráma kulcsfontosságú műveivel kapcsolatban inkább a „parabola” kifejezés használata mellett dönt, Vera Călin tanulmányában (*Structuri alegorice în literatura contemporană*) annak bebizonyítására vállalkozik, hogy a klasszikus irodalomban a legkülönbözőbb korokban oly szívesen és meghatározott funkcióval használt allegória jelenkori feltámadásának és esztétikai funkcióváltásának vagyunk a tanúi.

A probléma részletes kidolgozását egy később megjelenő könyvében ígéri, ahol a struktúrák sorának elemzése a megfelelő elméleti következtetések levonásával párosul. Itt csak arra szorítkozik, „hogy azonosítsa néhány hagyományos allegorikus struktúrát, amelyek köré egyes mai művek komplex anyaga felépül, és nyomon kövesse azokat a fontos változásokat, amelyeket e struktúrákban korunk látásmódja idéz elő.” E változások oka — mondja Hocke *Manierismus in der literatur* című könyvének egyik megállapítását alkalmazva — egyfelől a politikai, teológiai, filozófiai ellentmondások teremtette feszültség, amely korunkat jellemzi, másfelől bizonyos észlelések és típusokba öltöztetésének gyakorlata, amely különösen elősegíti az allegória feltámadását, de átváltozását is.

A tanulmányban elemzett három motívum, amelyeken az allegória átváltozását vizsgálja, az út és cél, a zárt világ és az öltözet.

Az elsőre (a hős útnak indul, és célja eléréséhez akadályok, próbák sorát kell leküzdenie, Kafka *Kastély*ából, Beckett *Comment c'est* című regényéből és Jorge Luis Borges *A halhatatlan* című elbeszéléséből vesz példát. Hősei mindegyike valamiféle úton jár, és valamiféle cél felé tör. Az ő útjuk azonban nem vezet sehová, s a cél maga is illuzórikus, vagy fantomszerűvé válik. Sőt, Beckett-nél egyenesen az útonjáró válik önmaga akadályává. A korábbi bizonyosság és célratörő optimizmus szertefoszlik, az ember léte és helyzete a világban kétségessé s az allegória lényegileg önmaga ellentétévé válik.

A zárt világ, amely a régi allegóriában a gonoszságnak az eszményi hős által legyőzött vára, máskor a széppel és jóval hivatott paradicsom, itt szintén más tartalmat kap. A kívülrkesztettség és a berekesztettség egyidejű, egymást

kiegészítő és ugyanazt a társadalmi élményt két vetületben is kifejező érzéssé válnak, s a hős pusztulását (Kafka *Barlang* című elbeszélésében például) épp az okozza, amikor a külső agressziótól való félelmében búvóhelye labirintusába menekül. A bezártság a belső abszurditás mellett az emberi élet értelmét kutató és egy pozitív eszményt etikailag kidolgozó erő is lehet (mint Camus *Pestis*-ben), de az önmagában és önmagáért való értelmetlensége is, ahol ki van zárva a választásnak még a lehetősége is, s az egyetlen kiút — szubjektíve — az önmisztifikáció (Buzzatti: *Tatárpuszta*).

Hasonló eredményre vezet az az elemzés is, amely a leirói kellékből jellemet kifejező öltözet, majd napjainkra egyenruhává való alakulás folyamatát kíséri végig (Swifttől Buzzattiig és Brechtig). Az öltözet és a jellem összekapcsolását megteremtő swifti allegóriától korunk írója e motívum sajátos felhasználásával odáig jut, hogy megdöbbenő erővel tudja kifejezni az egyén személyiségének korlátozását, majd teljes megbénítást megvalósító modern militarizmust. „Az uniformis pszichológiát teremti” — mondja Brecht, s nála már egy tömegpszichológia érzékeltetésére szolgáló alkalommá válik.

A napjainkban feléledő allegória vég-eredményben a polgári társadalomban élő ember elidegenedésének kifejezője, egy életérzés lényegének feltárására kínálkozó — akárcsak az ókoriaknál: ironikus — alkalom.

Miért agresszív az ember?

(*Impact*, XVIII. 2.)

A békét zavaró tényezőkkel kapcsolatos kutatások középpontjában az ember áll, az egyetlen élőlény, amely háborút visel. Vajon a természetéből fakadnak harcias indulatai? Miért agresszív az ember, és mi az, ami agresszivitását előidézi?

Az UNESCO folyóirata körinterjút készített számos tudóssal. A kérdésekre válaszoltak: Alex Confort, a londoni University College állattani tanszékének professzora, G. M. Carstairs pszichiáter, az edinburgh-i egyetem professzora, Frank Fraser Darling, a washingtoni The Conservation Foundation igazgatója, Kenneth Donald, az edinburgh-i egyetem orvosi tanszékének a doyenje, Philip Noel-Baker Béke Nobel-díjas, Joseph S. Weiner, a londoni egyetem fiziológiai tanszékének professzora, Gaston Bouthoul, a párizsi polemológiai intézet

elnöke, C. H. Waddington, az edinburgh-i egyetem állatgenetikai tanszékének a professzora.

Alex Confort szerint alapvető kérdésről van szó. Az állatok, ha akaratukat rá akarják kényszeríteni társaikra, ezt rendszerint nem erőszakoskodással teszik. A legtöbb esetben csak fenyegető magatartásig jutnak el. Persze előfordulhatnak véres összecsapások is. Lehet, hogy a népesedés gyors irama idézte elő az ember agresszív viselkedését. Am ezen a téren az ember számos olyan sajtósága kérdéssel került szembe, amelyeket még képtelenek vagyunk megérteni. „Tehát ha azt kérdezik tőlem, miért agresszív az ember — mondja Confort —, azt kell válaszolnom: éppen ez az, amit sürgősen ki kell deríteni.”

G. M. Carstairs az állatvilágra vonatkozó tanulmányok alapján keres választ a kérdésre. Carstairs szerint a terület nagy szerepet játszik az állatok életében, a „nézeteltérések” rendezése terén is. Köztudomású, hogy számos madárfajta és emlős elfoglal egy-egy területet, amelyet saját birtokának tekint. Ha ugyanannak a fajtának egy másik képviselője belép erre a birtokra, a tulajdonos harcban száll vele, és rendszerint legyőzi. A pusztá tény, hogy egy állat a saját területén (fészke, barlangja, odúja környékén, legelőjén) verekszik, rendkívül harciasná teszi, és megnöveli a győzelem esélyeit. Viszont ha a csata a saját területén kívül folyik, s a hajdani áldozat a megszálló szerepét játssza, valószínűleg csatát veszít.

„Az egyazon fajhoz tartozó állatok általában nem öldöklük egymást, kivéve, ha védekezésre szorulnak, vagy ha éppen az éhség kényszerítő hatására teszik — mondja Frank Fraser Darling —, ám sohasem ölik meg egymást a gyilkolás örömeért. Megfigyeltem egy csatát, amelyet két himszarvas vívott. Mindenki ismeri a szarvasok élethálárcairól szóló romantikus elbeszéléseket. Az egymáshoz csapódó szarvak ijesztő csatája sohasem marad ki az effajta történetekből. Csakhogy ezek nem felelnek meg a valóságnak. Tulajdonképpen hosszú sor fenyegető mozdulatról van szó. A bak kikeres valami egészen egyszerű tárgyat területe elhatárolására. Egy ágat, egy eltérő színű fűszövet. A két szemben álló fél sokáig sétál a demarkációs vonal mentén, egyik sem lépi túl. Hátrahúzódnak, ismét közelednek, de az igazi csaták, a halálos kimenetelűek, nagyon ritkák. Amikor hosszú évekkel ezelőtt megkezdtem az állatvilág tanulmányozását, figyelmeztettek, hogy kutatásaimból

száműznöm kell minden antropomorfikus szempontot: az ember — mondták — nem állat, s így az állatot nem lehet ugyanolyan szemmel nézni, mint az embert. Az igaz, hogy intellektusuk nem azonos értékű, de tapasztalataim azt mutatták, hogy számos állat emberek módjára viselkedik, s ez fordítva is igaz. Tehát ha az állatokat olyan szemmel tanulmányozzuk, mint saját fajtánkat, jobban megérthetjük önmagunkat.

Az ember az egyetlen állatfajta, amely képes önmagának hazudni. Előfordulhat egy állattal, hogy fenyegető magatartást tanúsít, noha nem szándékszik tettekre vetemedni. De ez a ravaszság korántsem hasonlít az emberi hazugsághoz: az ember ugyanis meggyőzi önmagát arról, hogy valamiféle magasztos erkölcsi eszme érdekében cselekszik. Amilyen mértékben sikerül leásni tudatalatti világunkba, és megérteni, hogy mit miért teszünk, annyit nyerünk alázatban, és sokkal inkább hajlamosá válunk a megváltozásra, mintha tovább hazudnánk önmagunknak és a karzatnak.

Philip Noel-Baker szenvedélyesen védelmébe veszi a ma emberét: az ember nem ragadozó állat. Sir Julian Huxley-t, a biológust, az UNESCO első igazgatóját idézi: Nincs semmiféle biológiai bizonyíték arra, hogy az ember természeténél fogva agresszív volna.

A Földön élő 350 000 fajta közül az ember foglalta el az első helyet, mégpedig két okból: az ember az egyetlen élőlény, amely hajlamos az altruizmusra, s ez az érzés semmiféle más élőlényénél, emlősnél, hangyánál, hüllőnél nem fedezhető fel. Másrészt az emberre jellemző a közösségi együttműködés igénye, ami lehetővé teszi, hogy társaival vállaltva dolgozzék.

A deportálás egészségügyi következményei

(Résistance unie, XVI. 4.)

Emanuel Edel egy Kölnben megtartott nemzetközi orvos-jogász szimpozion megállapításait ismerteti — arról, hogy milyen következményei vannak a meghurcoltatások során szerzett fizikai és pszichikai sérüléseknek. Sok esetben a gyűjtőtáborokba zárt emberek lelki megbetegedésének valószínű mértékét csak nagyon alapos és hosszas vizsgálat során lehet megállapítani, mert a hajdan meghurcolt áldozat takargatni igyekszik lelki sérüléseit. Nem akar krónikus betegnek, olyan embernek látszani, aki „el-

vetélte” az életét, és ezért elfojtja depresszív szimptomáit. Ám a leglelekiismeretesebb vizsgálat során is előfordul, hogy a beteg bizonyos félelemérzet hatására visszautasítóan, agresszíven viselkedik. Ennek gyakran az a magyarázata, hogy a beteg tudatában az őt vizsgáló szakértő azonosul egykori kínozójával. A vizsgálatok hosszú időt vesznek igénybe, számos váratlan fordulattal járnak a sokat szenvedett ember számára, s ez gyakran újabb lelki sérülést okoz.

A későn jelentkező pszicho-szomatikus sérülések az egyéniség átváltozásának, a meghurcoltatások során elviselt presszióknak a következményei. Számos pszichiáter szerint ez a következmény gyógyíthatatlan. A lappangási folyamat azonban évekig eltarthat, a beteg közben alkalmazkodik az új életkörülményekhez s így gyakran a szimptomák is eltűnnek. De ez nem jogosítja fel a vizsgálatot végző szakembereket arra, hogy elvessék az ok és okozat összefüggését, a meghurcoltatások és a késői sérülések közötti összefüggést, amint az gyakran előfordul.

A máj megbetegedésével kapcsolatos újabb kutatások szintén arra a következtetésre vezetnek, hogy az ilyen esetekben is hosszú évekig tartó lappangási folyamat kell számolni.

A nyugatnémet törvényhozás egyik új rendelete talán igazságot szolgáltat végére a hadirokkantaknak és a koncentrációs táborok egykori foglyainak. A rendelet elismeri, hogy az érelmeszesedés és ennek komplikációi, a szívinfarktus, valamint a végtagok véredényeinek megbetegedései szintén a koncentrációs táborokban elszenvedett hosszantartó megterhelések következményei lehetnek, amennyiben ennek valószínűségét orvosi szempontból bizonyítani lehet.

Hollandiában egy új törvény előnyösebb feltételeket biztosít az ellenállási mozgalomban részt vett betegek rokkantsági fokának megállapítására.

Franciaországban orvosi bizottságok létesítettek a deportáltak sajátos megbetegedéseinek a vizsgálatára. A bizottság tagjai maguk is hajdani deportáltak, s így jól ismerik a haláltáborokban uralkodott viszonyokat. Munkájuk eredményeként leírták a deportálás következményeiből származó rokkantság minden válfajának súlyossági fokait és következményeit.

Norvégiában évekig tartó tanulmányok és kutatások hatására feladták azt a módszert, amely megkövetelte a nyugdíjazás előtt álló betegről, hogy abszolút bizonyítékot szolgáltatson a hajdani meghurcoltatások és a később jelentke-

zett következmények összefüggéséről. A betegek érdekeit védő szervezetek igyekeznek elfogadtatni azt az elvet, amely szerint kétséges esetben a hatóságoknak kelljen biznítaniuk, hogy a meghurcoltatások és a betegség között nincs összefüggés. 1945 óta az orvosok, jogászok és tisztviselők új nemzedéke nőtt fel. Az olyan fogalmak, mint: *koncentrációs tábor, deportálás*, már nem jelenthetnek számukra konkrétan elképzelhető valóságot. Nem ismerik igazában a közhasználatban forgó terminológia szörnyű jelentését. Ezért a tudományos közlések és tanácskozások mellett feltétlenül szükséges a fiatalabb szakemberek rendszeres történelmi oktatása is.

Német építkezési problémák

(*Der Spiegel*, 1969. 6.)

„Ha egy ház összedől, és agyonüti a lakóit, az építőmesternek életével kell fizetnie hibájáért” — így hangzik Hamurabi babiloni császár egyik törvénye, amelyet i. e. 1800 esztendővel véstek a nevezetes oszlopra. Am „az embert agyon lehet ütni egy lakással akkor is, ha az építmény nem omlik be” — állapítja meg az NSZK-beli lakásépítkezést bíráló cikk.

Az ötvenes években a lakásépítkezés a legjövődelmesebb vállalkozások közé tartozott: a sürgető szükséglet szabad pályát biztosított a telek- és építkezési spekulációnak. Építkezési vállalkozók, ügynökök és uzsorások mérhetetlen vagyona tették szert az utóbbi húsz esztendőben. Az üzlet kétszázhatvan milliárd márkát forgalmazott, s eredményeként javarészt egyhangú, szürke, barátságtalan háztömbök halmazából kialakított városrészek épültek fel. Mégpedig egy akkoriban divatosná vált városrendezési elv szerint az új városrészeknek kizárólag lakótelepként kell szolgálniuk, távol a munkahely és szórakozást nyújtó létesítmények zajától, hogy a pihenés csendes, idegnyugtató, zárt zónái lehessenek.

Most azonban a nyugatnémet szociológusok és lélekbúvárok meghúzták a vészharangot: az igazi város sokoldalú, mozgalmas, ösztönző hatású tevékenységétől, élménygazdagító, eseménydús életétől megfosztva a szürke tömbházakból épült „lakófalvak” a szociális, fizikai és lelki bajok gócaivá váltak. Berlini orvosok mondják: „Fiatalemberек állandó rossz kedvre, ingerültségre, belső nyugtalanságra, szédülésre panaszkodnak. Az ok:

elszigeteltség, gyökértelenség, megnövekedett ingerlékenység.”

A minden tevékenységtől távoli városrészben nem alakulnak ki a lakók között igazi emberi kapcsolatok, s noha egy-egy háztömbben több száz ember él, az elzárkózás általános tendencia. (A nyugatberlini Gropius-negyed egyik újonnan átadott tömbházában az első emeleti lakás fürdőszobájában három hétig feküdt egy hulla.) Építésszek és társadalomkutatók egybehangzó véleménye: visszatérni a városi tevékenység minden formáját tartalmazó negyedek építéséhez! Az új jelszó: *lakni, dolgozni, szórakozni egyazon környezetben!*

A lakásépítés irányításában nagy szerepet játszottak a politikai célok is. Két évtizedes működése során a kereszténydemokrata kormányzat kitartó propagandát fejtett ki családi házak építése végett, amit egyedül ideális megoldásnak tüntetett fel. A családiház-építkezés legfőbb ideológusa maga Adenauer volt, aki ismételten kijelentette, hogy „a nagyváros megfosztja az embert egyéniségétől”, és sürgetően fontosnak tartotta „a család és a természet kötelékének a megteremtését, a kert és az anyaföld ápolását”.

Politikai célját tekintve ez a felfogás nem új. A múlt század második felében Alfred Krupp így magyarázta a Krupp-munkások számára építendő családi házak tervezetének politikai indítékát: „Ha évek múlva egy általános felkelés törne ki az országban, s a munkások fellázadnának a munkaadók ellen, lehet, hogy mi lennénk az egyetlenek, akik elkerülnek a veszélyt, ha még idejében megvalósítjuk tervünket.” A cél az volt, hogy a munkás a tulajdonos gondolkodásmódját vegye át, s így elhatárolja magát a „nincstelen proletárok” forradalmi akcióitól. A kereszténydemokraták szintén a kispolgári tulajdonérzet táplálásával igyekeztek „immunissá” tenni a munkásokat.

A várostól, a munkahelytől távol fekvő családi ház nem jelent megoldást a munkás és a kistisztviselő családok számára. A rendkívül magas telekárak miatt „a természettel való közvetlen kapcsolat” a legjobb esetben is csak jelképes, néhány négyzetméteres kert birtoklására szorítkozik. Ami pedig a tulajdonosi öntudatot illeti, arról kifejező számadatok beszélnek. Ha egy 100 000 márkát érő családi ház megvásárlásához a tulajdonosjelölt rendelkezik az összeg egyharmadával, a többi kölcsönöznie kell, és harminc év alatt, amíg a kölcsönt visszafizeti, újabb 75 000 marka kamatot kell fizetnie. A nagyvárosokban a havi

átlagkereset kb. 900 márka. Így aztán a Hamburgtól nyugatra épült családiház-településen például 83 tulajdonos közül 70 még mindig havi 500–600 márka részletet és kamatot fizet. Egy részük csupán a kamatok összegét képes felhajtani, de nem tudja törleszteni adósságát.

Gondolatok a társadalmi rendszerekről

(Hid, 1968. 12.)

Alkalmas-e a történelmi tények csoportosítására a társadalmi rendszerek hagyományos felosztása (ősközösség, rabszolgatartó rendszer, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus)? Erre a kérdésre ad választ Bálint István tanulmánya.

A szerző a szakirodalomra hivatkozva meggyőzően mutatja ki, hogy a séma abszolutizálása, a társadalmi rendszerek egymásra következtetésének gazdasági okait föltáró marxista tételek merev értelmezése valamiféle gazdasági fatalizmushoz, a fejlődés misztifikálásához, az ember történelemformáló képességének kétségbevonásához vezetett, s ilyenformán elmentmondásba került magának a marxizmusnak a szellemével. Az a jobbára csak éreztetett és alkalmazott, mintsem nyíltan vallott felfogás, mely szerint az első kőbaltában már benne volt a kommunizmus, s a haladás a kőbaltától a kommunizmusig csakis egyetlen úton lehetséges — több szempontból is tarthatatlan. Először is egész sor történelmi tény nem fér bele az ősközösség, rabszolgatartó rendszer, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus sémába, sőt még olyan értelmezésébe sem, amely megengedhetőként tartja egy-egy fok átugrását. Elegendő utalnunk az ázsiai termelési módra, amelynek Marx megkülönböztetett figyelmet szentelt, vagy arra a jelenségre, hogy Amerikában, Afrikában, Ázsiában a feudalizmus nem egyszer megelőzte a rabszolgaságot, az Egyesült Államokban pedig a rabszolgaság a kapitalizmus kezdeti felhalmozódásának függvényeként jelentkezett.

Másrészt (és ez lényegesebb a sor kiegészítésének, illetve a sorrend módosításának szükségénél) a gazdasági törvényeket fatalisztikusan állítani be, a fejlődést elszakítani az embertől tulajdonképpen visszaesés a mechanisztikus materializmus társadalomszemléletének szintjére. A fejlődés fogalmának egyszerűen értelme sincs az ember értékelő, mérlegelő tevékenységén, végső fokon az emberi szubjektivitáson kívül. Ebből következik, hogy a fejlődésnek nincs köte-

lező, előre meghatározott, egyedül lehetséges iránya, és nincs benne automatizmus. Elképzelhetetlen döntés, választás az ember tudatos állásfoglalása nélkül. Európában az osztálytársadalom áruteremelő típusának választásából adódott a megtett út. „A társadalom azonban már a kezdet kezdetén választhatott volna más utat is — mondjuk az inka állam útját vagy valami mást —, és később is, minden lépésnél egyforma eséllyel lehetett több megoldás között választani, sőt, a továbbfejlődés csak úgy vált lehetségessé, hogy a társadalom a rabszolgaság után vissza tudott kanyarodni egy régebbi kiindulópontra — persze nem abszolút értelemben, hisz ilyen visszakanyarodás nem lehetséges, hanem abban az értelemben, hogy a fejlődésnek »alacsonyabb« fokán álló népek más utat választottak —, hogy onnan más irányban induljon el“ — írja Bálint István.

Tbc és irodalom

(The New York Review of Books, XII.2.)

George Orwell, a nálunk még kevésbé ismert angol író életéről és művéről értekezve Mary McCarty, a mai amerikai irodalom jelentékeny alakja, a következő érdekes észrevételeket teszi: azt a kórt, mely idő előtt végzett Orwell-lel, a közfelfogás az ipari szegénység betegségének tekinti. Mégsem véletlen, hogy a huszadik század legnagyobb írói közül D. H. Lawrence, Kafka, Camus, Ignazio Silone, Simone Weil, de még Thomas Mann és Katherine Mansfield is enyhébb vagy súlyosabb fokon tuberkulózisban szenvedett, jóllehet egyikük-másikuk korántsem nyomorgott.

Akárcsak a XIX. században a szifilisz, századunk írói között a tuberkulózis számát a kiválasztottság jelének. Nyugaton a szegénység olyan „bélyeg“, mint egykor a ferencrendi szerzetesek stigmái, bensejtet jelez a nélkülözéssel és a halállal. A felsorolt írók mindegyike, beleértve Orwellt is (aki Észak-Skócia bányásznapótól a spanyol köztársasági harcosokig a kitaszítottak és lázadók közösségét kereste), valamilyen módon kirekesztette magát a normálisok, egészségesek, elégedettek társadalmából.

Mary McCarty jellemzőnek tartja, hogy egyetlen valóban kiemelkedő amerikai író sem volt tébécés, viszont — korunk egyetlen amerikai írója sem szólt meg az ihletettségnek azon a „hangján“, amely Camus, Orwell, Lawrence, Simone Weil, Silone, Kafka hangja“.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

Mustkóstolás után...

(Levél a szerkesztőséghez)

Mint olvasó minden írás elolvasása után — ez vonatkozik Dáné Tibor írására is (*Mustkóstoló*, *Korunk*, 1968. 12.) — két kérdésre igyekszem feleletet kapni:

1. Domokos Eszter írásai — Dáné szerint — a társadalmi háttérzés és meg-alapozás hiányában gyökértelenek, lazák, köztük van olyan, amely súlyos ellent-mondást tartalmaz; és mint ilyenek, magukon hordoznak még egy csomó gyar-lóságot, mint amilyen a mélybeevezés hiánya, melynek következménye a „mű-vészi“ semmitmondás. És mindez nemcsak Domokos Eszterre, hanem „a mai fia-tal írók legnagyobb részé“-re vonatkozik.

2. „Fiatal írónak lenni... — írta Dáné Tibor — legalább akkora érték, mint egy akó decemberi csípős must!“ Lehet, hogy izgága vagyok, de nekem egy kis buldogkölyök nem „legalább“, hanem sokkal többet ér, „mint egy akó decemberi csípős must“, amelyetől még az is kitelik, „hogy húsvétra olyan vinkóvá ecetesedik, amitől kinyílik a bicska az ember zsebében“.

Öszintén megvallom: sem „harminc-harmincöt évvel“, sem „tizenöt-húsz évvel ezelőtt“ nem vártam mást a fiatal prózaíróktól — tanúsítja ezt anyakönyvi kivo-natom. De nagyon igaznak tartom Dáné Tibornak azt a megállapítását, mely szerint azt, „amit fiatal íróink manapság gyakran művelnek, akkoriban“ — ha meglettek volna — „a valóságtól való elfordulásnak tekintettük“ (t-ék) volna; igen ám, de ha akkori szemléletünket a mára is érvényesnek tartjuk, ezzel megtagadjuk a társsa-dalmi fejlődést.

„Ki D. Péter? Ki Mariann-Mária? Ki Jakab?“ — teszi fel a kérdést Dáné Tibor Domokos Eszter novellája kapcsán. Nem „absztrakt módon általánosított“ fiatalok, hanem személyek, akiknél nem az a fontos, hogy ősnemzés vagy termé-szetes nemi aktus eredményeként jöttek létre — és ez vonatkozik a professzorra is, akit a cikkíró nem keres —, hanem cselekedeteiknek következménye. Létezésük tény — mondom én, akinek egyetemi évei nem vesznek a ködös múltba.

A mai fiatal írók legnagyobb része „kamufált érzelmességű“ — mondja Dáné Tibor. Ha ezt mint a fiatal írók személyes ismerőse állítja — elfogadom. Bár ez azt jelenti: a fiatal írók engem becsaptak. De ha az írásaikból következett így — nono. Amiért Ági nem ugrik szerelmi vallomások kíséretében Dorel nyakába, azért nagyon is világosan látszik a komoly és mély érzés, amit Ági nem is igen ért, de ez természetes is, ha a novella első mondatára gondolunk: „Dorel volt az első férfi az életemben.“

Dáné Tibornak írásbeli ígérete szerint „a fiatalokról úgy általában“ is kellett volna szólnia. Kerestem, kerestem, míg végül egy mondatra rátaláltam, de nem tudtam megérteni: miért egy cseppet sem baj a „könnyed nyegleséggel“ való nosztalgizás, miért ez az egyetlen olyan cselekedet, amit bizonyos korhatár alatt az ember megtehet? Vajon ha csak ezt tenném, illetve tehetném, mit szólna hozzá a kétéves kisfiam?

Nem értek egyet Dáné Tibor mondanivalójával és aggodalmaival, nemhogy a legtöbb fiatal íróra, de még — hibáit is figyelembe véve — egyedül Domokos Eszterre vonatkoztatva sem. Ha Domokos Forrás-kötete ürügyén el akarta mondani mindazt, ami magános óráin nyugtalanítja, s melynek okozói a fiatal írók és a fia-talok úgy általában, akkor miért nem említett meg Dáné Tibor legalább még egy író-t, és miért nem szánt csak egy mondatot a fiataloknak, amely nem az ő aggo-dalmát alátámasztó, hanem — bennünk aggodalmat kiváltó lenne.

Maksay Sándor

Kolozsvár, 1969. március.

egyetemi hallgató

Sumar

Imreh István: Cunoașterea trecutului și monografia locală 503

Camil Mureșan: Istoria agrară și satul veche 511

Egyed Akos: Izvoarele de cunoaștere a Secuimii

* * * Mozaic 524

Kós Károly jr.: Tîrgul de la Panticeu 524

Ady László: Trecutul și prezentul Căpușului 535

Seres András: Despre broderia cămășilor în Țara Bârsei 540

Dávid László: Monumentele istorice din Secuime 543

Geréb Attila: Prenumele în Hoghia 547

Büchl Antal: Deta pe calea urbanizării 550

Bleyer György: Naveta — anomalie urbanistică 559

Kulín György: Legături interstelare 567

Majtényi Erik: O singură poezie 573

Bözdödi György: Versuri 574

Kántor Lajos: Illyés Gyula — sau poezia activă 576

Szabédi László: Am un subiect (dramă) 586

Horváth Imre: Versuri 595

Balogh Edgár: Memoriile lui Simon Wiesenthal 596

Simon Wiesenthal: Epilog la Jurnalul Anei Frank 597

Unul din cei drepti 604

NOTE

Lázár József: Monolog despre probleme obștești 606

Szekernyés János: Reflector timișorean 607

VIATĂ INTERNAȚIONALĂ

Jacques Berque: Civilizația tehnică și umanismul 610

ISTORIE VIE

Erdélyi Lajos: Fotografiiile din Secuime ale lui Orbán Balázs 616

Veress Pál: Anchetă, 1941 (fragment autobiografic) 620

TINERET — EDUCAȚIE

Herédi Gusztáv: Cultura cîntului și educația muzicală 626

Lászlóffy Ilona: Noutăți în teoria planurilor de învățămînt 631

RECENZII

Szabó T. Attila jr.: Cromozomii și planificarea vieții 638

Lányi Gábor: Raport UNESCO în problema apartheidului 641

Váczy Leona: O nouă bibliografie etnografică 643

LITERATURĂ — ARTĂ

Király László: Despre prezență 645

Bálint Tibor: Ce e nou în lumea piticilor? 648

Szilágyi Júlia: Móricz Zsigmond și modalitatea lirică 651

REDACTORI — CITITORI

Maksay Sándor: După gustarea mustului... 660

Az országos emlékezések során Körösi Csoma Sándorról, Petőfiről és Nicolae Bălcescuról hozunk tanulmányokat következő számainkban ♦ Che Guevara naplóját, Bertrand Russell és Simon Wiesenthal emlékiratait, Heinrich Böll hangjátékát májusban Philip Blaiberg, az újszíves orvos memoárja követi ♦ Köszönjük olvasóink hűségét. 1969 első évnegyedében 400 új előfizetőnk jelentkezett ♦ Brassó, Nagyenyed és Temesvár Korunk-olvasóinak száma megkétszereződött ♦ Orvostudományi (március) és helytörténeti (április) számunk után szociológiai súlyponttal jelentkezünk (június) az önismeret jegyében ♦ Felhívjuk az iskolai folyóíratárokat kezelőit, hogy a bibliográfiai folytonosság biztosítására idejében gondoskodjanak az előfizetések megújításáról, s a félévi köteteket (6—6 számot) a megfelelő tartalomjegyzékkel együtt helyezték át az iskolai könyvtárba.